

Frankrikes nya
president avgör
EU:s framtid s.5

Akademikernas
löner är satta
på undantag s.14

Huysmans var
inte sams med
tillvaron s.28

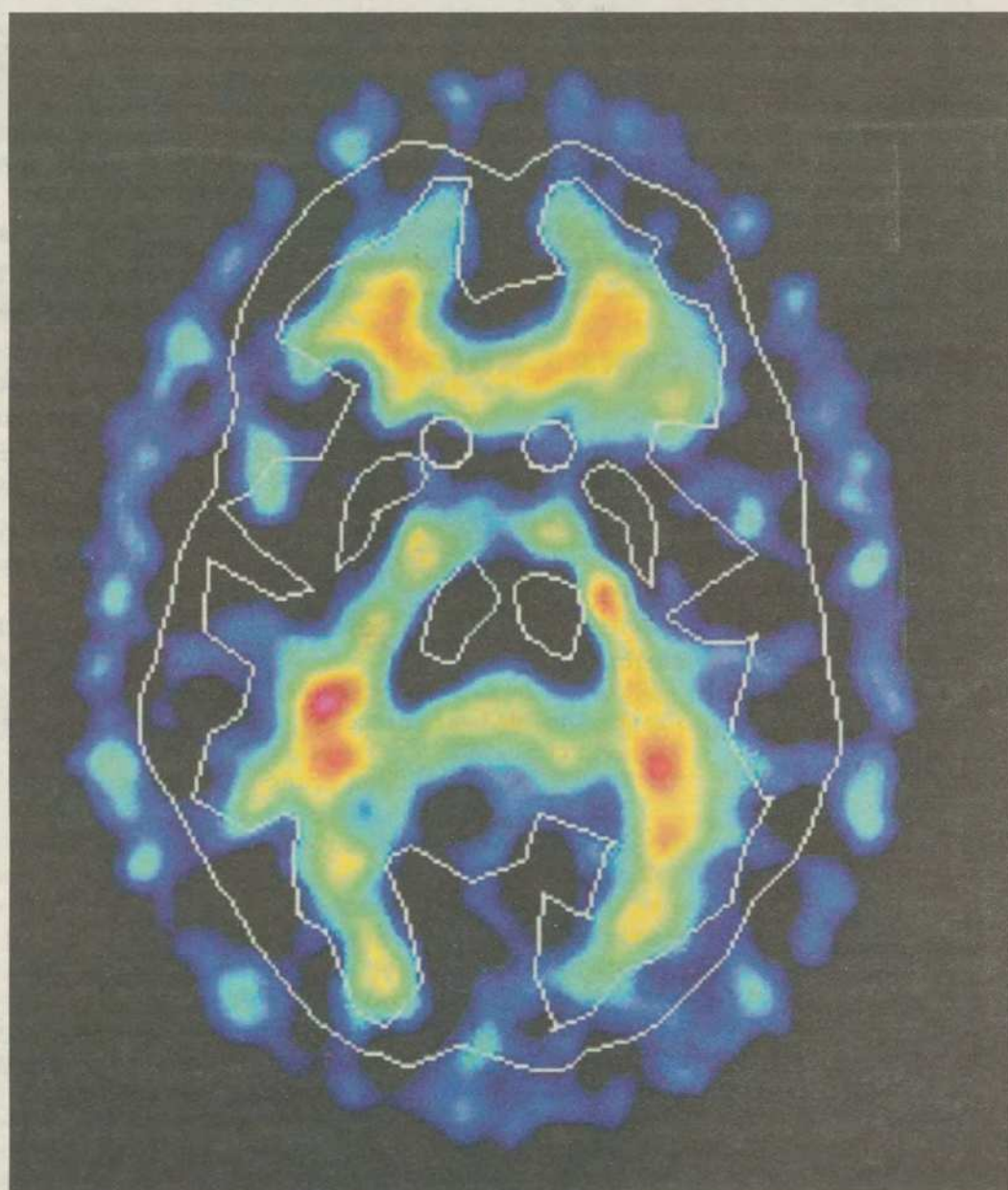
AXESS

Nummer 3 April 2007

Pris: 65 kr

TEMA: HJÄRNORNAS KRIG

Vårt medvetande
kartläggs bit för bit
av neurovetare.
Samtidigt blir den
psykiska ohälsan
allt större. Hur
botas den bäst?
Axess har tagit del
av en hätsk debatt,
där psykodynamisk
terapi möter
naturvetenskap.

INTERVJUN

TROLLKARLEN SLÅR
MYNT AV SLUMPEN

RECENSION

Speers underbarn
satte fart på
efterkrigstyskland

AXELERATION 4-15 DET FRANSKA VÄGVALET AVGÖR EU:S FRAMTID

Den franska statsvetaren och redaktören Dominique Moïsi intervjuas av Mats Wiklund. 4-5

Valkampanj. Anhängare av "Sarko".
FOTO: CHRISTIAN LIEWIG/CORBIS

BAKÅTSTRÄVARNA STYR SKIVBRANSCHEN

Magnus Ullén beskriver teknikutvecklingen inom musikbranschen och fascinerar av musikindustrins ovilja till förändring. 6-7

FRÅN FOLKDRÄKT TILL FOLKFEST

Schlagerfestivalen riskerar att undergräva den klassiska slaggern, skriver Anna Tinglöf. 10-11

FÖRFÖRD AV MAFFIANS NEUROSER

Kjell Häglund försöker förstå varför vi älskar att bli berörda av den grå vardagen i *Sopranos*. 12-13

DEBATT: "FRIHET HAR INGET EGENVÄRDE"

Feminismen och liberalismen går att förena, anser Caroline Dahlman i ett svar till Karolin A Johansson. 13

Till slut måste någon betala,
och risken är stor att det blir just du.

Lars Melin reflekterar över billigt, gratis och fritt i reklamens värld. 11

TEMA: HJÄRNORNAS KRIG 16-24

Allt fler mår psykiskt dåligt –
men hur ska de botas?

I striden om våra psyken står psykodynamisk terapi, som bygger på psykoanalysen, mot kognitiv beteendeterapi, som bygger på samma vetenskapssyn som neurobiologin. Gunilla Eldh har talat med de viktigaste rösterna i den svenska debatten.

Omdiskuterat objekt.
FOTO: MICHAEL
KRUMIN/ISTOCKPHOTO

INTERVJU 25-27

TROLLKARLEN UTMANAR SLUMPEN

Vissa beräkningar försöker skapa en illusion av kunskap där den inte finns. Både slumpen och statistiken missbrukas som förklaringsmodeller, hävdar statistikprofessorn Persi Diaconis i ett samtal med Ulrika Björkstén.

TRADITION 28-30

HUYSMANS LAG: ALLT GÅR FEL

Kristoffer Leandoer lyfter fram Joris-Karl Huysmans, författaren till den inflytelserika "dekadensbibeln" *Mot strömmen*. Huysmans hade svårt att komma överens med den praktiska tillvaron och skiljde inte så noga på estetik och religion.

FRIZON 31-36

DIAGNOSER SOM SMITTAR

Åren mellan 1880 och 1980 beskrivs av Petteri Pietikäinen som de många neurosdiagnosernas epok. Under dessa år plågades otaliga människor av allt från hysteri och neurotisk depression till vanlig nervositet. 31-33

MÄNNISKANS MORALISKA MOTIV

Diskussionen om rättvisa är tätt knuten till olika jämlikhetsperspektiv. I sin artikel dissekterar Per Bauhn idén om samhällsmoral som grundas på rättvisepatos. 34-36

RECENSIONER 38-47

ARVET EFTER ALBERT SPEERS KINDERGARTEN

Astrid Hedin har läst om bilden av Efterkrigstyskland som kulturnation och ekonomiskt underverk. Den traditionella bilden kompliceras av de nya böcker som lyfter fram arvet efter Tredje riket. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Walter Laqueur, Lauro Martines, Andrew Kohut, Bruce Stokes, Manfred Riedel, Andrei Markovits med flera.

Ekonomilyft. Albert Speers underbarn satte fart på Tyskland efter kriget.
FOTO: AKG-IMAGES

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör: Johan Lundberg
Redaktörer: Lisa Irenius, David Almer och Joakim Nilsson
Redaktionsassistent: Anna Ridderstad
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson och Lotta Brandt
Korrektur: Håkan Hagwall
Repro: Sammy Elers-Svensson

Omslagsbilder: Scanpix (stora bilden), Johan Patricny (illustration)

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Ekonomiansvarig: Karin Alm

Postadress: Tidskriften Axess
Jakobsbergsgatan 2, 6 tr.
111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50
Internet: www.axess.se

Nästa nummer: Utkommer den 2 maj 2007.

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 425 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: V-TAB, Västerås

Att inte vara herre i eget hus

Psykoanalysen växte fram parallellt med att samhällets manliga jag började förlora kontrollen över sin privilegierade situation. Psykoanalysen erbjöd också en heltäckande förklaringsmodell, vars värde man i dag inte bör underskatta.

JOHAN
LUNDBERG

johan.lundberg@axess.se

Detta nummer av *Axess* rör sig mellan två fiktiva ytterpunkter. På den ena kanten har vi Des Esseintes, huvudpersonen i J-K Huysmans inflytelserika roman *Mot strömmen* från 1884, och på den andra Tony Soprano, huvudpersonen i tv-serien *Sopranos*, vars sjätte säsong kommer att sändas i svensk tv under sensommaren. Det som förenar dessa på ytan så olika gestalter – den raffinerade esteten och den bufflige maffialedaren – är att båda kanaliserar delvis likartade problem med att leva i nutiden. Det är problem som i bägge fallen leder in mot en central komponent i temat för detta nummer av *Axess*: psykoanalysen.

För Tony Soprano är hans besök hos psykoanalytikern Dr Melfi ett led i det förmänskligande av maffialedaren som Kjell Häglund fokuserar på i sin artikel om *Sopranos*. Att just Tony Soprano går hos en psykolog är tillika typiskt för hur en viss typ av maktstruktur är på väg att luckras upp i det nutida samhället. Maffian som sådan är onekligen på fallrepet i tv-serien. Det New York som stod i centrum av *Gudsfadern* har förbytts till New Jersey och det är onekligen en rätt luggsliten och föga imponerande skara figurer som Tony basar över. Om maffialedaren i nutida populärmytologi kan ses som en reinkarnation av till exempel ålderdomliga könsmönster, är det uppenbart att *Sopranos* skildrar en värld där forna makthierarkier är på väg att krackelera. Men Tony har problem med sin auktoritet inte bara i sina två familjer: maffians och den privata. Han är inte heller riktigt herre över sitt eget medvetande.

Jag skulle vilja påstå att Huysmans författarskap, som Kristoffer Leandoer diskuterar under avdelningen Tradition, utgår från en i grunden mycket likartad upplevelse, som i sin tur är väsentlig för det idéklimat som psykoanalysen uppstår ur. Jag tänker på den kris som den borgerlige, europeiske mannen erfar i slutet av

1800-talet som en konsekvens av frambrytande krafter i det dåtida samhället. Att Des Esseintes skapar en estetisk asyl bör ses som ett försök att just göra sig till herre över sitt eget medvetande: han försöker till varje pris vidmakthålla det egna jaget i en värld där folkmassorna tycks hota att uppsluka och banalisera individen. När psykoanalysen några decennier senare slog igenom, handlade det på motsvarande sätt om just att rekonstruera det borgerliga jag som var på väg att förlora fattningen i slutet av 1800-talet.

Men psykoanalysen svarade också mot samma slags behov som religionen kom att fylla för Huysmans efter det att han funnit nihilismen omöjlig att leva i. I den sekulariserade värld som tog form i slutet av 1800-talet erbjöd psykoanalysen en förklaringsmodell som kunde mäta sig med religionen, men som hade den fördelen att den var individcentrerad på ett sätt som svarade mot den borgerliga människans självbild.

Psykoanalysens sprängkraft berodde kanske inte så mycket på dess sanningshalt som på dess förmåga att befria människan från en rad ångestsskapande förhållanden i det dåtida sekulariserade samhället.

Att psykoanalysen – som Gunilla Eldh visar i sitt långa reportage – i dag är på väg att förlora terräng beror naturligtvis först och främst på att dess sanningshalt förblivit svår att bevisa, men också på att andra behandlingsmetoder visat sig mer effektiva. Ändå är väl frågan om samhället verkligen förändrat sig på ett så genomgripande sätt att människor inte längre har behov av den typ av heltäckande förklaringsmodeller som psykoanalysen erbjuder. Risken är att det tomrum som psykoanalysen lämnar efter sig fylls med diverse new age-mässiga terapiformer som på sistone visat sig vara på frammarsch.

Johan Lundberg
Chefredaktör

UTBLICK | PRESIDENTVAL I FRANKRIKE

Journalister och politiker i samma säng

Den franska eliten brottas med dubbla lojaliteter när valstriden tätnar.

STARKA BAND mellan journalister och politiker i Frankrike har hittills fått få fransmän att höja på ögonbrynen. Vassa tungor menar att nära relationer mellan framstående politiker och respekterade journalister snarare är regel än undantag i Frankrike. Den franska nutidshistorien bjuder på en lång rad exempel på par som har utgjorts av kombinationen toppolitiker och elitjournalist. Fram till nu har detta sällan uppmärksammats som ett problem. Till skillnad från den anglosaxiska mediekulturen, där kända personers privatliv följs med stort intresse – och till och med anses vara offentliga angelägenheter – har de franska medierna traditionellt visat en mycket långtgående respekt för politikernas integritet.

Vincent Tiberj, statsvetare vid forskningsinstitutet Cevipof i Paris, säger att starka band mellan journalister och politiker är ständigt förekommande och att kampen för oberoendet är en strid som måste utkampas varje dag.

– Att journalister åter på samma restauranger, går på samma fester och framför allt utbildar sig på samma skolor som politiker, är ett generellt och angeläget problem. Objektiv journalistik är inte möjlig med dessa strukturer, säger Vincent Tiberj.

Men det är framför allt kärleksrelationer mellan journalister och politiker som har skapat rubriker, när det nu hettar till i politiken inför stundande val. Den senaste stora skrällen i den franska mediavärlden är avstängningen av nyhetsankaret Béatrice Schönbergs från den franska statliga tv-kanalen France 2. Anledning: hon är gift med Jean-

Intimt. Inrikesminister Nicolas Sarkozy med journalister tätt inpå sig.

FOTO: SCANPIX

Louis Borloo, arbetsmarknadsminister i den nuvarande högerregeringen.

I TVÅ ÅR har det varit känt att de är ett par, och fram till nyligen har detta faktum inte setts som ett problem. Men i takt med att presidentvalet närmar sig har plötsligt kritiska röster höjts. Alla utgår de från en central fråga: "Hur kan hon behålla sin post när hon tvingas kommentera sin makes politiska agerande varje dag." Plötsligt talas det om ett hot mot demokratin.

Situationen ställdes på sin spets, när 52 parlamentsledamöter från

regeringspartiet tog nyhetsankarets parti, mot hennes vilja, och ifrågasatte tv-kanalens ledning och dess beslut om *time out*. Uttalandet fick Jacques Cardoze, ordförande för journalistnätverket Société des Journalists (SDJ), som övervakar att etiska värden efterlevs inom journalistikåren, att gå i takt: "Ärligt talat, det är tjugo eller trettio år sedan vi såg ett sådant direkt intrång i tv."

Politikerna å sin sida menade att giftermål med en politiker inte är så suspekt att man kan ifrågasätta journalistens ärlighet.

NU ÄR BÉATRICE Schönberg avstängd från sin post från och med slutet av februari fram till valets slutresultat i maj. Att det här sker just nu är lätt att tolka som en brytpunkt i den franska mediekulturens obekymrade syn på nära förhållanden mellan journalister och politiker. Så är dock inte fallet, anser Vincent Tiberj:

– Det här förändrar absolut ingenting. I Frankrike finns det en lång tradition av nära förhållanden mellan journalister och politiker. Därför är det rent hyckleri att det här sker just nu. Om Schönberg inte har förtroendet nu, hur kommer det sig då att hon har haft det innan? Det är lite sent att vakna nu.

Tiberj menar också att mediernas ställningstaganden har blivit mer uppmärksammade i Frankrike den senaste tiden. Under kampanjen för den europeiska konstitutionen i landet för två år sedan fick medierna utstå hård kritik för att ha tagit alltför klar ställning för konstitutionen. Den sortens anklagelser vill man stå fri från i fortsättningen, och därför tar man inga risker inför president-

valet. Avstängningen av Schönberg ser Vincent Tiberj mest som en viktig symbolhandling.

Nicholas Châteauneuf är journalist på France 2 och vice ordförande för SDJ. Han hävdar att det journalistiska yrket innefattar ett visst etiskt ansvar som särskiljer det från många andra yrken, men som ibland är svårt att hantera:

– Det är oundvikligt att en politisk journalist som arbetar länge med ett ämne och dagligen följer vissa politiker blir mer informell efter en tid och till och med utvecklar en viss vänskap med politikerna. Det är en svår balansgång att komma nära politiker och samtidigt förhålla sig kritiskt, säger han.

Châteauneuf anser inte att Schönberg-affären tyder på en förändring i attityden gällande förhållandet mellan journalister och politiker. Tv-kanalen har officiellt uttalat att sexuella relationer och äktenskap mellan journalist och politiker utgör en privatsak.

Vincent Tiberj skrader dock inte sina ord gällande konsekvenserna av alltför nära förhållanden mellan medlemmar av politiker- och journalistsskrået:

– Ytterst är det ett demokratiskt problem i det franska samhället! Medborgarna är inte medvetna om vad som försiggår i mediasfären. De vet inte vilka källor journalisterna använder, och mycket av den information som finns når aldrig medborgarna. Allt detta på grund av journalisternas hänsyn till politikerna.

CHARLOTTA ASPLUND
ANJA SAHLBERG
Frilansjournalister

Mödrarnas uppror

FÖRORTSPROBLEM. I rapporteringen kring presidentkandidaternas kampanjer i de franska förorterna fokuseras det ofta ensidigt på relationen till den lilla grupp av unga män som deltog i upproppen under hösten 2005.

I efterdyningarna av den krisen har ett spår i den politiska och mediala diskussionen handlat om huruvida de unga upprorsmakarnas föräldrar, och då främst deras mödrar, kan ställas till svars för att de inte har uppfostrat sina söner till att

känna sig delaktiga i den franska republikens gemenskap eller inkluderade i dess jämlikhetstanke. Från regeringens håll har man lagt fram ett förslag som kopplar samman föräldrarnas rätt till ekonomiska bidrag med deras barns uppförande. I praktiken skulle detta förslag kunna innebära att föräldrar kan förlora rätten till familjebidrag om deras barn begår ett brott.

FÖRFATTAREN och sociologen Chahla Chafik, Fadéla Amara, ordförande i Ni Putes, Ni Soumises, Sabine Salmon, ordförande i Femmes Solidai-

res, och Mercedes Erra, ordförande i Euro RSCG Monde, skriver i en gemensam artikel "Citoyennes d'abord", som går att läsa på organisationen Ni Putes, Ni Soumises hemsida, att det är hög tid att sätta fokus på mödrarnas och kvinnornas villkor i de franska förorterna.

Kombinationen av de traditionella patriarkala familjestrukturer som många av kvinnorna lever i, och det franska samhällets ovilja att satsa på deras möjligheter att skaffa sig en utbildning och egen inkomst, som kan leda till oberoende, åstadkommer enligt artikelförfattarna att en

stor andel av kvinnorna i förorten hålls på långt avstånd från sitt demokratiska medborgarskap. Som konkreta politiska jämlikhetsåtgärder för presidentkandidaterna att begrunda föreslår Chahla Chafik och de övriga daghemsplatser även för barn med arbetslösa mödrar, bättre kollektivtrafik och möjlighet till språkundervisning. I franska medier undrar man mest hur Nicolas Sarkozy nu ska förhålla sig till förorterna och möta upprorsmakarna igen.

CECILIA JARL-ÅBERG
Verksamhetschef för Alma-Europa

UTBLICK | PRESIDENTVAL I FRANKRIKE

Det franska vägvalet avgör EU:s framtid

Lösningarna på Frankrikes problem måste sökas i ett europeiskt sammanhang, anser Dominique Moïsi.

DOMINIQUE MOÏSI är en av Frankrikes mest respekterade statsvetare. Han är specialist på europeisk politik och förhållandet Europa-USA. Moïsi skriver regelbundet i *International Herald Tribune* och *Financial Times* och är knuten till forskningsinstitutet Institut Français des Relations Internationales.

WIKLUND: Vi talades vid senast den 2 maj 2005. Det var dagen efter att Frankrike röstade nej till förslaget till en ny konstitution för EU. Vilken roll har EU och Europa spelat i den franska valkampanjen?

MOÏSI: Den har varit minimal. Och skälet var just folkomröstningen. Den lade hämsko på kandidaterna och partierna. Socialisterna är splittrade och de konservativa är försiktiga. Stämningsslaget är i stort sett det samma bland väljarna i dag som för två år sedan.

WIKLUND: Men visst finns det en skillnad mellan vänster och höger i synen på Europas framtid?

MOÏSI: Absolut. Skiljelinjerna är klara. Ségolène Royal betonar social rättvisa. Hennes lösning är en ny folkomröstning 2009. Nicolas Sarkozy betonar marknadslösningar. Han vill ha ett minifördrag som parlamentet ska rösta om redan i juni. Madame Royals förslag är mer demokratiskt, men det skulle leda till en katastrof. Risken är stor att fransmännen röstar nej igen.

WIKLUND: Så vilken lösning föredrar de franska väljarna?

MOÏSI: Enligt min mening är en seger för Sarkozy den mest troliga utgången. En majoritet av fransmännen kommer att stödja hans förslag. Jag gör det själv.

WIKLUND: Tyskland är just nu EU:s

Omdiskuterad kandidat. Ségolène Royals politik skulle leda till en katastrof, anser Dominique Moïsi. FOTO: ALAIN JOCARD/SCANPIX

ordförandeland. Vilken framtid har axeln Paris-Berlin?

MOÏSI: Vi kan inte återuppväcka det förflutna. Kopplingen mellan Frankrike och Tyskland som var så stark på 60-, 70- och 80-talen berodde på förutsättningar som inte längre är relevanta: minnena från andra världskriget, behovet av att inkorporera Tyskland i Europa för att dämpa nationalistiska impulser och så vidare. Det där är historia. Det är över.

WIKLUND: Om vi utgår från förutsättningarna 2007?

MOÏSI: Då tror jag att förbundskansler Angela Merkel även på en rent personlig basis skulle komma bättre överens med Sarkozy. Merkel och Royal är kvinnor med väldigt olika temperament, erfarenheter och

utgångspunkter. Angela Merkel är en "ossie". Hon har växt upp i en diktatur, medan Ségolène Royal är en elitutbildad socialist från en provinsmiljö i sydvästra Frankrike. Det finns ingen förståelse dem emellan.

WIKLUND: Låt oss anta att Sarkozy blir president och att hans förslag om ett minifördrag godkänns av parlamentet. Hur kommer då Tyskland att reagera?

MOÏSI: Merkel har uttryckt ett intresse för en sådan lösning. Samtidigt vet alla att ingenting i EU kan utföras före det franska presidentvalet. Risken är att det blir en ursäkt för att inte göra något alls.

WIKLUND: Även om Europa har spelat en undanskymd roll känner man ändå igen vissa resonemang från

debatten om konstitutionen: Frankrikes minskade inflytande i Europa, framtidspessimismen och känslan av att politikerna inte räcker till.

MOÏSI: Alldeles riktigt. Och kandidaterna är medvetna om detta i allra högsta grad. Men det har samtidigt hämmat dem. Frankrikes problem går utanför massarbetslösheten, och lösningarna måste sökas på lång sikt, i ett europeiskt sammanhang. Visst, väljarnas nej till konstitutionen bottnade i ett missnöje med franska förhållanden. Men glöm inte bort att Nederländerna röstade nej bara några veckor senare.

WIKLUND: Det verkar finnas en stark övertygelse bland européer att EU gjort deras liv sämre. En undersökning i *Financial Times* visade att över 40 procent av befolkningen i medlemsstaterna ansåg det. Trots att de flesta faktiskt har fått det bättre.

MOÏSI: Ja, det är tragiskt. Europas politiker måste artikulera en hoppfullhet om framtiden på ett sätt som skjuter ideologier om höger och vänster åt sidan. Ungefär som Barack Obama i USA.

WIKLUND: Men har inte kandidaterna talat väldigt mycket om hopp?

MOÏSI: Självklart. Sarkozys hoppfulla budskap ligger i att Frankrike måste jobba mer och hårdare. För Royal ligger hoppet i ökad rättvisa. För François Bayrou handlar det om generositet. Det har varit en fascinerande valrörelse som fransmännen följt passionerat. Men om det är en passion som gäller dramat eller budskapet är jag inte riktigt säker på.

MATS WIKLUND
Skribent på Dagens Nyheter

Frankrikes nya geografi

VALKAMPANJ. Besöket på jordbruksmässan har länge varit ett eldprov för franska presidentkandidater. Här har Jacques Chirac varit kung. Varken Ségolène Royal eller Nicolas Sarkozy förmår röra sig lika otvunget bland kossor som han. Och på Nationella frontens Jean-Marie Le Pen lär bönderna tidigare ha kastat tomater.

I år är dock besöket i förorten minst lika viktigt och mediebevaktat. François Bayrou, som har seglat upp som "den tredje mannen"

Egalité. Hur står sig den franska jämställdhetstanken i dag?

FOTO: SCANPIX

brevd Royal och Sarkozy, har vågat sig ut till flera problemtyngda förorter – och detta utan polis-

eskort, konstateras det respektfullt.

Men det är varken på bondgården eller i problemförorten som det franska valet kommer att avgöras. Frankrike håller på att få en ny social geografi som ritar om den politiska kartan, hävdar forskaren Christophe Guilluy i en artikel publicerad av institutet Cevipof.

Allt fler fransmän flyttar allt längre bort från händelsernas centrum, inte bara "utanför stan" utan ofta "bortom förorten" – på gränsen till landet. I dag bor en majoritet av befolkningen i halvrbana områden, långt från jobben. Där

emot har våldet och misären har letat sig ut från städerna. Samtidigt är födelsetalen betydligt högre utanför stads kärnorna. Lejonparten av de fattiga hushållen finns numera varken i problemkvarteren eller i höghusområdena med statligt subventionerade hyror (så kallade HLM), och de flesta unga arbetslösa bor inte i förorterna.

Detta utspridda Frankrike är svårt att ägna ett mediebevaktat kortbesök – men likväl är det i akut behov av kulturellt, socialt och politiskt erkännande.

LISA IRENIUS

Bakåtsträvarena styr skivbranschen

Dj-kulturen gör att cd-formatets framtid är hotad när nätmusiken tar över.

CD-SKIVAN ÄR DÖD som produkt, meddelade EMI:s marknadschef Alan Levy i slutet av förra året. Visserligen står cd:n fortfarande för 70 procent av den totala musikförsäljningen, men folk lyssnar inte längre på den – 60 procent av alla som köper cd-skivor för i stället över musiken till sina mp3-spelare. Utifrån denna insikt presenterade Levy skivbolagsjättens strategi för att hålla cd-marknaden vid liv: hädanefter kommer alla skivor från EMI att innehålla "bonusmaterial". Man tar sig för pannan – om branschens företrädare på allvar tror att de ska kunna behålla poppubliken genom att lägga in videofilmer på de små plastbitar de envisas med att prissätta till tvåhundra kronor, förstår man varför branschen befinner sig i kris.

Fildelningsdebatten har stundom varit intensiv. Som utomstående kan man bara förundras över att skivbranschen så tjurskalligt vägrar inse det uppenbara: Internet är en gigantisk radio, en radio som låter lyssnaren knappa in exakt den låt eller den skiva hon eller han för ögonblicket vill höra. Det utgör således ett helt nytt medium för musikedistribution, ett medium så kraftfullt att det upphäver behovet av cd-skivan. Om musiken ständigt finns tillgänglig, varför då paketera den på en plastbit?

De stora skivbolagen börjar senkommet vakna upp till den nya verkligheten och gör trevande försök att utnyttja Internet som en distributionskanal. Det har sedan några år varit möjligt att betala för att ladda ned en skiva via nätet i stället för att köpa den som fysisk produkt, och

Ljudbild. Cd-skivans inspelningskvaliteter gjorde att kopiering av musik för eget bruk blev både enklare och bättre.

FOTO: MARK TOMALTY/MASTERFILE/SCANPIX

formatet gjorde den billigare att tillverka och distribuera, och ändå kunde man höja priset till nära nog det dubbla med motiveringen att tekniken var ny och ljudkvaliteten bättre. Och som om inte det var nog innebar det också att man plötsligt kunde sälja hela backkatalogen på nytt.

SKIVINDUSTRINS ENTUSIASM för cd:n är med andra ord förståelig. Ändå var lp:n i flera bemärkelser ett makalöst format. Det stora formatet gjorde att skivköpet i lika hög grad var en visuell som en audiell

80 minuter blev strax legio när cd:n väl hade etablerats. I själva verket är det förstås alldeles för långt. lp:n var man tvungen att vända sida på: musiken kom ut i doser om högst 25 minuter, vilket gjorde det lättare att uppfatta musiken som helhet. Det tvingade också producenterna att sova i sitt material – även om de hade trettio låtar inspelade, kunde de inte räkna med att få plats med mer än tio. Den begränsade speltiden fungerade med andra ord som ett slags inbyggd kvalitetskontroll.

En annan väsentlig skillnad mellan lp:n och cd:n som distributionsmedium är att den förra lät artisten diktera spelordningen. Visst kunde man lyfta nålen och hoppa fram till ett nytt spår också på lp:n, men det krävde ett överlagt handlande och tog därför emot, precis som man ogärna bytte kanal på tv:n innan avståndskontrollen blev standard. Cd-spelaren var redan från början försedd med en sådan, och med ens försköts makten över spelordningen från producenten till konsumenten. I kombination med den långa speltiden ledde det strax till album som redigerats på ett sätt som skulle ha setts som kommersiellt självmord i vinylerans ålder. I stället för att bygga upp albumet till en helhet där den ena låten tog sats mot den föregående, inbjöd insikten att konsumenten ändå själv kunde

styra låtordningen till excesser som Beastie Boys "Hello nasty", där rätt hyfsade hiphoplåtar interfolierats med tramsiga försök till pop och jazz, för att inte tala om alla talade mellanspel som dagens R'n'B-artister envisas med att plöttra sönder sina skivor med.

Slutligen får man inte glömma att den knastrande vinylskivan ändå alltid var auditivt överlägsen kassettbandet, som var det medium som förr stod till buds för oss som alltid först och främst köpt skivor för att sedan få nöjet att själva leka dj genom att sätta ihop våra egna samlingar. Under vinyleran rådde det således en strikt hierarki mellan original och kopia. Kopian kunde visserligen vara överlägsen vad gällde låtsammansättningen, men ljudmässigt var den ändå alltid underlägsen vinylskivan, för att inte tala om hur svårt det var att hitta rätt låt genom att spola bandet, eller hur gräsligt ljudet blev om man gav sig till att göra en kopia av kopian. När cd-brännaren väl gjorde entré upplöstes med ens den hierarkin – den brända cd-skivan låter lika bra som originalet, och denna kopia låter sig i sin tur dupliceras gång på gång utan att ljudet märkbart försämrats.

Om denna utveckling är positiv eller negativ beror naturligtvis på hur man ser det. Framhärdat man i att det bästa sättet att distribuera

En annan väsentlig skillnad mellan lp:n och cd:n som distributionsmedium är att den förra lät artisten diktera spelordningen.

Universal gjorde för någon tid sedan hela sin katalog tillgänglig gratis på nätet – tanken är att i stället generera inkomster genom reklamintäkter. Att man likafullt klamrar sig fast vid cd-skivan vittnar ändå om hur långt skivbranschen är från att förstå hur grundläggande spelreglerna på marknaden har skrivits om av medierevolutionen.

I själva verket dog albumet redan med lp-skivan, som skivbranschen ironiskt nog drev på för att förpassa till det förgångna. Det fanns ju så många fördelar med cd:n – det lilla

upplevelse, vilket gav lp:n en aura som det lilla cd-konvolutet aldrig har varit i närheten av att matcha: ett cd-fodral framstår vid sidan av ett lp-fodral som en förkrympt leksaksversion, en dockhusmöbel. Allvarligt talat: hur skulle det ha sett ut om Andy Warhols klassiska banan på Velvet Undergrounds debutplatta i stället för sina tre decimeter mätt blygsamma sex centimeter? Någon stake i den plattan? Tror inte det.

Cd:ns högre lagringskapacitet anfördes också som en fördel när den lanserades. Speltider på uppåt

och lyssna på musik är i albumform, är det en entydigt negativ utveckling, eftersom den aura av unikheter som albumet besatt, i egenskap av ett original som inte kunde kopieras av gemene man, gradvis har urholkats. Menar man i stället att den konsument som köper musiken bäst förstår hur hon eller han vill lyssna på den, kan man knappast se utvecklingen som annat än positiv. Som konsument har vi gradvis fått större möjligheter att själva sätta ihop våra album.

Med Internet och den fildelningsteknik som det tillhandahåller blir detta än mer påtagligt. När skivbranschen beklagar sig över att färre och färre människor köper skivor, bör det alltså ses mot bakgrund av att cd:n för länge sedan har drivit fram ett musiklyssnande där konsu-

räcker med att tänka på ett tv-fenomen som Idol: programmets verkliga stjärnor är inte Darin, Daniel, Agnes, och Erik och allt vad de som pretenderar på idoltiteln heter, utan i stället den kvartett som utgör programmets jury.

I DET MEDIALA ÖVERFLÖD vi i dag lever i, är det inte längre artister som är stjärnan: stjärnan är den som äger privilegiet att uttala sig om vilken artist som är bra eller dålig. Det skivbranschen borde göra är snarare att knyta insatta journalister och konsument till sig än att med ljus och lycka söka nya band. Musiken på Internetradion är gratis – men det krävs ett tidsödande engagemang att hålla koll på den. När allt fler artister kommer och går allt snabbare, växer behovet av auktoriteter

Allvarligt talat: hur skulle det ha sett ut om Andy Warhols klassiska banan på Velvet Undergrounds debutplatta i stället för sina tre decimeter mäta blygsamma sex centimeter? Någon stake i den plattan? Tror inte det.

menten är inställd på att leta sig fram till enstaka pärlor i en överrik ljudmassa i stället för att lyssna på sjok av musik, som under lp-eran. Och eftersom cd:n i sin fula hårdplastförpackning, som går sönder så fort man rappar den i marken, aldrig har ägt någon påtaglig sensuell dimension som objekt, är det knappast att förundras över att vi är fler och fler som i stället väljer att tanka hem musiken direkt till våra datorer. Betänk detta: Att köpa en musiktidning i dag är de facto liktydigt med att få tillgång till alla skivor som omtalas. Vem behöver cd-skivor när man kan lösa en helårsprenumeration på NME, och varje vecka få veckans singel som ett brev på posten?

CD:N ÄR MED ANDRA ORD oåterkal-ligen döende, och inget bonusmaterial i världen kan i längden hålla liv i mediet. I stället för att desperat klamra sig fast vid den en gång så vinstgivande lilla plastbiten borde branschens aktörer inse att de förändringar som skett på området i många avseenden speglar en övergripande betydelseförskjutning från producenten till konsumenten i vår tid. Under sextiotalet gick det upp för många inom skivbranschen att musikvärldens verkliga stjärnor inte var de artister som kuskade land och rike runt på ändlösa turnéer, utan producenter som Phil Spector som ägde makten över inspelningstekniken. Vi väntar fortfarande på att branschen ska komma till insikt om att konsumenten i dag är den som innehar en liknande nyckelroll. Det

som kan peka ut var vi ska leta efter det bästa av det mesta. I stället för att leta efter den nye Springsteen borde skivbolagen alltså leta efter den nye Lester Bangs; i stället för ett nytt Beatles, anförd av ett hungrigt radarpar som John Lennon och Paul McCartney, en ny Pop-redaktion, anförd av en ny generations Andres Lokko och Jan Gradvall. I stället för att sälja skivor, borde man sälja prenumerationer på musiklistor – tio, tjugo, eller femtio låtar i månaden, virtuellt förpackade och skickade rakt in i hemdatorn, utvalda av enskilda skribenter eller tidningsredaktioner; samt, inte att förglömma, förpackade tillsammans med ett foljebrev från dj:n som får oss att känna att låturvalet kommer från en kompis. Om skivbranschen inte kan ta betalt för musiken i sig längre, så kan den fortfarande ta betalt för att förkorta den tid det tar för oss att hitta fram till den musik som är värd att lyssna på.

Den virtuella dj:n – se där en produkt med framtiden för sig! Under ännu några år kommer vi med all säkerhet att framhärda i vanföreställningen att det rör sig om ett slags marknadsföring, i tron att dj:n säljer in nya band. Sanningen är givetvis att den verkliga produkten inte är de band dj:n handplockar från lista till lista, utan dj:n som sådan. Det är egentligen en ganska naturlig konsekvens av vår tids förhärskande konsumtionsmentalitet: den konsument som bäst vet att handla är den nya popstjärnan.

MAGNUS ULLÉN
Fil. dr i litteraturvetenskap

Machiavelli får fett med respekt

LEDARSKAPSSTRATEGI. Bland alla de tolkningsförsök som har gjorts för att förstå och komma till rätta med den iskalla cynismen i de råd Niccolò Machiavelli ger i *Fursten*, till dem som vill gripa och behålla makten, har också framförts tanken att texten i själva verket är en satir. I skildringen av maktens mekanismer avslöjar författaren dess rätta natur, och boken blir då i stället för att vara ett redskap åt makten ett angrepp på dess utövare. Denna läsning brukar dock avvisas som anakronistisk av dem som framhåller att *Fursten* verkligen är sin tids mest framgångsrika managementbok. Läst och uppskattad av Europas furstar (även Erik XIV ägde ett exemplar) och långt ifrån att betraktas som satirisk, sågs den som en utomordentlig instruktion i härskandets och maktutövandets konst och villkor. *Fursten* är helt enkelt ett tidsdokument, en sammanfattning av hur det såg ut, med åtföljande analys av konsekvenserna.

Nu har det förbluffande emellertid inträffat att det år 2000 utkom en amerikansk bestseller, som ligger mycket nära Machiavellis text, Robert Greenes *The 48 Laws of Power*. Bland de råd han ger finner man till exempel: "Dölj dina avsikter", "Få andra att utföra arbetet åt dig, men ta alltid åt dig äran", "Upptred som en vän, agera som en spion", "Håll andra i en konstant känsla av skräck – odla ett uttryck av oberäknelighet", alltså sammansådd som är i det närmaste kopierat av Machiavelli.

Och vad har hänt? Boken har tagits emot med öppna armar av den amerikanska hiphopeliten och den svarta medelklassen som tycker att de blivit mindre maktlö-

Furstefantast. Niccolò Machiavelli har bildat skola, även för dagens rapartister. FOTO: CORBIS/SCANPIX

sa och fått nya verktyg för att ta sig fram sedan deras öga på detta sätt fått se mekaniken. I en DN-artikel den 22 februari förklarar rapparen Busta Rhymes att han har lärt sig manipulationens konst och att det "kändes som om jag fått tillgång till en Dödhavsrulle eller något" (jämförelsen är ju lite överraskande), och Greene själv säger: "Den här boken är för dem som inte haft möjlighet, genom familj, kontakter och utbildning, att lära sig hur makten fungerar. Då blir man mindre rädd."

Är då cynismen den sanning som ska göra de förtryckta fria? Är vår värld så lik Machiavellis grymma, blodiga, makthungriga 1500-tal att det, när vi förfasar oss över människosynen och råden i *Fursten*, bara är ett hyckleri som några hundra år av civilisationssträvanden har ålagt oss?

EVA FAYE-WEVLE

Lärare vid Stockholms universitet och Handelshögskolan i Stockholm.

Fantasymytologins estetik

I FINRUMMET. Den störtflod av fantasyproduktioner som de senaste åren har sköljt över film- och bokmarknaden har öppnat dammluckorna till finrummet. En tidigare obskyr subkultur har de senaste åren skaffat sig ett allmänt gillande. I linje med detta presenterar Prins Eugens Waldemarsudde i en ny utställning Paul Raymond Gregorys (f. 1949) måleri som inspirerats av J. R. R. Tolkiens böcker om Härskarringen.

Raymond har sedan 70-talet försökt gestalta den mytvärld som Tolkien skapade på förkristen keltisk och nordisk bas. Den nyromantik som fantasygenrens "verklighetsflykt" presenterar kan ses som en reaktion mot industrialism, modernism och sekularisering; en vilja att återförtrolla en värld som blivit avmytifierad. Linjerna till 1800-talets klassiska berättande historiemåleri framhävs därför i utställningen. Men via Gregorys produktion av skivomslag, görs även en intressant koppling till den moderna hårdrocksscenen episka sångtexter. DAVID ALMER

Hårdrocksromantik. Omslag till en skiva av Saxon. © WALDEMARSUDDE

Raoul Wallenbergs minne lever än

Det personliga engagemanget för att rädda Ungerns judar måste sättas in i ett sammanhang.

RAOUL WALLENBERG räddade liv under sex intensiva månader i Budapest. Sedan tog ryssarna honom – och han hördes aldrig mera av.

Fast i förra månaden återvände han till Budapest, efter mer än 60 år, i form av en uppmärksam svensk utställning, *One Man Can Make a Difference*. Utställningen och dess seminarier ägde rum i Open Society Archives, OSA, som finansieras av den judiske affärsmannen George Soros, ursprungligen från Ungern.

– Jaså, du ska dit, muttrade min taxichaufför irriterat. Ja, ja, den där Soros. Du ska veta en sak, vi är jätträtt trötta på alla utlänningar som kommer hit och ska läxa upp oss.

När han får höra vad som kommer att hända på OSA får han vatten på sin kvarn. Och visst, det går att betrakta både utställning och seminarier som pekpinna. Bägge syftar till att berätta vad som de facto

hände under kriget, och därutöver främja tolerans och demokrati, allt med utgångspunkt från svenskens gärning.

Svenska Institutet hyr utställningen från Judiska Museet i Stockholm, där den ursprungligen visades år 2004, och låter den turnera runt i Öst- och Centraleuropa, i upplysningsyfte.

Vi exporterar sanning och moral, kan man tycka, genom att komplettera mottagarlandets historieundervisning, och revidera. Hittills har utställningen visats i Ukraina, Rumänien, Bosnien och Polen (...)

Vi exporterar sanning och moral, kan man tycka, genom att komplettera mottagarlandets historieundervisning och revidera.

Hittills har utställningen visats i Ukraina, Rumänien, Bosnien och Polen, och efter Ungern väntar Ryssland, länder där man sällan

talar om Förintelsen i skolan och där många har en synnerligen ensidig syn på kriget.

– De flesta i Ungern vill inte höra talas om massmorden på judar, förklarade historikern István Rév från OSA, under invigningen. Det finns ett mycket stort motstånd här, liksom i Polen och Ukraina.

En begriplig hållning med tanke

– Vet du vad? Jag går med dig dit, säger han och reser sig upp. De har faktiskt ställt den på en undanskymd plats. Det är synd. Och man frågar sig varför. Det är också synd att statyn är så konventionell.

Bronsfiguren föreställer en muskulös ung man som kämpar mot en stor orm, med ett hakkors inristat på huvudet, och min följelagare menar att därmed går poängen förlorad.

– Wallenberg var ingen traditionell hjälte som slog ner sina fiender. I själva verket såg han ganska klen ut. Du har väl sett fotografierna?

VAD ÄR DET VÄSENTLIGA med Wallenberg? Varför ska vi minnas honom? För att han inte är macho, till skillnad från nästan alla andra hjältar, för att han räddar tiotusentals människor, och gör det utan vapen, våld eller soldater? Hur många sådana kan historien erbjuda oss? Eller för att han är en universalist, som kämpar för "den andre", med risk för sitt eget liv, som undsätter ett annat, främmande folk, i ett annat, främmande land?

För vad hade Wallenberg egentligen med judarna att göra, och med Ungern?

Under Förintelsen fanns tre grupper av människor, förklarade historikern Paul Levine från Uppsala, det vill säga förövare, offer och de som stod bredvid och alltså kunde välja sida.

– Man räknar med att över 500 000 européer aktivt hjälpte nazisterna att deportera och mörda judar.

Samtidigt fanns det några få som Wallenberg, som till exempel Charles Lutz, Angelo Rotta och Waldemar Langlet, och de är alla mycket betydelsefulla, enligt Levine, som bevis på att det gick att hjälpa judarna. Med andra ord, det existerade ett val.

Levine har forskat länge om Wallenberg och vill framför allt "sätta in honom i ett sammanhang". Först då kan vi bevara honom till eftervärlden, annars blir han inte flerdimensionell och levande, utan bara ikon och symbol.

Under arbetets gång har Levine upptäckt att antalet räddade judar måste korrigeras neråt, rejält, och det rör sig snarare om tiotusen än hundratusen.

Han har även visat att det inte är Wallenberg som skapar hjälpverksamheten hos den svenska legationen. I själva verket har hans kolle-

på hur många ungrare som samarbetade med nazisterna. I själva verket behövde tyskarna inte arbeta så hårt i Ungern. En talare berättade att Adolf Eichmann hade färre än 200 man med sig från SS:

– Mer krävdes inte för att skicka 430 000 ungrare in i döden, och det på mindre än två månader, sade historikern Gábor Kádár. Det är helt otroligt. Aldrig tidigare i historien har så många människor deporterats och mördats på så kort tid. Eichmann satte ett svårslaget rekord. Men utan ungrarnas hjälp hade det inte gått.

STADENS borgmästare kunde inte närvara vid invigningen, visade det sig, på grund av ett plötsligt krismöte. Greenpeace ockuperade en av broarna över Donau, och använde den som reklampelare.

Men han skickade ett sändebud som läste upp talet, i vilket borgmästaren skamset påminde om hur ofattbart länge "Wallenbergs namn har dolts av tystnad".

István Rév instämde och berättade historien om den Wallenbergstaty som stadens judar samlade ihop pengar till efter kriget, och som göts av en av Ungerns främsta konstnärer.

– Natten före den offentliga avtäckningen anlände ryska soldater med häst och vagn, monterade ner statyn och forslade bort den.

Därmed försvann Wallenberg från Budapest för andra gången.

År 1999 gjordes en exakt kopia som sedan placerades i Szent István-parken några kvarter norr om Raoul Wallenberggatan, mitt i ett område som var utpräglat judiskt före kriget. Men när jag tar mig dit kan jag inte hitta den. Till slut frågar jag en äldre man som sitter och läser på en parkbänk.

Raoul som ung. Under studietiden i USA.

FOTO: JUDISKA MUSEET

gor, som Ivan Danielsson och Per Anger, redan etablerat en väl fungerande struktur, när Wallenberg anländer i juli 1944 "och sedan expanderar och intensifierar arbetet på ambassaden", som Levine uppfattar det.

ATT FÖRSÖKA SE WALLENBERG som han verkligen var kan medföra problem, och till slut måste vi kanske omvärdera den svenska diplomaten.

Å andra sidan, tiotusen eller hundra tusen, i ett perspektiv spelar det ingen roll. Oavsett antal räddade judar utgör Wallenberg ett ljus i mörkret, ett av de starkaste, ett av alldeles för få, och han om någon förtjänar att överleva som förebild för kommande generationer européer. Även om det mesta talar emot.

Förebilder som Martin Luther King och Mahatma Gandhi kommer att överleva, mycket därför att deras gärningar är dokumenterade. När det gäller Wallenberg finns nästan ingenting.

En av de ungerska journalisterna såg utställningen som ett ärevarv, en avslutningsturné, Wallenbergs sista större framträdande på ett tag, eller för alltid.

– Nästan alla i här Ungern känner till hans namn och betraktar honom som en hjälte, sade István Rév under pausen. Men ytterst få vet vad han egentligen gjorde eller vem han var. Bilden av honom saknar konturer, och det gör att han fortfarande används för suspekta syften.

Rév anspelade bland annat på en utställning om kriget på Terrorns Hus, ett museum på den fina Andrássygatan mitt i Budapest. Där beskrevs Wallenberg som en hjälte som räddade judarna från de onda tyskarna – med hjälp av de rättfärdiga ungrarna.

– Och det händer för bara två år sedan!

– Nej, jag tror inte att vi någonsin kommer att få reda på något mer av avgörande värde, sade historikern András Kovács, efter invigningen, även om fler arkiv öppnas och blir offentliga. Varför ryssarna tog honom kommer aldrig att klaras upp, eller varför de inte släppte honom, så fort de hade uppträckt sitt misstag.

Det får vi aldrig veta, och inte heller något om den oerhörda inre förvandling som ägde rum i 32-åringen.

Under våren 1944 reser Raoul Wallenberg i gåslever, inlagda gurkor och andra delikatesser, för handelsbolaget Meropa, som Kalman Lauers enmansföretag hette. Han har arvt en förnämlig vinsamling, och bjuder ofta på middag i lägenheten på Östermalm, för det var alltid några viner som höll på att bli gamla.

AV BÅDE FAMILJ och vänner karaktäriseras han som något av en drömmare. Från och med sommaren är han legationssekreterare vid Svenska ambassaden i Budapest – och rycker judar från nazisterna, får bort dem från lastbilsflak och marscherande kolonner, ofta genom att vifta med falska pass, alltid med en mycket auktoritär och bestämd stämma, sammanträffar med ungerska ledare och med Eichmann, tar över fastigheter i stadsdelen Pest för att skydda judarna – och leder sin personal med stor beslutsamhet.

Hur var denna metomorfos möjlig? Det är förstas den allra största gåtan.

RICKI NEUMAN

Kulturjournalist på Svenska Dagbladet

Hårdrockarna i filosofihistorien

TUNGMETALL. William Irwins projekt med att diskutera filosofiska frågor med utgångspunkt i populärkultur fortsätter. Efter de framgångsrika böckerna med filosofiska essäer om *Seinfeld*, *Simpsons*, *Star Wars* och *Matrix*, har turen nu kommit till hårdrocken. *Metallica and Philosophy: A Crash Course in Brain Surgery* är namnet på det senaste alstret i Blackwell Philosophy and Pop Culture Series, där den kanske inte helt självklara kopplingarna mellan Lars Ulrich, Nietzsche och Descartes utreds av fackfilosofer med hårdrockbakgrund.

Irwin och hans redaktion ligger för övrigt redan i startgroparna för nästa volym, vilken ter sig betydligt mindre långsökt: "Lost and Philosophy". Där skall förhoppningsvis svaren en gång för alla ges på hur gestalterna i tv-serien *Lost* – John Locke, Anthony Cooper, Rousseau, Hume, The Others etcetera – förhåller sig till sina förebilder i filosofihistorien.

JOHAN LUNDBERG

Verklighetsberättelse som berör

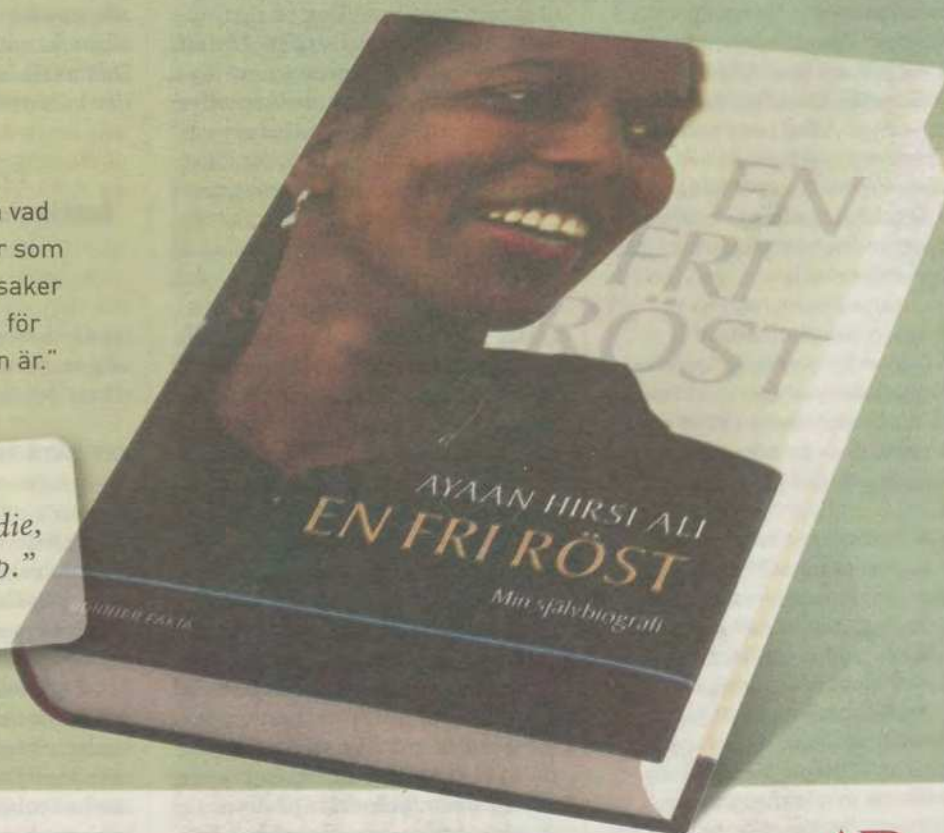
Ayaan Hirsi Ali

En fri röst

"Det här är historien om mitt liv. Det handlar om vad jag upplevt, vad jag har sett och varför jag tänker som jag gör. Det finns ett och annat jag vill klargöra, saker jag vill ställa till rätta, men jag vill också berätta för folk om en annan värld och om hur den verkligen är."

Ayaan Hirsi Ali

"Hon är redan en ikon i muslimernas frihetskamp, en kvinnlig Salman Rushdie, beredd att riskera livet för denna kamp."
Der Spiegel

www.albertbonniersforlag.se

AB
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Kulturens vagga finns i Wien

FILM. Förra året kom filmen *Klimt*, som med John Malkovich i titelrollen återskapade den febriga och vibrerande epok som Wien vid sekelskiftet runt år 1900 utgjorde. Det var en tid av brytningar – inte bara mellan två århundraden, utan mellan gammalt och nytt, föreställande och abstrakt konst, wienervals och tolvtonsmusik. Därtill var det en tid av sexuell dubbelmoral av ett sällan skådat slag, en tid av extremer inom alla områden och en tid som uppenbarligen var god grogrund för konstnärer och tänkare – få epoker har nog producerat så många stora namn som det wienska sekelskiftet.

Raoul Ruiz glittrande film är ett porträtt av Gustav Klimt, konstnären som med sin utstuderat ornamentala och sensuella konst kan sägas definiera hela tidsandan. Klimt var dessutom ett socialt nav i staden och den första ordföranden i *Wiener Secession*, den inflytelserika sammanslutning som grundades 1897 av stadens unga konstnärer. Klimt följdes av Egon Schiele och Oskar Kokoschka, som blev en expressionismens föregångare. Arkitekten Otto Wagner satte avtryck i Wiens stadsbild med sina stränga jugendfasader och hans kollega Adolf Loos bannlyste ornament och banade väg för modernismen. Gustav Mahler och Arnold Schönberg var båda verksamma och inflytelserika i det wienska musiklivet, och stadens litteraturscen, med namn som Hugo von Hofmannsthal och Arthur Schnitzler, influerades av Sigmund Freud (som publicerade sin *Drömtydning* 1900) och fascinerades av ämnen som drömmar och drifter, erotik och död.

Vill man se mer av tiden och den nästan osannolikt myllrande miljön rekommenderas nyutkomna *Vienna 1900 – The heroes of modernism*. Med ett flödande rikt bildmaterial levandegörs vad som tveklöst var en av de kulturhistoriskt mest betydelsefulla epokerna i Europa. Särskilt roliga är bilderna av alla de småtryck – affischer, tidskriftssidor, teaterprogram, vykort och ex-libris – som producerades under den tiden.

THERESE BOHMAN
Litteraturkritiker i Aftonbladet

Klimt.
En Wien-ikon.
© ART RENEWAL
CENTER

INBLICK | SCHLAGERFESTIVALEN

Från folkdräkt till folkfest

Schlagerfestivalen riskerar att undergräva schlageren.

DEN TOLFTE MAJ representeras Sverige av The Ark i Eurovisionsschlagerfestivalen. Deras *The worrying kind* är en låt som hade kunnat bli listetta även utan draghjälp från Christer Björkmans ambulande schlagerspektakel. Svenska folket och de elva jurygrupperna var emellertid rörande eniga; i år vill vi representeras av ett bidrag med legitimitet även utanför den snäva cirkel av schlagerfantaster som Björn Kjellman är självutnämnt språkrör för.

Vad är det som har hänt med schlagerfestivalen och de deltagande bidragen? Varför ser vi en helt annan typ av musik få högsta poäng än vad som var fallet för bara något decennium sedan?

SCHLAGERFESTIVALENS ursprungliga syfte, då den skapades på 1950-talet, var att spegla de olika europeiska ländernas kultur, språk och traditioner. Då representerades varje land av en man eller kvinna, som högtidligt på sitt eget språk framförde en melodi med tydliga nationella drag. Framförandet var stillastående vid en mikrofon och klädelsen företrädessvis kostym eller klänning, om man inte drog på sig folkdräkt, som Alice Babs 1958. För att rätt låtar skulle representera länderna specialskrevs musiken eller röstades fram av en så kallad expertjury. Något experiment försökte man sig på, som Sveriges poströstning 1962, men oftast höll man sig inom ramarna för att säkerställa att allt gick ordnat till.

Då, i schlagerfestivalens begynnelse, var musiken finstämd och uppträdandena behärskade. Festivalerna var småborgerliga, bildande familjeunderhållning för den västeuropeiska kärnan. Schlageren var så mycket en del av etablissemangen att det startades motrörelser. I dag, då fler länder vill vara med än vad som får plats under en TV-sändning, och ett gäng monsterklädda hårdrocksfinnar tar hem spelet, är det svårt att känna att det är samma tävling som en välfriserad France Gall vann år 1965.

Förändringen har kommit gradvis. Självklart har samhället, modet och musiken förändrats på drygt 50 år. Men schlagerfestivalen har förändrats mer än så. Från att ha varit en välregisserad elitistisk föreställning har festivalen blivit ett multikulturellt party, där alla vill vara med. Den stora omvandlingen bör-

jade då muren rasade och det tidigare östblocket knackade på dörren; Tyskland enades, Jugoslavien splittades, och vi såg även de nya schlagerländerna Ryssland, Rumänien och Litauen födas. Schlagershowen fick allt fler tittare, och formatet förändrades för att passa de nya förutsättningarna. Sedan åtta år tillbaka får artisterna åter sjunga på vilket språk de vill och tävlingen avgörs genom nationella telefonröstningar. Antalet deltagarländer är nu så stort att man sedan 1997 har haft olika typer av kvalificeringssystem för att avgöra vilka länder som ska få delta i huvudtävlingen. Precis som i andra internationella samarbetsorgan har Storbritannien, Frankrike, Tyskland och även Spanien sett till att skaffa sig en särställning, så att de alltid är direktkvalificerade.

När nu de demografiskt sammansatta jurygrupperna är ett minne blott och ländernas medborgare avgör de nationella omröstningarna, är de illa dolda – och realpolitiskt inspirerade – sympatirösterna mellan grannländer inte längre ett markant inslag. Borta är därmed den tid då de nordiska länderna klade varandra på ryggen och Sverige alltid kammade hem Norges och Danmarks högsta poäng; och Österrike kan inte längre räkna med Tysk-

identifierar oss med hornprydda vikingar runt fotbolls-VM, lika mycket vaknar det europeiska medvetandet kring festivalen. Det är därför viktigt att göra ett avtryck i schlagerkarusellen för att finnas till i det europeiska allmänna medvetandet. Hur många hade till exempel ägnat det armeniska folket en tanke de senaste tio åren, innan André ifjol trädde upp på schlager-scenen och åter satte Armenien på kartan?

Att vara med i schlagerfestivalen är en viktig ingrediens för den europeiska identiteten. Länder som knappast ens vågar drömma om att bli accepterade i EU blir i eurovisionsschlageren mottagna med öppna armar. Festivalen är inkluderande och accepterande, och det bidrar givetvis till dess popularitet.

NÄR PUBLIKEN AVGÖR är det stor chans att det vinnande bidraget kommer att förbli populärt ute i stugorna. Det har emellertid alltid funnits låtar som inte ens har tagit sig upp på pallplats, men som ändå har levt vidare. Västtysklands publikfriande låt och energiska scenshow 1979 gör att *Dschinghis Khan* fortfarande är en hit, med eller utan Christer Sjögrens svenska version. Numera, när exponeringen inför en halv miljard tv-tittare är ovärderlig

En ständigt närvarande fråga är givetvis huruvida festivalens kvalitet vinner eller förlorar på utvecklingen mot telefonröstning och kommersialism.

lands tolvor eftersom Tysklands största minoritetsgrupp är efter år säkrar denna utmärkelse åt Turkiet.

ATT LÅTA MÄNNISKORNA framför tv-apparaterna få bestämma utgången i schlagerfestivalen synliggör de internationaliserade lojaliteter som verkligen existerar i djupet av européernas hjärtan. Befolkningsströmmarna på kontinenten går att spåra i hur röster avläggs. En ökad globalisering och ett ökat internationellt intresse gör också att vanliga, åttonde generationens västeuropéer känner en dragning till starka etniska influenser och gärna belönar detta med sin röst.

I festivaltider vaknar intresset för våra europeiska grannländer, och även om vi är konkurrenter lyssnar vi och tar till oss av deras kulturbidrag. Lika mycket som vi svenskar

för skivbolagen, blir segern än mindre viktig, medan ett minnesvärt framträdande kan leda till ett internationellt genombrott. Den stora vinsten med en förstaplacering är i dag inte på något vis ett erkännande som begåvad artist – snarare är det ett bevis på att man har lyckats med sin marknadsföring. De flesta av oss hade hört Helena Paparizous *My Number One* precis lagom många gånger före finalen i Kiev för att tycka att det var en riktigt låt. Därmed lyckades den före detta Antiques-medlemmen övertyga en tv-publik tre gånger så stor som Super Bowl-finalens att hon var värd vinst och klirr i skivbolagets kassa.

Men den haussade kommersiella framgången betyder inte nödvändigtvis att folket har blivit lurat. Inte mer än när vi kollektivt går med på att *Sagan om ringen* är en bra film

Vinnande bidrag. The Ark har allas ögon på sig, när de representerar Sverige i Eurovisionsschlagerfestivalen.

FOTO: CORNELIA NORDSTRÖM/SCANPIX

eller att kilklack är på modet igen. Genren schlager är livskraftig just för att den är kommersiell; ordet betyder ju att det slår! För trettio år sedan hånades Abbas genombrott – i just schlagerfestivalen – av en högfärdig proggrörelse. I dag, när Björn Ulvaeus och Bennys Andersson fortfarande hyllas även inom mer experimentell dramatik, kan man inte låta bli att undra vad medlemmarna i Nationalteatern nu fyller sina dagar med.

EN STÄNDIGT NÄRVARANDE fråga är givetvis huruvida festivalens kvalitet vinner eller förlorar på utvecklingen mot telefonröstning och kommersialism. På den tid då en jury hade makten i sin hand vann bidrag som växte musikaliskt över tid. Jurygrupperna satt och lyssnade på musiken om och om igen, och belönade de kompositioner som verkligen sade dem någonting. I dag gäller det att på sina tre minuters framförande fånga publiken direkt. Det finns inget utrymme för att växa i längden vid telefonröstningar. Därför har vi sett flera fantastiska bidrag, som förra årets ryska schlagerlåt *Never Let You Go* med Dima Bilan, få tacka för sig efter publikens direkta och hårda dom.

Kvaliteten på bidragen har delvis förlorat på detta; enkelhet och ett direkt publikfrieri premieras framför ett välskrivet musikstycke som kan hålla i årtionden. 1978 års svenska schlagerlåt *Det blir alltid värre framåt natten* hade inte haft en chans med dagens röstsystem. Vad festivalen har vunnit är

ett otroligt stort genomslag. Många grupper, som på 80-talet bara fnös åt schlagerfestivalen tittar nu, kommenterar och konsumerar. Därmed händer det paradoxala att omröstningarna i stor utsträckning tenderar att framstå som en protest mot just den typ av schlagermusik som har varit festivalens tidigare kärna. I årets svenska festival lyfts gamla indie-artister fram, vilka många upplever som mer autentiska än låtskrivarna runt Bert Karlsson.

Inför omröstningen i den svenska uttagningen hörde jag vänner, kollegor och familj diskutera vilket av bidragen som har en chans på europeisk nivå. De taktikröstade för att blidka sina europeiska slagervänner, vilket naturligtvis var helt fel tänkt. I det nya Europa och i den nya Eurovisionsschlagerfestivalen går det inte att vara taktisk.

UTGÅNGEN I HELSINGFORS den tolfte maj är som vanligt totalt oförutsägbart. Vi kan hålla tummarna för att den europeiska publiken faller för The Arks glamrocksboogie och Ola Salos expressiva framträdande, men ytterst är det inte detta som är viktigast. Poängen med schlagerfestivalen – i dag, i morgon och i går – är, och måste vara, att det är roligt. Ett allt större Europa möts på en arena för att roa och roas. Och fyller festivalen inte något annat syfte än just detta – att under en kort tid vara ett gemensamt fokus och en gemensam referensram för en halv miljard människor – är det väl inte det sämsta?

ANNA TINGLÖF
Frilansjournalist

KRÖNIKA | REKLAMENS RETORIK

Billigare än gratis med lurig reklam

Billigt!" står det i skyltfönstret. Frestande, men du och ditt köpkort tvekar och stannar utanför. Vad ska en stackars affärsman göra?

Lugn, han har bara spelat ut det första av sina många kort. Nästa gång vi går förbi står det extra billigt, jättebilligt, sjukt billigt, galna priser... Kanske står Galne Gunnar i dörren och vinkar in dig.

Tvekar du fortfarande? Ingen fara, det kan bli ännu bättre. Det bästa i livet är faktiskt gratis. Här är ett xplock som min dator lockar med denna morgon: digital-tv helt utan avgift; samtalsavgift 0 kronor, abonnemangavgift 0 kronor, månadsavgift 0 kronor, summa 0 kronor; SMSa gratis!; räntefritt fram till nyår. Förbluffande mycket utlovas som just gratis, eller fritt, eller noll kronor.

Tyvärr, viskar Heinlein i våra öron: "There ain't no such thing as a free lunch". Och ingenting annat heller. Till slut måste någon betala, och risken är stor att det blir just du.

Det mest subtila är imperativen få. Enligt logikens lagar kan man själv inte ta initiativ till att få. Det skulle i så fall heta kräva eller begära. Men i reklamens värld uppmanas vi ständigt att få ett räntefritt år, få en fri leverans, få ett nytt kök etc. Det är bara att tacka och ta emot.

Enligt logikens lagar kan det inte bli billigare än gratis, fritt eller 0:-. Men logikens lagar fungerar inte den här gången heller. Det kan bli oändligt mycket bättre. Du kan faktiskt spara också: "köp nu, spara 30 procent!"; "Köp hela paketet, och spara halva priset!"

Och varför nöja sig med att sparkontot växer? Vi kan plussa på intäktskontot också, alltså tjäna. Du tjänar på att byta elleverantör eller mobiloperatör, på att skaffa ett nytt energisnålare kylskåp eller en miljöbil eller på att slå till nu! Eller budet du inte kan motstå: 100 kronor för din gamla dator.

Det var reklamens tripp (billigt), trapp (gratis) och trull (du tjänar).

Det är lätt att småle åt hur reklamen gör sitt bästa för att trixa med språket och framför allt med våra perspektiv. Det är lätt att känna sig som den smarte som avslöjar knepen. Men frågan är om något av allt detta skulle fungera om vi inte själva ville bli "lurade". Vi vill ju så gärna ha det där köket och den där datorn. Gratis blir bara grädd på moset.

Man ska komma ihåg att det knappast finns någon verbal verksamhet som är så juridiskt kringskuren som reklamen. Så ska man leta efter de riktigt fula knepen får vi nog söka upp laglösare marknader. Och där är reklamens tripp-trapp-trull bara golvet för nya språkliga manipulationer.

Har du fått en skattesänkning på en tusenlapp efter nyår? Har den nya regeringen gett dig dessa så väl förtjänta extrapengar? Har det blivit billigare att leva? Har du tjänat på regimbytet? Är du en av vinnarna?

Nej, den uppenbara sanningen är att den nya regeringen beskattar dig, dock inte lika mycket som den gamla regeringen gjorde. Så i reklamens mjukisvärld kan köpa bli tjäna, men i politikens mer avancerade värld kan beskatta bli ge. Ett billigt knep kan man tycka. Men det skulle aldrig fungera om inte svenska folket tyckte att det är häftigt att bli beskattade.

LARS MELIN

"Det är lätt att småle åt hur reklamen gör sitt bästa för att trixa med språket och framför allt med våra perspektiv."

INBLICK | SOPRANOS

Förförd av maffians neuroser

Sopranos vågar visa vardagens tristess inom den organiserade brottsligheten.

IBLAND HAR VI, framför tv:n, inte bara suttit och önskat livet ur Tony Sopranos kontrahenter utan rentav velat strypa några av dem med våra bara händer. Så fungerade aldrig *Gudfadern*-trilogin, där maffiakriminaliteten drogs upp med arvssyndiga rötter inför tittarens uppmuntrat kulturkritiska blick. Typiskt tv-kritiska 1900-talsmediefilosofer som Marshall McLuhan och Pierre Bourdieu skulle slå med pekpinnen på detta faktum och kalla det för skillnaden mellan tv och film; kitsch och konst. Men man kan lika gärna vända på det, och påminna sig hur ofta man ryckts med av det empatiska djupet i Sopranos relationspsykologi. Så fungerade heller aldrig *Gudfadern*-trilogin.

För där *Gudfadern* är ett massivt manligt auteurverk om maffian som historiskt patriarkat, bänder sig *Sopranos* ur den överviktiga, panikångestdiagnostiserade gudfaderkroppen och kräver ett kvinnligt perspektiv. Maffiatemats macho-markörer blottläggs genom att de helt och hållet skrivits in i ett relationsdrama, en feminiserad familjeskildring. Även när *Sopranos* utslutande skildrar en mansvärld, fastnar fokus på det känslomässiga och relationspsykologiska, på det som maffiamännen själva inte förmår identifiera inom sig.

MEDAN VI NJUTER YTTLIGT av våldspornografen – som också är en dramaturgisk drivkraft – lyckas serien göra de kantigt utskurna mansrollerna till finmejslade bitar i ett större socialt pussel. Och just som vi känner att vi vill strypa någon med våra bara händer inser vi att det är för sent, händerna är redan fullt upptagna med att lägga det sociala pusslet. *Sopranos* är mer Thomas Mann än Mario Puzo; har mer gemensamt med släktskildrande såpa-arketyper som *Matador* och *Forsytesagan* än med *Gudfadern*-trilogin. I motsats till hur Coppolas filmklassiker fungerade, får vi inte studera Sopranoklanens sönderfall på akademisk distans, utan mer som ett överflöd av rådata att själva sortera. Den mest spännande skillnaden är att detta digra källmaterial inte serveras oss på ett skrivbord (i en biofåtölj), inte i historiska arkiv, utan liksom ur byråldorna, kylskåpen, innerfickorna eller rentav ur sinnessällanden hos människorna i handlingens centrum.

Om *Gudfadern* är en avhandling

mellan pärmar, som vi viker en helkväll åt att studera, är *Sopranos* ett vibrerande brunmurrigt presens, ton-i-ton med vår egen jämngråa tillvaro.

När vi ser *Sopranos*, passerar den organiserade brottsligheten förbi som en naturlig del av vår egen vardag; vi hittar i miljön som i våra egna kvarter. Under femtio minuter, vecka ut och vecka in och efter år av tillvänjning, är vi på ett så inkilat kindpussavstånd från maffians mörkermän att vi aldrig ens tänker ordet "maffia", lika litet som vi tänker orden "min vardag" när vi vaknar på morgonen. Sannolikt säger en tunn Dürrenmatt-deckare mer om kriminalitetens psykologi än tusentals manussidor *Sopranos*.

MEN DET ÄR den där specifikt emotionell-visuella egenskapen som karakteriserar ett långserialiserat tv-drama som ger de större insikterna – inte om kriminalitetens psykologi isolerad, utan om hur en kriminell, mänsklig tillvaro legeras av, låt säga, barn- och föräldrarelationer, globalisering, modernitetens auktoritetsberövande, äktenskapsproblematik, etniska kulturfenomen och den låga New Jersey-arkitekturen. Jämfört med detta känns Dürrenmatt-deckaren just tunn. Den svävande upplevelsen av tv-dramat som multimedium må vara konsteoretiskt svårfångad, eftersom insikterna i första hand inte bara är flummigt känslomässiga utan också dramaturgiskt "manipulerade". (Efter ett halvår med en annan HBO-serie, *Big Love*, kände och tänkte jag exempelvis – under femtio minuter varje söndag, efter veckor av tillvänjning – som en mor-mon med djupa sympatier för illegal polygami.) Men vad det handlar om, är att tv-dramat kan få oss att, utan ansträngning, förflytta oss fram och tillbaka mellan identifikation och distanserad analys.

VI KAN BLI förälskade i en karaktär, tilltalas intellektuellt av en annan och hånskratta åt skådespelaren som misslyckas med att gestalta en tredje, allt inom ramen för samma alkemiska tv-serie som lyckas omvandla även misslyckanden till kvaliteter. Visst kan man bortse från detta och i stället diskutera det specifika för en maffiasläktkrönika förlagd till 2000-talet: hur brytpunkten mellan förmodernt sicilianska moralkoder och nihilistisk ameri-

kansk kapitalism vidgas till ett svart hål; och hur kongenialt detta är med den dramatiska modernitetskonflikt som i dag föder upp själv-mordsbombare (den pågående finalsäsongen av *Sopranos* är rentav en kamp mellan uppgivna pragmatiker och desperata fundamentalister, vilka dessutom ofta sitter på vardera axeln av en och samma individ...).

Ändå är seriens tematiskt framtonande sociala analys inte tillnärmelsevis lika intressant som den rena, ögonblickliga relationspsykologin. Här inte bara snackar vi om ett svart hål; här känner vi med vilken kraft hålets gravitation naglar fast oss framför tv:n. Och det är här vi tar till alkemin: en tv-series mänskliga psykologidjup avgörs mindre av vad som står i manus och mer av tittarens personliga, kanske tillfälliga, resonansbotten.

Därför har vissa kritikerhyllade avsnitt av *Sopranos* (exempelvis, sjukhusepisoderna som dominerar första fjärdedelen av finalsäsongen) för mig tyckts ytliga och lika trötta som Tony-tunga ögonlock, medan andra episoder drabbat mig med omvälvande kraft – och i efterskott gett de "trötta" avsnitten en större mening.

Det starkaste exemplet är Tony Sopranos försoning med systemen Janice. Som vanligt börjar det med att Janice försöker närma sig sin bror, glider över i anklaganden, blir utskäld av Tony och retirerar snyftande: "På sjukhuset så grät jag för dig, satt med dig..." Tony försöker tona ner konflikten, men säger uppgivet att hur mycket han än skulle ställa upp för henne så skulle hon "stå här och klaga". Och tårarna rinner trögt nerför Janices ansikte när hon drar ut med barnvagnen, säger att "det enda vi har gemensamt är visst DNA". (När Janice yttrade att hon gråtit för Tony och suttit vid hans sida fick jag en skarp minnesbild av ett ögonkast från en av de där tidigare episoderna som jag först, otåligt, tyckt varit "trötta". En minnesbild av hur klanen lämnade sjukhuset och hur Tony, i rullstol, sa till Janice, rakt från hjärtat, hur vackert livet är, hur lycklig han var att få se solens ljus igen... och hur hon inte svarade utan bara mötte hans blick kort och surt; hur sliten och slutet hon såg ut.)

Känslan när Janice lämnar Tonys kontor i sårat vredesmod är att de är dömda att vara syskon på det där

Familjedrama. Sopranos tränger sig in i vår vardag. FOTO: SCANPIX

kärlekslöst praktiska sättet där man ber om hjälp och ställer upp utan engagemang. Tony pratar om Janice-relationen med Dr Melfi i några sekvenser under samma avsnitt. Han är tydligt bitter på systemen för att hon som ung flydde fältet, trots att hon var det äldsta syskonet, så att Tony sedan fick ta all skit med mammas åldrande. Men så – och så typiskt *Sopranos*! – en nyansrik slutscen som ger signaler i annan riktning: Tony sorterar vin i källaren, Janice kommer ner för att tacka för drömhuset han fixat åt henne. Det är så valhänt och kanske just därför så autentiskt: hon börjar gråta, Carmela kommer ner och undrar vad det är med henne, och hon storsnyftar: "No one knows what goes on in my head!"

JAG VET INTE var jag ska börja förklara stördjupet i den repliken. Hur den strålar rakt tillbaka genom sex säsonger, till det tillfälle då Janice kom hem från Kalifornien och trodde sig vara någon sorts popvideoproducent; och hur den strålar genom hela mitt eget liv, alla gånger jag själv eller någon av mina närmaste varit så där förtvivlat ogaderat naken. Det är i sådana stunder som även den sociala scenografin väller in med störst kraft: att se Tony Soprano stå och rota bland sina vinflaskor med systemen gråtande bredvid blir hjärtskärande när man

DEBATT | FEMINISM

Frihet har inget egenvärde

Liberal feminism är ingen paradox, anser Caroline Dahlman.

inombords lyfter tak och vägar från huset och låter scenen smälta samman med den rännande omgivningen, där hemmakvarteren tagits över av urbana fastighetsmäklare, där de lokala småföretagarna sålt ut till franchisekedjor och där Tony Sopranos tid är lika utmätt. Tidigare har man manat på honom att mörda sig ur sina allt mer existentiella problem. Nu strövar han över bränd mark och gör slumpmässiga försök till besinning men har inte längre samma kontroll över vem som får leva och vem som måste dö.

Tony tappar till slut sin huvudroll till Döden, den ständigt närvarande statisten i tidigare säsonger. Visst var det rädslan för Döden som drev Tony i terapi från första början, men nu är det snarare Döden själv som med magnetiskt sug driver denna försvinnande förortsmaffia – som inte ens kan pressa kaffeägaren på beskyddarpengar när det är Starbucks som tagit över – mot avgrunden. Lie-

mannen har ledsnad på det här blåshålet i norra New Jersey och vill få upp tempot i blodshämnden; synder och skulder ska betalas i alla släktled.

DET ÄR EMELLERTID inte rädslan för döden som driver oss att titta, snarare en överlevnadsinstinkt vi känner in och lånar från huvudpersonerna. En större identifikation med en tv-serie är svår att föreställa sig. Och allt detta sammanfattades egentligen redan i säsongspremiärens dialogfria inledningsscen: ett mäktigt familjemontage där AJ, Meadow, Carmela, Janice samt Tonys "made men" passerar revy i poetiska ögonblicksbilder – och President Bush flimrar förbi på en tv – samtidigt som vi hör musikstycket Seven Souls från Material-albumet med samma namn: Bill Laswells atmosfäriska tonsättning av William S Burroughs egen läsning av en monolog ur romanen *The Western Lands*, som lånar mytologin från den egyptiska antikens dödsböcker, och beskriver själens livscykel i sju faser och därigenom dess förutbestämda väg mot döden. "Number six is Khaibit. The Shadow, Memory. Your whole past conditioning from this and other lives." Säsong sex av *Sopranos* har haft halvtidsvila men börjar igen den 8 april i USA och i augusti på SVT.

KJELL HÄGLUND

Redaktionschef på *Residence* samt kolumnist och tv-kritiker

DEN KONFLIKT mellan liberalism och feminism, som Karolin A Johansson målar upp i sin debattartikel (*Axess* nr 2, 2007), öppnar för en större, mer intressant debatt om vad svensk liberalism syftar till. Vart är moderaterna på väg? Vad vill liberalismen uppnå? Varför engagerar vi oss? Efter så många år i opposition känns det ibland som att moderaterna har reducerats till att vara emot det socialdemokraterna är för, snarare än att ha en egen vision. Det handlar om "mindre socialism", i stället för "mer frihet". Det vore spännande att nu ta ett steg längre, om vi törs.

Vi kommer att nå långt utifrån en debatt om en av de liberala antifeministernas stora missuppfattningar, en som Karolin A Johansson ger uttryck för i sin debattartikel.

Hon menar att strukturtanken eliminerar individens möjlighet att fatta egna beslut, och omöjliggör den liberala grundtanken att institutioner är ett resultat av människors fria val. Johansson vänder sig alltså mot tanken om strukturer, inte mot strukturerna i sig. Detta menar jag är kärnan i hennes och andra antifeministiska liberalers missuppfattning om feminismen – och om hela samhället. Johansson tycks anse att det finns ett direkt samband mellan rätten att välja fritt och förmågan att välja fritt. Hon

"När jag talar om bekämpande av strukturer som en liberal uppgift kallar jag detta livsliberalism."

menar att liberalismens tanke att alla människor själva ska få välja hur de vill leva betyder att alla har ett slags övernaturlig förmåga att alltid välja helt rätt och rationellt, samt att stå emot påtryckningar och fördomar. Detta tolkar jag som att hon ser könsroller som kollektivistiska – men är de därmed obefintliga?

Antifeminismen vill inte acceptera att samhället behandlar och värderar kvinnor och män olika, eftersom kollektivism anses fel som sådant. Men att hävda att normer och fördomar inte existerar är okunnigt. Kollektivismen, i form av exempelvis könsroller, är ett faktum att ta ställning till, snarare än något vi kan välja, eller välja bort. Institutioner och traditioner är skapade av människor, utifrån enskilda individers fria val. Men det gör dem inte gods i sig. När de blivit institutioner kan de fritt skapade institutio-

ner bli tvingande strukturer, vare sig vi vill det eller inte.

JAG MENAR INTE att traditioner enbart är av ondo. Friedrich Hayek ansåg att strukturerna var essentiella för den fria ekonomin; utan dem skulle ett liberalt samhälle vara omöjligt. Vissa regler kommer alltid att finnas; civil anarki skulle vara lika tragisk som en politisk. Men det gör inte samtliga strukturer försvarbara.

Caroline Dahlman.

Vad som ofta kan verka förvirrande, när man tar upp strukturer som en fråga för liberaler, är att diskussionen sträcker sig utanför den politiska arenan. Vi har alltför länge sett liberalismen som en ideologi för "frihet från staten" och förknippat "positiv frihet" med politisk inblandning. Men är negativ frihet slutmålet? Här döljs den spännande ideologisk-filosofiska debatt jag efterlyser. Vad ska vi med den negativa friheten till?

KOLLEKTIVISM i form av strukturer är något som liberalismen borde bekämpa, med utgångspunkt i att individen blir bedömd som en del av ett kollektiv, snarare än som individ. Målet med ett samhälle fritt från strukturer och poli-

tiskt tvång är enligt mitt synsätt att alla ska kunna utforska olika identiteter och livsstilar utan att hindras i sin utveckling. Vi ska ha full frihet att dansa – så länge vi inte trampar andra för hårt på tårna. Att liberalismens mål är att göra det möjligt för individen att utvecklas, var ett ämne för tänkare som John Stuart Mill. Han menade till och med i *Om friheten* att sedvänjor kan leda till att människor inte utvecklar de egenskaper som ligger till grund för den fria viljan: "Människans förmåga till uppfattning, omdöme, urskillning, intellektuell verksamhet och till och med moralisk överlägsenhet kan endast utövas genom att hon gör ett val. Den som gör något bara därför att det är sed gör inget val." Därmed blir frånvaro av strukturer en förutsättning för fri vilja.

Jag menar att slutmålet för varje människas frihet att utvecklas i för-

längningen är lycka – att människor ska kunna finna sin egen lycka, i stället för att bli styrda till ett sätt att leva som andra (politiker) menar leder till lycka.

Även andra liberala filosofer har satt målet för liberalismen högre än negativ frihet – "frihet från staten". Även Ayn Rand menade att friheten är till för att individerna ska finna egen lycka. "Lycka är livets mål och belöning." Aristoteles talade om det högsta goda, eudaimoni, ett slags lycka som uppnås när man handlar så att man förverkligar sitt väsen.

LIBERALISMEN har i dag blivit så förknippad med partipolitik att Johansson tycks tro att man direkt måste ta till politiskt tvång om man vill rätta till något. Men det finns ingen naturlig, nödvändig korrelation mellan att önska ett samhälle så fritt från strukturer som möjligt och att önska uppnå detta med hjälp av politik. Risken med Johanssons logik är att man vägrar se missförhållanden, eftersom man inte vill ta till politik.

En liberal filosofi står fri från politiken. Om man vill bekämpa strukturer och på så vis frigöra individer finns ett flertal metoder att tillgå: exempelvis samtal, demonstrationer eller debattartiklar. Allt för att övertyga oss alla att i våra fria val att forma institutioner och strukturer välja sådana som ger så stort rörelseutrymme som möjligt. Detta är ingen nödvändig hållning för den som är liberal. När jag talar om bekämpande av strukturer som en liberal uppgift kallar jag detta livsliberalism, för att inte tvinga alla liberaler att se individualism och lycka som slutmål. Den som väljer att enbart se ekonomisk tillväxt eller en minimal stat som mål för liberalismen är fri att göra så. Men jag menar att det finns större värden.

LÄGRE SKATT har inget egenvärde. Färre lagar har inget egenvärde. Frihet har inget egenvärde. Värde ligger i att Du ska få bli Du. Du ska få skapa ditt eget liv, dina egna värden. Du ska få göra dina värderingar, finna det som är värdefullt för dig. Målet är att varje individ ska födas i ett fritt samhälle, där man varken hindras av politiker eller alltför strikta lagar, normer och förutfattade meningar i sökandet efter sin egen lycka.

CAROLINE DAHLMAN

Fristående debattör

DEBATT | AVTALSÖRELSSEN

Fritt fall för akademiker i lönekarusellen

Den egalitära kulturen har slagit knut på sig själv.

LAGOM TILL AVTALSÖRELSSEN kom LO med rapporten *Röster om facket och jobbet. Synen på lönesättning och löneskillnader*. Drygt 8 000 löntagare har fått frågan vad de anser vara en rimlig lön för tolv olika yrken. De har inte fått veta var lönerna egentligen ligger, bara att medellönen för alla yrken är 20 000 kr (vilket är fel, den är 24 000 kr).

Som man ropar i skogen får man svar. De tillfrågade trycker samman alla löner och lägger bara två – städare och kassörskas – under genomsnittet. De bäst avlönade yrkena – läkare, rektor och försäljningschef – trycks ned från 35 – 45 000 i verkligheten till 27 – 32 000 i undersökningen, men även forskollärare och sekreterare bör ha några hundralappar minde än i dag.

Antagligen är det inte så märkvärdigt. Rapporten påpekar att det verkar som om de tillfrågade har någorlunda kläm på löner i sin egen närhet, men dimmiga begrepp om det som ligger längre bort. Tendensen är ändå tydlig. De allra flesta tycker att löneskillnaderna är för stora – trots att Sverige och Norge brukar kivas om förstaplatsen, när internationell statistik mäter jämlikhet.

Rapporten är bitvis skriven som en ledare. Författarna bygger upp hela resonemang bakom den ena eller andra siffran. De blickar in i respondenternas själsliv och meddelar läsarna vilka tankar den ena eller andra procentsatsen står för. När rapporten presenterades, häv-

"Arbetsgivarna betalar dåligt för den yrkeskunskap man skaffar sig under livet, vare sig man är bibliotekarie eller metallarbetare. Det blir roligare att jobba om man förkovrar sig, men det är inte säkert att det är lönsamt."

dade LO att den visade att minimilönerna borde höjas. Det är vad många av LO-förbunden kräver inför avtalsrörelsen.

MEN DE RIMLIGA LÖNERNA är orimliga. Löneskillnaderna är inte alltid vad de synes vara. Mellan de tolv yrkena är de antagligen mindre än rapporten anger – men avståndet till de verkliga toppinkomsterna är betydligt större. Folket har fel, folket är lurat – och höjda minimilöner och minskade skillnader är troligen en döbelnsmedicin, "som gör mig för i morgon sjufalt värre, men hjälper mig i dag på mina ben!"

Det är inte lätt att sätta sig in i

Ljusnande framtid? "Utbildningen har en nyckelroll för sysselsättning, inkomstfördelning", skriver Gunnar Wetterberg i sin debattartikel.

FOTO: NICOLAI HOWALT/SCANPIX

andra människors ekonomi. Många utgår antagligen från sina egna inkomster, utgifter och skatter, när de funderar över vad som är "rimligt". De flesta löntagarna i Sverige ligger samlade runt medellönen, där tusen kronor mer i lön betyder nästan sjuhundra kronor efter skatt. Men kommer man över golvet för statlig inkomstskatt och värnsskatt blir bilden en annan. Då är varje ytterligare tusenlapp bara "värd"

fyrhundra kronor. Läkarens sista "rimliga" tusenlapp devalveras kraftigt av skattesystemet.

Det är inte den enda nödvändiga korrigeringen. Med jämna mellanrum undersöker Saco och sparbankerna (numera Swedbank) hur mycket olika akademikergrupper får kvar efter skatt, nödvändig konsumtion – och avbetalning av studielån. Det är en undersökning som hittills behandlat utvecklingen från 1975 till 2004.

Till skillnad från LO-rapporten försöker den tränga in i faktiska förhållanden. När akademikerna ska betala för sina studier blir skillnaderna helt annorlunda än i bruttos-

tatistiken över medellöner. Tre år efter examen har arbetsterapeuter, bibliotekarier, gymnasielärare, sjukgymnaster och socialsekreterare mindre kvar att spendera än industriarbetare. Det var ännu värre i början av 1990-talet, men den ökade lönespridningen sedan dess – som det då och då kommer indignerade rubriker om – har betytt att dessa grupper hämtat igen något av sin eftersläpning sedan 1970-talet, men långtifrån allt. Därmed krymper skillnaderna mellan "rimliga" och verkliga löner ihop.

DET BLIR ÄN MER PÅTAGLIGT om man jämför över hela yrkeslivet, snarare än det enstaka året. De som studerar har färre år att tjäna ihop livslönen på. I en annan Saco-rapport jämförde statistikern Thomas Ljunglöf utfallet för några akademikergrupper med vad de skulle ha tjänat om de hade börjat arbeta direkt efter gymnasiet och gått i pension vid 65 års ålder. För att komma upp i samma livslön skulle gymnasielärarna behöva arbeta tills de är 68 år gamla, socionomerna till 72, sjukgymnasterna till 75, bibliotekarierna till 76 och arbetsterapeuterna till 79 års ålder. Då är man långt ifrån LO-rapportens bild av Saco-medlemmarna som höginkomsttagare.

Ändå är skillnaderna större än de

flesta tror – men för en helt annan grupp. I förra årets sista nummer av Ekonomisk debatt skrev Jesper Roine och Daniel Waldenström om toppinkomsternas utveckling. Den tiondel av inkomsttagarna som tjänar mest såg sin andel av de totala inkomsterna falla från 46 procent i början av 1900-talet till 23 procent 1980, men sedan dess har andelen ökat till 27 – 28 procent år 2004.

Roine och Waldenström påpekar att ökningen beror på kapitalinkomsterna, medan toppdecilens andel av arbetsinkomsterna är stabil. Men det tror jag är en bokföringsteknisk synvilla. I själva verket är kapitalinkomsterna till stor del omvandlade arbetsinkomster. Dit räknas direktörers och andra höga tjänstemäns inkomster från optioner och andra kapitalmarknadsinstrument, som de fått tack vare sina jobb. Där hamnar också halva inkomsten från försäljning av fåmansbolag, det vill säga bolag som konsulter tar in sina inkomster till, i stället för att deklarerat dem som lön. I båda fallen handlar det om vad som normalt skulle ha varit lön, men som allt fler (fast fortfarande ganska få) kan omvandla till kapitalinkomster med en skatt på bara 30 procent mot 58 procent på normala tjänsteinkomster (och bortåt 70 procent på konsultarvoden).

Det betyder att en liten grupp blivit rikare och rikare på arbete under de senaste årtiondena – trots alla tappra försök att pressa samman lönerna med skatter och avtalsrörelser. I själva verket kan sammanpressningsförsöken rentav ha spelat topprocenten i händerna. De mest eftertraktade har kunnat begära höga arvoden, eftersom alla tror sig veta att det mesta ändå går i skatt. Men det gör det inte alls – den effektiva beskattningen kan tvärtom krypa en bra bit under 40 procent, när man tar hänsyn till fåmansbolagens möjlighet att ägna sig åt kapitalplaceringar med delvis obeskattade pengar.

FRÅGAN ÄR OM det inte är den egalitära kulturen som har slagit knut på sig själv. Den sammanpressade lönestrukturen har ett högt pris. Med höga ingångslöner blir det svårt för nyanlända invandrare och skoltrötta sexton – sjuttonåringar att komma in på arbetsmarknaden, därför att arbetsgivarna inte vet vad de går för, och därför att de hur som helst betvivlar att den som är oerfa-

ren kommer att göra rätt för avtalets höga nivåer. På så vis blir jämlikhetssträvandenas minimikrav en mekanism för utslagning. De senaste åren har Försäkringskassan rapporterat om ett ökande antal unga förtidspensionärer. År 2005 beviljades 4 544 personer mellan 19 och 29 år aktivitetsersättning. Av dem hade drygt 2 000 enbart grundskoleutbildning (45 procent). Ungefär 350 hade hoppat av gymnasiet (8 procent), och för 760 är utbildningsbakgrunden oklar (17 procent). Det är fara värt att sådana siffror till en del är ett kvitto på gymnasiepolitiken och den sammanpressade lönestrukturen.

Med låga livslöner blir det dessutom svårt att locka sökande till allt fler långa utbildningar. I flera årtionden har skolväsendet levt på de

Arbetsgivarna betalar dåligt för den yrkeskunskap man skaffar sig under livet, vare sig man är bibliotekarie eller metallarbetare. Det blir roligare att jobba om man förkovrar sig, men det är inte säkert att det är lönsamt. Det är mycket möjligt att detta bidrog till ett par årtiondens sjunkande faktisk pensionsålder, även om de orangea kuverten nu verkar ha vänt trenden. Men den skulle behöva bli starkare. Varje år som vi lägger till yrkeslivet betyder ett par procent på arbetskraften. Det kommer välfärden att behöva – och lönen är en viktig uppmuntran att streta vidare, även när vi blir äldre.

AVIGSIDORNA får inte skämma fördelarna. I sin uppiggande bok *Happiness* har Richard Layard påpekat hur avunden kan förta lönesprid-

nadernas betydelse för samhällets utveckling.

Hellre än att urskillningslöst kräva höjda ingångslöner borde man fundera över trappor in i arbetslivet. Om facken i avtalen tog hänsyn till att oerfarna nyanställda inte är lika produktiva som de erfarna, i utbyte mot att arbetsgivaren lovade utbildning i jobbet och full ingångslön efter ett eller två år, skulle vägarna in i arbetslivet kunna bli fler och de utslagna ungdomarna färre, utan att låglöneträsket suger mer än i dag. Det räcker inte att ändra inom gymnasieskolans ram – det behövs även andra vägar in i vuxenlivet, med ett permanentat Kunskapslyft för dem som inte fortsatte direkt efter grundskolan. Parterna på arbetsmarknaden måste ta den individuella lönesättningen på allvar, även i den lokala praktiken, resonera fram vettiga kriterier och utbilda lönesättare som kan möta medarbetarna i meningsfulla samtal. Då kan betalningen för goda resultat, kunskap och erfarenhet bidra till den konkurrenskraft som det svenska näringslivet behöver för att hävda sig – och som dessutom gör det roligare att arbeta.

VI BORDE STÄRKA möjligheterna för var och en att förkovra sig och byta bana under livet. Det var synd att riksdagens beslut om det individuella utbildningssparandet myglades bort, innan det nådde verkligheten, men kanske skulle ett konto för alla passa den egalitära kulturen bättre. Då skulle alla själva kunna bestämma när det är dags att pausa och växla, utan att behöva göra sig till objekt för en arbetsmarknadsåtgärd. Det allmänna omställningssparandet borde bli det tidiga 2000-talets viktigaste arbetsmarknads- och socialförsäkring.

GUNNAR WETTERBERG
Samhällspolitisk chef på Saco

"Om man räknar bort inflationen slutar åtskilliga akademiker på bara någon tusenlapp över sin ingångslön."

ambitiösa 1940-talskullarna, de som tog den första vita mössan i släkten och sedan blev lärare. För några år sedan var söktrycket till lärarlinjerna beklämmande lågt, och antagningspoängen därefter. Vad kommer det att betyda för kvaliteten på de kommande årens utbildning? Utbildningen har en nyckelroll för sysselsättning, inkomstfördelning och internationell konkurrenskraft – men i själva verket är det lärarna som kreerar den, inte något abstrakt system. Därför tjänar inte minst LO-medlemmar på att goda lärarlöner drar duktigt folk till yrket.

Till bilden hör även de platta löneutvecklingsprofilerna över livet. Om man räknar bort inflationen slutar åtskilliga akademiker på bara någon tusenlapp över sin ingångslön. Problemet är detsamma för många av LO:s medlemmar.

ningens stimulerande verkan. Segregationen och avståndet mellan olika människor och klasser är nog mindre i Sverige än på många andra håll, även om bekymren är stora nog. Med små inkomstskillnader kan man antagligen också få större effekter, om man till exempel höjer lönerna för ett yrke för att locka fler sökande dit. De svenska arbetsplatserna är mindre hierarkiska än i många andra länder, med chefer som lättare lyssnar även nedåt. Framförallt är vi djupt ingrodda i den egalitära kulturen, med alla de konvulsioner ett genomgripande uppbrott skulle föra med sig.

Men kulturen skulle kunna bli klokare och mer konstruktiv. Snarare än att fråga folk om deras fördomar borde fackföreningar och andra opinionsbildare ge den bredare bilden, som ligger i livslöner, samlade utgifter och inkomstskill-

Fichtelius ger etiklektion

TV. Det har varit svårt att undvika dokumentären "Ordförande Persson" – en satsning som SVT:s vd Eva Hamilton försvarade redan vid Publicistklubbens debatt den 3 februari 2003. För att höja underhållningsvärdet bör dokumentärserien ackompanjeras med bredvidläsning av Erik Fichtelius bok *Nyhetsjournalistik – tio gyllene regler* (utgiven av UR). Den publicerades 1997, samtidigt som Fichtelius intervjuade Persson. Här några axplock:

"(L)iksom journalistiken, har också vänskapen en etik. (...) Man kan inte svika sina närmaste vänner. En journalist kan hamna i jävsförhållanden där det blir omöjligt att fungera som journalist."

Och vidare: "Reportern måste anstränga sig för att värda sin källa. Det betyder t.ex. att reportern återkommer regelbundet och håller källan informerad om vad som hänt med information som lämnats." Och slutligen: "Själv har jag varit med om att ludda till olika uppgifter och till och med smugit in felaktiga detaljer för att sopa igen spåren efter mina källor."

Dokumentären kommer i en helt ny dager med dessa visdomsord i tankarna. Eller som Persson själv uttryckte det efter partiledarutfrågningen 2002 (som leddes av Fichtelius): "Det är kul tycker jag när vi har journalister som är kunniga, pålästa och driver en utfrågning som är tung i sak."

JOAKIM NILSSON

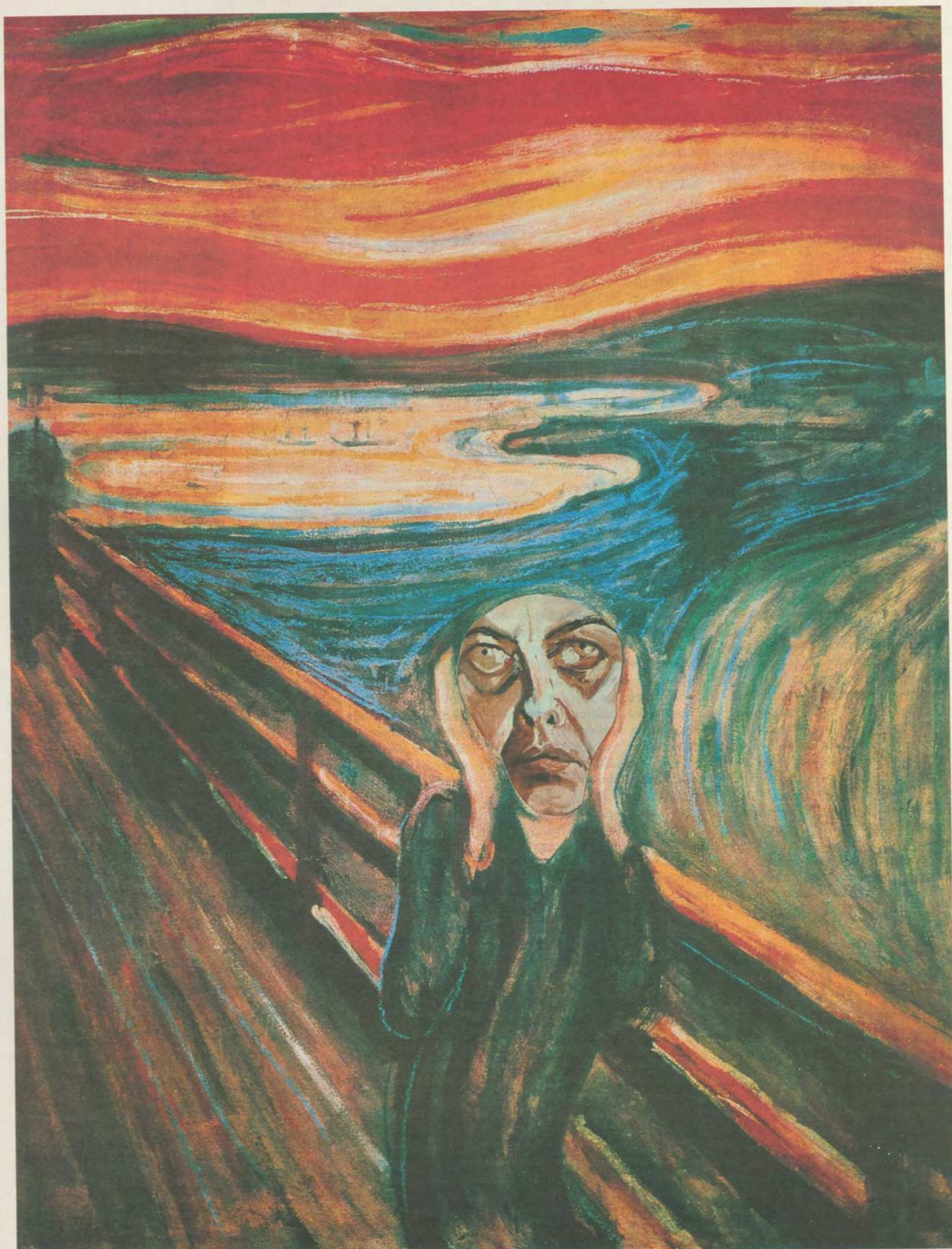

Slut i rutan.

FOTO: SCANPIX

BESSERWISSE | AV ANDERS MATHLEIN

Ångest i ny tappning. Jag tänker på mig själv, Munch, collage av Marianne Lindberg De Geer, 2006.

BILD: MARIANNE LINDBERG DE GEER

HJÄRNORNAS KRIG

Den psykiska ohälsan breder ut sig, men allt färre söker bot hos terapeuter som verkar i Freuds anda. I stället växer köerna till terapeuter som har en naturvetenskaplig syn på själen och dess sjukdomar. *Axess* har träffat några av Sveriges tyngsta namn i branschen, från den kognitiva terapins okrönte drottning till Tomelillas egen psykoanalytiker.

Freud förutspådde själv att hans teorier en dag skulle flyta samman med neurobiologin, men den tanken visar sig vara svårsmält i båda läger.

Striden om våra psyken

Hjärnornas krig trappas upp. På ena sidan står den psykodynamiska skolan som bygger på psykoanalysen. Den är av tradition skeptisk till mediciner och elbehandling. På den andra står den kognitiva beteendeterapin, KBT, som bygger på samma vetenskapssyn som neurobiologin.

I höst startar Karolinska Institutet, som första medicinska universitet, ett program för psykologer med neurovetenskaplig grund. Här är det den kognitiva beteendeterapin som gäller. Den är vetenskapligt väldokumenterad och sopar just nu banan med den psykoanalytiskt baserade terapin. KBT går hem både i stugorna och inom akademien.

De nya neuropsykologer som kläcks om fem år kommer förmodligen att ha helt andra kunskaper och lojaliteter än de psykologer som utbildas vid Stockholms universitet, där de dominerande dynamikerna har några år kvar till pensioneringen.

För att bli legitimerad psykoterapeut krävs en påbyggnadsutbildning efter grundexamen. Den kan psykologer, tandläkare, läkare, socionomer och präster gå. Men nu har en psykoanalytiker i Tomelilla börjat få

Av
Gunilla Eldh
Frilansjournalist.

gehör för sitt förslag till en ny psykoterapeututbildning. Där ska man gå raka vägen från gymnasiet till legitimerad psykoterapeut på fem år. Dessutom vill han ha "pigs katt" på psykoanalys för att rädda traditionen från att dö ut.

Medan psykoanalytikerna famlar efter sin plats i samhället "mappar" neurovetarna in mer och mer av vårt omedvetna. Snart är våra emotioner och drivkrafter kartlagda – vare sig vi vill eller inte.

Det börjar alltså röra på sig efter decennier av vapenstillestånd mellan neurovetenskapen och psykoanalysen. Frågan är om det blir en kollision, fusion – eller lycklig skilsmässa.

Det finns neurovetenskapare på Nobelprisonivå som är Freud-kramare och det finns psykodynamiker som fascineras av signalsubstanser. Andra auktoriteter vässar sina pennor inför det som från deras horisont inte är ett möte, utan sista striden.

Men konflikten är inte bara akademisk. Depressioner, ångest och rädsla är numera folksjukdomar, och

landstingen, som oftast betalar behandlingen, har blivit en konsumentmaktfaktor. Många av de drabbade och deras anhöriga verkar också rösta med fötterna.

■ PSYKOANALYSENS FIENDE NUMMER ETT

Vi har bokat tid hos KBT-terapeuten Anna Kåver som har mottagning i Uppsala. Senare i reportaget berättar hon om "tredje vågens KBT" som redan är över oss.

På vägen dit stannar vi till i Solna för att träffa Arne Öhman. Han är professor i psykologi vid Karolinska Institutet och vetenskapligt rotad i samma tradition som Anna Kåver och KBT – nämligen beteendepsykologin, eller behaviorismen som den kallades på Pavlovs tid (han som gjorde experiment med hundar om betingning). Här finns storkonsumenterna av försöksdjur och de som är mest rigida när det gäller att hålla på naturvetenskapliga beviskrav.

Öhman är en av psykoanalysens bittraste fiender och anser att forskning och behandlingsmetoder som inte är evidensbaserade ska kastas ut från universitetet direkt.

Men i dag, när neurovetare försöker hitta rätt i den molekylära djungel som gömmer våra tankar, emotio-

ner och drömmar, kanske Freuds idéer kan bidra till spännande hypoteser – eller?

Nähä, tydligen inte. Arne Öhman har ett särskilt sätt att skaka på huvudet åt "dumheter". Han är den som ansvarar för det nya psykologprogrammet som har premiär på Karolinska institutet i höst.

– När psykoanalytikerna säger att evidens inte är relevant så är de inne i den religiösa sfären.

Det är hans första uttalande när jag hittar honom bland flyttkartongerna i Smittskyddsinstitutets gamla kåk, en gul tegelhög i nyfunkisstil som ligger utslängd i en tallbacke. Där har Öhman ett tjänsterum stort som en hotellsvit.

Så fort han har satt sig tillrätta i fåtöljen tar han sats igen:

– Det låter lite grandios, men jag säger det ändå: Vi är på väg in i den tredje perioden i det mänskliga medvetandets historia. Vi kommer antligen att kunna förstå oss själva som psykologiska varelser.

Vetenskapens första stora steg var när vi fick en heliocentrisk världsbild, när vi förstod att solen – inte jorden – var universums medelpunkt. Det andra steget handlade om livets uppkomst, Darwins evolutionslära och så småningom knäckandet av DNA-koden.

Arne Öhman vill helt klart vara med när mänskligheten tar det tredje steget på kunskapens väg.

I början av 90-talet kunde forskarna för första gången beskriva hur rädslan var organiserad på nervcellsnivå, först hos försöksdjur och sen hos människan.

Upptäckterna ökade i ett slag förståelsen för hjärnans sårbarhet och för hur ångest och fobier uppkommer och kan behandlas framgångsrikt. Rädsla är Arne Öhmans favoritämne, och hans studier har bidragit till kunskapsutvecklingen.

När Karolinska Institutets rektor, Harriet Wallberg Henriksson, fick nys om att Öhman & Co smidde planer på en psykologlinje med biomedicinsk profil, slog hon till direkt. Då skulle nämligen psykologin kunna inordnas i hälsovetenskaperna. Om man utbildar psykologer tillsammans med läkare, sjuksköterskor och sjukgymnaster, blir de en del av teamet, var den enkla men geniala tanken.

– De olika yrkesgrupperna har inte riktigt förstått varandras språk. Psykologkåren har varit i motsatsställning och företrätt en annan syn, medger Arne Öhman.

På pappret blir han så illa tvungen att släppa in den psykodynamiska skolan i kursplanen, det har Högskoleverket bestämt. Men hur det blir med den saken återstår att se.

– All akademisk utbildning ska vara evidensorienterad och inriktad mot problem. Det är oacceptabelt att så mycket av psykioterapiutbildningen sköts av föreningar och har karaktären av prästseminarier. Så kan vi inte ha det inom akademien, säger han.

– Självklart kan man inte hindra folk att gå i analys men samhället ska hantera definierade hälsoproblem och inte hålla på att försöka göra folk lyckliga i största allmänhet.

Arne Öhman förstår inte vitsen med att utvärdera psykoanalysen i molekylära termer.

– En intressantare fråga är hur vi effektivast ska kunna åstadkomma förändringar i det system som bestämmer genuttrycket och därmed till exempel beteendet. Jag tror att KBT som bygger på psykologisk inlärning och teori är en mer framkomlig väg än terapi som bygger på psykoanalytiska teorier, säger han.

Jag invänder att det faktiskt finns studier som visar att en viss typ av psykodynamisk terapi kan ha lika god effekt som KBT. I en stor amerikansk undersökning var ITP, Interpersonell psykioterapi, lika effektiv som KBT mot depression (men båda var sämre än läkemedel).

– ITP brukar visserligen inrangeras som psykodynamisk men jag tycker att det är tveksamt. Dessutom måste man skilja mellan forskningsläget och enskilda studier, svarar han.

Han hatar inte psykoanalysen, men väl aspekter av den.

– Jag tycker att de har en jävligt övermaga attityd, att de förstår hur det egentligen är. I min ungdom var ju psykoanalys gångbart i de radikala kretsar som jag tillhörde. Men jag tyckte att det var absurt när Habermas gjorde psykoanalysen till modellen för emancipatorisk vetenskap.

Icke desto mindre har professor Öhman nyligen upptäckt att han kan diskutera och presentera de nya psykologiska och neurobiologiska rön på ett sätt som ligger ganska nära det psykoanalytiska språket. Han gjorde enligt egen utsago succé, när han föreläste för blivande terapeuter vid det erkänt analysvänliga Psykioterapiinstitutet.

– En central tanke hos Freud är ju att vi saknar insikt i våra egna drivkrafter. Och det stämmer ju: Vi drivs av emotioner och motivationer som sitter djupt inne i oss och som vi inte har total, medveten kontroll över.

Överjaget och det omedvetna ja, men allt som står i Freuds samlade verk går väl inte att skölja ner med en biologisk cocktail?

– Nej, dödsdriften är väl det mest befängda begreppet hos Freud om man ser den i ett evolutionärt perspektiv. Och att orsaken till depression skulle vara inåtriktade aggressioner.

Då har Öhman betydligt mer respekt för neurobiologin. Men det är inte direkt någon devot beundran han ger uttryck för. Snarare handlar det om ett syskonförhållande som

bygger på ömsesidigt beroende men också kraftmätningar.

– Neurovetenskapen skulle vara alldeles tyst utan psykologin. Man kan inte börja i hjärnan om man vill förstå psykologi. Men man behöver psykologin för att förstå hjärnan. Själva problemställningarna är psykologiska, eftersom de handlar om vårt beteende och våra känslor.

Det är inte lätt att greppa något så komplicerat som medvetandet. Den mest potenta blandningen består av både neurovetenskap, beteendevetenskap, filosofi och lingvistik, menar Arne Öhman.

– Hjärnavbildningstekniken skulle inte vara mycket värd om man inte hade analytiska tekniker för att fånga psykologiska skeenden i laboriemässigt. Det är det som psykologer sysslat med det sista halvsekl.

– Psykologin i sin tur blir mycket intressantare, om man kan underbygga den med resonemang om hur hjärnan är organiserad.

■ NEUROBIOLOGER KARTLÄGGER MEDVETANDET

Efter den dragningen hos Öhman framstår psykoanalysen som stendöd. Nu är det inte riktigt så, men nog håller tiden på att rinna ut för Freuds lärjungar. I USA började psykoanalysens kursfall redan för ett kvartssekel sedan. I Sverige dröjde det till början av 1990-talet innan köerna till psykoanalys blev korta, och allt färre ser i dag någon möjlighet att försörja sig som analytiker.

Det betyder inte att idéerna har förlorat sitt grepp om den västerländska kulturen. Freuds teorier är jämgamla med filmkonsten och har förmodligen haft lika stort inflytande. Psykoanalysen, ofta med författare och konstnärer som budbärare, har haft en enorm påverkan på vårt sätt att se på medvetandet och mellanmänniska relationer, särskilt inom familjen.

Freud nominerades till Nobelpriset i medicin hela tolv gånger. Men 1936 förslogs han som litteraturpristagare! Vid första anblicken, skriver förslagsställaren, skulle ett medicinspris synas mera lämpligt, men Freuds arbeten berör också psykologi, de har visat ett nytt sätt att analysera det emotionella och intellektuella livet och de har sedan trettio år påverkat litteraturen: "Man kan säga att de mest remarkabla representanterna för den nya romanen och för teatern, i Frankrike, i England och i Italien, bär dess kännetecken." (Nils Wiklund, *SvD* 7/12 2006)

Men lika väl som Freud påverkade sin samtid var han ett barn av sin tid. Hans tidiga arbeten passar som hand i handske i den nya litterära och idéhistoriska strömningen åren före

sekelskiftet 1900: den psykologiska realismen. "Samtidigt med Freud var många andra, författare och filosofer, ute på spaning efter det omedvetna själslivets hemligheter", skriver Gunnar Brandell i *Freud och hans tid* (1970).

Att Freud inte fick något riktigt erkännande under sin livstid berodde inte bara på allmän pryddhet och hans "ovetenskapliga" teorier utan säkerligen också på att Wien redan vid sekelskiftet var förpestad av antisemitism. Men när de europeiska immigranterna kom till USA med Freuds skrifter i bagaget ändrades förutsättningarna.

Ungefär samtidigt som Freuds idéer fick ordentligt fäste i USA, tändes ljuset i de neurobiologiska labben, men ännu anade man inte hur mycket alla dessa möss och grodor skulle kunna berätta om människan som psykologisk varelse.

Parallellt med djurförsöken pågick medicinsk och psykologisk forskning på människan. När neurologen Aaron "Tim" Beck började studera "inåtriktade aggressioner", som enligt Freud orsakade depression, kom han fram till att Freud var ute och cyklade: Deprimerade var de mest icke-aggressiva personer som Beck hade stött på.

Däremot upptäckte Beck att de hade väldigt negativa tankar, och dessa tankemönster försökte han förändra genom systematisk samtalsterapi. Men psykoanalytikerna tyckte att han fuskade, när han tog genvägar i behandlingen. Han blev en *persona non grata* i den kretsen, men beteendepsykologerna tog emot hans nya metod med öppna armar. Och så småningom skulle den utvecklas till KBT, kognitiv beteendeterapi.

Samtidigt började molekylärbio-logerna kartlägga hjärnans organisation och utveckling. Snart skrotades den platta bilden av hjärnan som en dator bestående av kretsar som genererna förproducerat. Det moderna konceptet innebär att ingredienserna till vårt medvetande finns där när vi föds, men fortsättningen är ett äventyr som kan sluta nästan hur som helst.

I hjärnan finns ett oändligt antal så kallade epigenetiska avtryck, organiserade ungefär som ryska dockor. Via dem kan man "öppna genomet" som det så vackert heter – och komma åt det vi tidigare trodde var givet en gång för alla.

Nu när medvetandets struktur och kemi har blivit åtkomligt för neurovetenskapen, kan det biologiska konceptet konkurrera med både filosofiska och psykoanalytiska idéer om människan som psykologisk varelse i världen.

Med freudiansk terminologi är det inget mindre än både det undermedvetnas och överjagets kemi som dagens neuroforskare försöker kart-

FOTO: GUNILLA ELDH

"Det låter lite grandios, men jag säger det ändå: vi är på väg in i den tredje perioden i det mänskliga medvetandets historia. Vi kommer äntligen att kunna förstå oss själva som psykologiska varelser."

Arne Öhman

lägga. Ett av de mest spännande spåren just nu är jakten på de molekyler som "läser in" traumatiska minnen för att de inte ska skada vårt medvetande.

■ NOBELPRISTAGAREN VILL RÄDDA PSYKOANALYSEN

Enligt neurobiologen Eric Kandel, Nobelpristagare i medicin år 2000, är det emellertid för tidigt att räkna ut psykoanalysen. Liksom biologin har revolutionerat psykiatri och psykologin, tror han att den har potential att utveckla också psykoanalysen – inte utplåna den.

Kandel, som är en internationell megastjärna inom medvetandeforskningen, är övertygad om att man kommer att kunna avgöra vilken form av psykoterapi som är effektivast för olika typer av patienter med hjälp av modern hjärnbildningsteknik.

Han försöker i dag få ihop en vetenskap som spänner från molekyler till mänskligt beteende. Med hjälp av psykologin vill han också få med den "psykoanalytiska visdomen" i paketet. Samtidigt är han kritisk mot psykoanalytikerna för att de inte har försökt göra vetenskap av sina teorier.

Kandels syn är numera förankrad i högsta ledningen för Internationella psykoanalytiska föreningen. Vändpunkten i yrkeskåren kom när Otto Kernberg blev ordförande år 1997 och höll ett brandtal för forskning i psykoanalys.

Men varken Kandels eller Kernbergs idéer har blivit allmängods här. Den svenske psykoanalytikern Jurgen Reeder är till exempel inte pigg på att utvärdera psykoanalysen över huvud taget. Den analytiska processen ska vara en fredad zon i ett demokratiskt samhälle, menar han, utan krav på insyn, dokumentation eller redovisning av behandlingseffekter.

Martin Ingvar, professor i kognitiv neurofysiologi vid Karolinska institutet, är inte heller överförtjust i nobelpristagarens uttalande: "Om psykoanalysen fungerar så gör den det på synapsnivå."

– En vetenskaplig hypotes blir inte sann bara för att man upprepar den tillräckligt ofta och länge, säger Martin Ingvar.

Att just Eric Kandel har ett så intimt och avspänt förhållande till psykoanalysen är knappast förvånande med tanke på hans bakgrund. Hans föddes i Wien och familjen, som var judisk, flydde till New York innan andra världskriget bröt ut.

Eric Kandel.
FOTO: SCANPIX

Eric umgicks i immigrantkretsar där de psykoanalytiska teorierna var livets salt.

När han började läsa medicin hade han inte en tanke på att ägna sig åt något annat än psykoanalys. Teorin hade en enorm dragningskraft på honom, och med megalomant självförtroende bestämde han sig för att lokalisera "jaget" (ego), "detet" (id) och "överjaget" (superego), under en sex månader lång praktik i ett labb.

Numera tycker han förstås att det var urdumt – "schmagegi" som man säger på amerikansk jiddisch – att tänka sig att så komplexa strukturer skulle vara begränsade till varsin fläck i hjärnan.

Medvetandet är ju ingen sak utan en process, som William James, den amerikanska psykologens fader, sa redan för ett sekel sedan.

I stället för att fullfölja sin plan och toppa utbildningen i psykiatri med psykoanalysexamen, snöade Kandel in på en liten snigel som heter Aplysia och fastnade i labbet i 40 år. Kandel fick Nobelpriset för att han kunde visa hur celler och celltrafik i hjärnan förändras genom inlärning. Experimenten utförde han på den lilla snigeln, men han visade samtidigt att de proteiner och gener som är inblandade i processen finns representerade i vår hjärna.

"Men utbildningen i psykiatri och intresset för psykoanalys har varit avgörande för min neurobiologiska forskning", hävdar han i förordet till sin bok *Psychiatry, Psychoanalysis and the New Biology of Mind* (2005).

Men det är inte några fria associationer på divanen som Kandel talar om, när han pejar psykiatriens kurs: "Tiden är mogen för psykiatri att

"Psykoanalysen är exklusiv och intressant men jag kan inte se att den har en plats i detta att lindra och bota sjukdom. Det har däremot både den kognitiva beteendeterapi och neurobiologin."

Anna Kåver

ta ett steg framåt. Nu måste vi använda kraften i biologin och den kognitiva psykologin för att hjälpa psykiskt sjuka människor som inte blir bra med läkemedel."

■ KBT-DROTTNINGEN TAR MARKNADSANDELAR FRÅN FREUD

I dagsläget är KBT, kognitiv beteendeterapi, den vetenskapligt bäst prövade och bevisat mest effektiva terapiformen. Det är också den behandling som vårdköparna och allmänheten efterfrågar.

Ny svensk forskning visar också att metoden fungerar lika bra i form av distanstherapie på internet för vissa psykiska diagnoser. "Gruppbehandling" på nätet är väl så långt man kan komma från den exklusivitet som präglar psykoanalysen; H&M versus *haute couture*, typ.

Trots detta är bara cirka 5 procent av alla legitimerade psykoterapeuter i Sverige utbildade i KBT, medan nästan 50 procent har psykodynamisk inriktning. På universiteten är majoriteten av lärarna psykodynamiker och KBT är ett tillval, men om studenterna fick bestämma skulle undervisningen om metoden vara obligatorisk.

Nu är det dags att låta Sveriges främsta expert på KBT, Anna Kåver, berätta om psykoterapi som håller

på att tränga ut den freudianska. Vi träffas i hennes samtalsrum, som ligger i pittoreska kvarter nära Uppsala universitet.

Jag sjunker ner i en av de två Lamino-fåtöljerna vid fönstret och Anna Kåver öppnar med ett snapshot på dem som för en lekman framstår som psykiatriens värstingar.

– Personer med borderlinestörning är en av psykiatriens mest missförstådda patientgrupper. De är djupt olyckliga, desperata, ofta självdestruktiva och självmordsnära, ibland utagerande. Deras problematik triggar lätt hjälplöshet hos hjälparna. De har ofta en blandning av många olika psykiatriska diagnoser och nästan inga mediciner hjälper, säger hon.

För unga vuxna med den diagnosen har Kåver startat ett forskningsprogram på psykiatridivisionen i Uppsala, med ett tjugotal behandlare i fem team. Anhörigutbildning och boendestöd ingår i paketet, liksom samarbete med akutmottagning och slutenvård. Sedan programmet startade har cheferna inom psykiatri i Uppsala slutat tjafsa om vem som ska ta hand om "de hopplösa fallen".

– Terapeuterna använder en särskild form av det som kallas tredje vågens KBT, dialektisk beteendeterapi (DBT), som hjälper terapeuten lika mycket som patienten, säger Anna Kåver.

Freud bytte ålar mot sex

SIGMUND FREUD började sin bana som forskare i neurobiologi och trasslade först senare in sig i människans själsliv. Sin första vetenskapliga artikel publicerade han efter att ha dissekerat fyrahundra ålar på jakt efter strukturen i artens könskörtlar. Han utvecklade också en egen metod för att färga levande celler så att de syntes bättre i mikroskopet.

I början av 1880-talet avancerade Freud till den mänskliga hjärnstammen. De anatomiska teckningar som han gjorde av ryggmärgsneuron och nervbanor är både precisa och vackra. Men sedan övergav han biologin för att ta emot betalande patienter. Till en början diagnostiserade han hjärnblödningar och ryggmärgsinflammationer, först senare blev han intresserad av den tidens modediagnos – hysteri.

Bit för bit utforskade han tillsammans med sina – ofta kvinnliga – analysander det han ansåg vara alla människors djupaste känslomässiga vindlingar och vrår, och då pratar vi inte bara hjärna. Rent anatomiskt har känslorna sitt säte i huvudet med mytologiskt i magen eller i hjärtat, enligt psykoanalytikern Wolfgang Schmidbauer. Han "analyserade" Freud lagom till 150-årsminnet av dennes födelsedag, och kom fram till att Freuds främsta drivkraft när han utforskade människans själ var en sublimerad sexualdrift. I sin bok *Der Mensch Sigmund Freud. Ein seelisch verwundeter Arzt?* (2006) skriver han att Freud var rädd för sexualiteten och gjorde allt för att kontrollera den. Det var därför han ville utforska den med sina analysanders hjälp. Där skulle doktor Freud ha kunnat göra nytta som analytiker i dag, menar Schmidbauer, när den analytiska praktiken handlar så mycket om narcissistisk sexualitet.

Och vem kan egentligen klandra Freud för att han bytte ålarna i labbet mot sex på divanen? Den tidens neuroforskare hade begränsade möjligheter; man kunde inte avbilda processer i hjärnan, DNA-koden knäcktes inte förrän efter Freuds död och signalsubstanser visste man inte vad det var. Den okunnighet om medvetandets molekylära dimension som rådde på Freuds tid var en förutsättning för den spekulativa psykoanalytiska teorin och de skönlitterära fallbeskrivningarna. Med modern teknik hade Freud kanske frestats att alternera mellan labbet och divanen för att kamma hem ett Nobelpris i medicin.

GUNILLA ELDH

Sigmund Freud
(1856–1939).

FOTO: SCANPIX

Hur artfrämmande är psykoanalysen för en terapeut som hon?

– Psykoanalysen är exklusiv och intressant, men jag kan inte se att den har en plats i detta att lindra och bota sjukdom. Det har däremot både den kognitiva beteendeterapien och neurobiologin, säger hon med mjuk och obeveklig röst.

Samtidigt kan man fråga sig vilken praktisk nytta neurovetenskapen gör för dem som "står mitt i skiten".

– Neuropsykologisk forskning har för svag koppling till psykoterapi. Det finns ett glapp där, men jag medverkar i en studie vid KI där vi undersöker hjärnfunktionerna hos patienter som behandlas med olika typer av psykoterapi, säger hon.

Anna Kåver har skrivit flera böcker om KBT. Två av dem, *Dialektisk beteendeterapi vid emotionellt instabil personlighetsstörning* (2002) för proffs och *Tillsammans, om medkänsla och bekräftelse för allmänheten* (2007), har hon skrivit tillsammans med psykiatern Åsa Nilsson. Den sistnämnda boken, som utkommer i sommar, berättar lättfattligt om bland annat hjärnans spegelneuron, de som ger oss vår empatiska förmåga – på gott och ont.

– Men mest handlar den om hur vi kan skapa och bevara goda och kärleksfulla relationer, säger Anna Kåver.

Hon har också skrivit en bok om acceptans som är ett centralt begrepp inom det som kallas "tredje vågens KBT" – *Att leva ett liv, inte vinna ett krig* (2004) och, på samma tema, förordet till den kontroversielle amerikanske terapeuten Steven Hayes bok *Sluta grubbla börja leva* som kommer på svenska i maj.

I den lanserar Hayes ACT, (*acceptance and commitment therapy*) som också hör till den tredje vågens KBT. Där förekommer begrepp som *mindfulness*, medveten närvaro, och acceptans. Fokus ligger på att desarmera sorg och skräck från det förflutna och oro inför framtiden.

– Hayes har kommit på något nytt som är oerhört värdefullt och intressant. Han är språkvetare men vill att vi ska "avspråka oss" och inte tro allt för mycket på våra tankar, säger Anna Kåver.

Enligt Hayes kan dessa tekniker hjälpa patienter som annars inte är mottagliga för psykoterapi, till exempel om starka känslor blockerar förnuftet i frontalloben och man inte kan få in ny information i hjärnans "hårddisk".

KBT-terapi har kritiserats av psykodynamiker för att vara "manualliserade", vilket antyder att metoden skulle vara torftig, opersonlig och stelbent. Anna Kåver menar att den bilden är förlegad och att metoden utvecklas hela tiden.

– Vår terapeutiska stil och vår personlighet är helt klart en faktor att räkna med. I DBT, till exempel, betonar man mycket tydligt och konkret den terapeutiska alliansen och i det brukar psykodynamiker känna igen sig.

Men är det verkligen metoden – och inte terapeuten – det hänger på om en terapimetod ska fungera? Inte om man får tro en svensk studie. Ungefär två tredjedelar av olika psykoterapiers effekt tillskrivs terapeuten! Studien visar att fyra av tio terapeuter hade genomgående bra resultat, fem av tio var medelmåttor och en av tio var riktigt kass.

– Den sista gruppen borde kanske aldrig ha blivit psykoterapeuter. Men man kan vara en utomordentligt empatisk terapeut med alla personliga kvalifikationer som behövs – men ändå vara "kass" på att använda metoderna på ett skickligt sätt, säger Anna Kåver.

■ PSYKIATRINS GRAND OLD LADY MÄKLAR FRED

Från KBT-drottningen i Uppsala kastar vi oss inte omedelbart ner till Freudkramaren i Skåne. Som mellanspel blir det ett svalkande samtal med Marie Åsberg, professor emeritus i psykiatri, och den som leder den eklektiska falangen inom svensk psykiatri och psykoterapiforskning.

– Det är larvigt att inte kunna se värdet i något annat än det man själv håller för kärt. Och det är onödigt att lägga så mycket energi på att bekämpa varandra, när man egentligen borde lägga den på att hjälpa sina patienter, säger hon.

Åsberg är en luttrad och samtidigt optimistisk auktoritet som har ett finger med i det mesta. Vi hittar henne i ett landstingshus på Södermalm, där hon är insyld i ett projekt med genusperspektiv på hjärtsjukvården.

Oglamourösare än så här kan det inte bli – kvarteren runt Södra station är byggda på gammal träskmark där man fram till 1980-talet bara hit-

tade tågspår, vilda djur och Konsums gamla korfabrik.

Över en kopp beskt automatkaffe luftar vi den sorgliga insikten att nya forskningsrön inte kommer patienterna till godo. Psykiatrin verkar inte vara något undantag, när det gäller sjukvårdens dokumenterat usla förmåga att hålla sig vetenskapligt uppdaterad.

Det är precis som om man missat att de vetenskapliga tidskrifterna numera är pepprade med studier av hjärnan, medvetandet, beteenden, emotioner och relationer; att det kokar på workshops och i tvärvetenskapliga seminarier och att hundratal bloggar på internet handlar om neurovetenskap.

På samma gång som den psykiska ohälsan slår nya rekord i vissa befolkningsgrupper är flödet av nya forskningsrön strypt.

– Det finns enorma kunskapsluckor. På landets omkring 500 öppna psykiatriska mottagningar jobbar mest folk som utbildades långt före den kunskapsrevolution vi talar om här, säger Marie Åsberg, som även är ordförande i SBU:s expertgrupp som har utvärderat behandlingen av depressions- och ångestsjukdomar.

– De flesta psyk-mottagningar är isolerade öar. Utan kontakt med universitetet stagnerar och degenererar verksamheten, och människor blir frustrerade och tappar sitt engagemang. Om de som jobbar inom sjukvården fick fortbildning på distans, alltså via internet, skulle kunskapsnivån kunna höjas avsevärt, säger hon.

Fan tro't, tänker jag när jag hör studerande på psykologlinjen vid Stockholms universitet berätta om sin yrkespraktik i den sektoriserade, svenska psykiatrin. En kaotisk verksamhet där oerfaren personal får ensamt jouransvar för svårt sjuka patienter, och där läkare bara sätter en kråka under redan ifyllda receptblanketter och sjukintyg.

Det känns ändå trösterikt att möta en psykiatrins grand old lady – en kvinna i "den tyngre medelåldern" som hon säger själv – som kavlar upp

"Det är onödigt att lägga så mycket energi på att bekämpa varandra när man egentligen borde lägga den på att hjälpa sina patienter."

Marie Åsberg

FOTO: GUNILLA ELDH

ärmarna och rotar efter pragmatiska lösningar på ett gigantiskt samhällsproblem.

Kroniska smärttillstånd och utmattningsdepression, som står för mellan 70 och 80 procent av all långtidssjuklighet, hör till den så kallade lättare psykiatri. Här ser Marie Åsberg genast en uppgift för de nya neuropsykologerna som börjar utbildas vid Karolinska Institutet i höst.

– Rehabilitering är det absolut viktigaste just nu, men även inom den nya beteendemedicinen finns ett stort behov av neuropsykologisk kunskap.

Inom den grenen av medicinen ska fysiskt sjuka människor få hjälp att ändra sin livsstil genom psykologledd gruppbehandling. Det kan gälla till exempel sjukligt överviktiga patienter som magopererats.

Marie Åsberg började jobba som psykiater redan 1965. När den psykodynamiska vågen sköljde in över psykiatrien några år senare hörde hon till "de stockkonservativa gamlingarna". Under hela 1970-talet fick hon smisk av psykoanalytikerna. Hon var en biologisk bitch helt enkelt. Ändå är hon inte ett dugg sugen på att ge igen. Det skulle hon förmodligen kunna, med sitt finmaskiga kontaktnät och utomordentligt höga anseende hos myndigheter och politiker. I stället är det "den goda modern" som talar:

– Generationer av psykoanalytiker har samlat en enorm rikedom av erfarenheter som man på något vis måste dra nytta av, säger hon.

Och det var inte de psykoanalytiska teorierna som låg bakom nedmonteringen av mentalsjukhusen, utan socialpsykiatri som kom i dess kölvatten, påpekar hon.

– De ansåg att psykotiska personer var mycket bättre, klokare och insiktsfullare än alla vi andra. Om vi bara lät dem klara sig själva, kanske beskyddade dem något litet, så skulle de klara sig mycket bättre utan vård, säger hon.

På Freuds tid språttade medicinska forskare upp en kanin och såg hur den funkade och så drog man en slutsats om hjärtats funktion. Om man gjorde om försöket med samma resultat på två kaniner till så hade man en lag. Så tror Marie Åsberg att Freud också tänkte.

– Bildligt talat så språttade han upp en människa och tänkte att så här funkar det psykologiskt. Det är ju nästan inte längre någon som tror på hans teori om att hela evolutionen rekapituleras under fosterstadiet och att det sexuella beteendet utvecklas på samma sätt.

Inslag i sexualteorin var det som utlöste skilsmässorna på de psykoanalytiska kongresserna åren före första världskriget. Freud fick finna sig i att några av hans lärjungar valde att gå sina egna vägar, bland annat Alfred Adler och C G Jung.

FOTO: GUNILLA ELDB

"Det blir ett bekymmer att förstå hur människan kan fungera ur ett evolutionärt perspektiv om man ser kroppen och själen som åtskilda."

Martin Ingvar

Om Freud hade varit verksam som psykoanalytiker i dag hade han förmodligen både utesluts ur sitt skräp, blivit av med legitimationen och suttit inne. Han gjorde i stort sett allt som en terapeut inte får göra: tog sin egen dotter i terapi, sålde kokain till vänner och bekanta och skvallrade om sina patienter – med patienter!

– Han är en usel förbild, men psykoanalysen har gått en lång väg sedan Freuds tid. Kritikerna måste skilja mellan den tidiga skolan och den nutida psykodynamiska skolans mittfåra, säger Marie Åsberg.

– Men när man börjar med en behandlingsmetod så kan det ju inte alltid bli rätt. Se på Herbert Olivecrona – när han började operera hjärnor så dog ju de flesta av hans patienter.

Och bara för att Freud flippade ur kan man inte bortse från hans banbrytande skrifter, menar hon. Vetenskapshistorien är full av män som både gjort gott och ägnat sig åt riktigt knasiga saker. Marie Åsbergs favoritexempel är Claude Bernard, en av fysiologins fäder:

– Han sprutade in extrakt av tupp-testiklar i sig själv för att han skulle bli mera viril på ålderns höst. Trots att han hanterade extraktet så att det omöjligt kunde innehålla några aktiva ämnen, beskrev han för en häpen publik hur bra det var. Men det är ju ingen som ifrågasätter hans fysiologiska upptäckter för det.

SOM UTOMSTÅENDE slås jag av hur motsättningar och sympatier går kors och tvärs genom den heterogena grupp människor som jag intervjuar. Alla sysslar på ett eller annat sätt med utbildning, forskning eller

behandling som rör "error" i medvetandet. Deras sätt att förhålla sig till varandras teorier är omöjligt att reda ut, men jag rycker i alla fall tag i en av tåterna. Hur tungt är det att vara läkare i det här sammanhanget?

– Läkeriet är intressant. Jag kan tillfredsställa min nyfikenhet på en annan människas inre rent handgripligt. Jag vet hur organen känns när man tar på dem, säger Marie Åsberg en smula upphetsad.

– Vi har den akademiska bakgrunden och är utvalda för att vara bra i huvudet, samtidigt som vi redan under utbildningen har en ström av människor framför oss som lider i alla organ. Och det fantastiska är att vi inte bara kan prata med dem om nästan allting – du går dessutom in i dem med dina egna händer, i vartenda hål som människokroppen har, även en del hål som du gjort själv.

Marie Åsberg känner sig inte helt bekväm med den schackrutiga synen på medicinens förhållande till vetenskapen, det märks. Hon tycker nog att de som tjuvar om evidens borde lyfta blicken från golvet.

– Inom medicinen är tendensen stark att välja den behandling som det finns evidens för, även om den inte är den bästa. Samtidigt gör vi mycket som ingen ifrågasätter trots att det saknas vetenskapliga bevis, säger hon.

– Svårigheterna att bevisa effekten av psykoanalys är naturligtvis enorma, men de bra psykoanalytikerna motsätter sig inte längre vetenskapliga studier.

Och med dem har också många psykodynamiska terapeuter backat, kan man tillägga. Deras omsväng-

ning sammanfaller med haussen för framför allt KBT.

– Psykodynamikerna har förstått att om den behandlingsform som de tror på ska överleva, så måste de också pröva om den funkar på det vetenskapliga sättet, säger Marie Åsberg.

Men många KBT-terapeuter och akademiska psykologer från samma skola anser att tiden runnit ut för länge sedan. De är inte beredda att bjuda dynamikerna på några eftergifter. När detta kommer på tal blixtrar det till i ögonvrån på professor Åsberg.

– Jag tycker inte att det är intellektuellt korrekt att välja bort metoder som inte hunnit prövas ännu men som kommer att prövas, säger hon.

Även i ett genusmedicinskt perspektiv finns det skäl att värna om den psykodynamiska psykoterapin, anser Marie Åsberg.

– Det ser ut som om IPT, Interpersonell psykoterapi, som fokuserar på relationer, är bättre för kvinnor, medan KBT fungerar bättre för män. Och det vore ju inte så konstigt, eftersom det ofta är problem med relationer eller en förlust som ligger bakom depression hos just kvinnor, säger hon.

Skälet till att hon bryr sig om kön är att hon inte vill att vi ska göra om samma misstag som inom exempelvis hjärtsjukvården, där många kvinnor fått sätta livet till för att mannen varit norm.

– Och det finns större skäl att tro att det finns sådana skillnader inom psykiatri.

På den punkten råder konsensus mellan Marie Åsberg och Martin Ingvar, också han professor vid KI, men annars är det svårt att hitta beröringspunkter.

■ DR FRANKENSTEIN AV I DAG KRÄVER EVIDENS

Martin Ingvar håller till på MR-centrum vid Karolinska sjukhuset, där Sveriges starkaste magnetkamera finns. Nyligen sydde han också ihop Stockholm Brain Institute som är ett samarbete mellan Karolinska Institutet, Tekniska högskolan, Stockholms universitet, IMB och Astra Zeneca.

2000-talets doktor Frankenstein har seglarskor och så mycket datorkraft att monstret bygger sig självt. Eller med hans egna ord:

– För att kunna göra resan från molekyl till individ måste man skaffa sig sammanhållna modellsystem, baserade på neurorealistiska modeller. Det finns så många olika jämviktssystem i hjärnan att det behövs beräkningsprogram som själva kan söka upp de matematiska jämvikter som behövs för att efterlikna den.

Martin Ingvar är en mångsysslare, så snabb att slinka ur greppet och

hasta vidare till nästa möte att han kallas för "Tvålen" av sina medarbetare. Numera är han prefekt vid Neurovetenskapliga institutionen och den dagen *Axess* träffar honom där utstrålar han en femårings oemotståndliga omnipotens.

– Fråga vad Astra kan göra för oss i stället, kontrar han, när jag undrar varför ett av världens största läkemedelsbolag är med i samarbetet.

– De har 500 neurovetenskapare som plockar fram den ena molekylen efter den andra. De flesta av dessa molekyler blir aldrig några mediciner men de kan bidra till att vi lär oss mer om hur hjärnan fungerar.

Vid hans institution bedrivs en del av forskningen om olika behandlingsformer för personer med psykiatriska diagnoser. Han har också varit en drivande kraft bakom den nya psykologutbildningen med tonvikt på just neurovetenskap.

– Det är ett problem att den offentliga psykioterapiutbildningen är väldigt analytiskt inriktad. Den offentliga sjukvårdshuvudmannen (landstingen) efterfrågar inte sådana terapeuter utan terapeuter som är privatutbildade i KBT.

Att ligga på en divan och associera fritt är ingen evidensbaserad metod för att bota psykiska sjukdomar och störningar. Manualer och mediciner smäller högre enligt de utvärderingar som gjorts hittills.

Kritiken mot medikaliseringen av själavården bottnar i ett slags dualism – att kroppen och själen inte är detsamma – menar Martin Ingvar.

– Men för alla som är neurovetenskapligt förankrade finns det i dag inget bruk för en sådan dualism, den leder in i en återvändsgränd, säger han.

– Det blir ett bekymmer att förstå hur människan kan fungera ur ett evolutionärt perspektiv, om man ser kroppen och själen som åtskilda. Låt vara att vi inte har alla detaljer från vad som är en elektrisk signal till en subjektiv, upplevd uppfattning, men vi har rätt många av byggbitarna där emellan.

När Martin Ingvar beskriver psykodynamikernas "opportunist" ser han ut som en nöjd katt som leker med en mus.

– Även de mest uttalade antibiologiska fundamentalisterna är nu tvungna att lägga örat mot rälsen, säger han.

– Nu kommer det bok efter bok om hur fyllda av neurobiologisk kunskap som de ursprungliga Freud-teorierna var. Det kallar man "post hoc-dekokt" inom vetenskapen. Den typen av konstruktioner är inget som inger respekt.

Men man har väl rätt att ändra sig? Är inte det en av vetenskapens grundstenar? Martin Ingvar sänker inte svansen, om någon trodde det.

– Trots att psykoanalysen funnits i hundratalet år finns det få studier

och de flesta är små, okontrollerade och bekymmersamma att tolka. Men nu börjar man svänga runt och lappa på i efterhand.

Hittills finns enstaka studier som visar att psykodynamisk terapi i varje fall inte är skadligt, och ännu färre som visar att den är bra. Det finns också studier som visar att behandlingen kan vara direkt olämplig, till exempel mot tvångssyndrom.

– När man nämner att det är ett problem, eftersom det är kostsamma terapier med stora ingrepp i den enskilda integriteten, då får man höra att psykoterapi inte lämpar sig för vetenskaplig utvärdering.

Han medger att det finns andra forskare som arbetar tråget med att försöka utvärdera psykoanalytiskt baserad terapi, men anser att de inte gör tillräckligt breda och bra studier.

Ändå pågår sådan forskning vid hans egen institution. I en stor behandlingsstudie på kvinnor med borderline, finns ett psykodynamiskt "ben", som det heter på forskarspråk. När den delen av den jämförande undersökningen kommer på tal skruvar Martin Ingvar på sig och fastnar i verserade vetenskapsteoretiska resonemang. En riktig forskare som vill testa psykodynamisk terapi, säger han, formulerar frågan så här:

"Är det bättre för patienten med ett strukturerat sökande (läs KBT), alternativt vanligt medmänskligt umgänge, än ett ostrukturerat sökande i en vetenskapligt odefinierad minnesstruktur (läs psykodynamisk terapi)?"

– Vill man undersöka detta måste man också ha ett robust studieupplägg som kan svara på just den frågan.

– Den som inte är beredd att utmana sina hypoteser, ägnar sig inte åt vetenskap utan åt intellektuellt hushållsarbete. Det är helt okej om man bara vill bibehålla en viss kunskap, en viss kultur.

– Och kom ihåg att det är forskarens uppgift att göra det trovärdigt att det är lönt att forska på just det hon vill forska på.

Även om Martin Ingvar uttrycker sig diplomatiskt är det knappast något tvivel om att han är övertygad om hur striden kommer att sluta:

– I förhållande till evidensbasen håller hela området på att korrigeras sin inriktning, och det är nog bara hälsosamt att det sker.

Om Kandel visade att cellerna och celltrafiken förändras av inlärning, så har andra forskare visat att man kan hämma eller öka hjärnans formbarhet – det vill säga inlärningsförmåga – genom att mixtra med molekyldjorna.

För tio år sedan publicerade Martin Ingvar och hans forskarlag en studie som visar att substansen ampakin påverkar glutamatreceptorerna. Glutamat är en av de viktigaste signalsubstanserna i hjärnan, och man

vet att den spelar en roll i vissa psykiska sjukdomar, som schizofreni.

Om glutamatreceptorerna har mycket att göra så är plasticiteten högre i vävnaden, man blir bättre på att lära sig. En ämne som är släkt med ampakin har man nu använt i kombination med KBT.

– Det visade sig att man kunde klara av en omställning från fobi till icke-fobi i racerfart, på två sessioner i stället för tio. Det är bra att kunna gå från tio till två men det fantastiska är att vi kan visa att det finns en grund för idén att KBT i verklig mening förändrar hjärnan.

FOTO: GUNILLA ELDH

"Flertalet av dem vi möter på våra mottagningar kan knappast sägas lida av psykisk sjukdom. De kan inte få en psykiatrisk diagnos, och psykiatrin uppfattar dem sällan som sina klienter."

Jorgen Reeder

■ PSYKOANALYTIKER VILL INFÖRA "PIGSKATT"

Innan vi fördjupar oss i en psykoanalytikers förslag till lösning på skræts kris, ska vi backa bandet till början av förra seklet och se hur det gick när läkaren Poul Bjerre försökte introducera Freuds teorier i Sverige:

Året är 1911. Ett gäng herrar i frack sätter sig till rätta i salen i Svenska Läkaresällskapets hus på Klara Östra Kyrkogata i Stockholm. Stämningen är förväntansfull; medlemmen Poul Bjerre ska presentera en ny teori – psykoanalysen.

Men han hinner inte långt: "Ovetenskapligt och omoraliskt. De gör ju sexualiteten till en fråga för vetenskapen", dundrar kollegerna. Bjerre skickar senare in sitt fördrag för tryckning, som brukligt, men det kommer i retur.

Först efter andra världskrigets slut

slog Freud igenom här. Då inleddes en epok som innebar legitimitet, vetenskaplig status och ekonomisk lönsamhet för analytikerna.

"Den goodwill som psykoanalysen hade i USA kunde man profitera på här också", skriver psykoanalytikern Jorgen Reeder i en artikel om nya villkor för psykoanalysen i tidskriften *Divan* nr 2-3 2006.

Jorgen Reeder utbildade sig till psykolog och analytiker mitt under psykoanalysens guldålder i Sverige, perioden från 1960 och tre decennier framåt. 1990 startade han tidskriften *Divan* tillsammans med några andra unga och uppnosiga intellektuella i Stockholm, psykoanalysens starkaste fäste i Sverige. I redaktionen ingick litteraturvetarna Ebba Witt Brattström och Horace Engdahl.

Numera har han sin praktik i Tomelilla på den skånska landsbygden och skriver inte lika mycket om Jacques Lacan och Julia Kristeva som var husgudar i *Divan* på 90-talet. I stället formulerar han strategier för att rädda den psykoanalytiska traditionen i en tid när den blivit alltmer marginaliserad. Enligt Jorgen Reeder beror dagens ointresse för psykoanalys framför allt på landvinningar inom neurobiologisk forskning och farmakologi, men också på att allmänheten inte längre vet var den har psykoanalysen. Analytikernas självbild har däremot inte ändrats det senaste halvsekllet, vilket man förstår att Reeder anser är en räddning.

I sin artikel i *Divan* konstaterar han att själva kärnan i psykoanalytikernas yrkestradition, deras "etos", är hotat i dag. Sjukvårdens krav på journalföring och redovisning av behandlingsresultat är inte förenligt med den överenskommelse som anlysenden och analytikern har. Det skapar en osäkerhet hos allmänheten om vad analys är, tror han.

För Reeder är dagens psykoanalys något annat än den var för pionjerna. Den är inte lika symptomorienterad som på Freuds tid. Därför behöver inte analytikern längre ha det medicinska paradigmet som förebild. För att undvika missuppfattningar bör psykoanalytikerna därför beskriva en praxis när de talar för sina tjänster – i stället för att utlova en behandling.

Reeder beklagar i artikeln att analytikerna bygger in "kvasimedicinska föreställningar om patologi och patologiska processer" i sina system. Det är chimärer: "När det gäller den mänskliga själen är det inte bara vilseledande – utan i grunden också förtvylt – att laborera med föreställningar om en tänkt normalitet."

I stället för att se psykoanalysen som en form av bot eller behandling föreslår han att den psykoanalytiska erfarenheten ska betraktas som en form för etiskt sökande.

"Flertalet av dem vi möter på våra

mottagningar kan knappast sägas lida av psykisk sjukdom. De kan inte få en psykiatrisk diagnos och psykiatrin uppfattar dem sällan som sina klienter."

I sin senaste bok, *Psykoanalys i välfärdsstaten* (2006) föreslår Jurgen Reeder skattelättnader för psykoanalys. Han vill se ett fullskaligt samhällsexperiment där ett slags "pigavdrag" gör det möjligt för fler att få psykoterapeutisk hjälp. På det sättet skulle samhället kunna bidra utan att lägga sig i.

En analytiker behöver ett visst antal analystimmar, precis som en pilot behöver flygtimmar. Utan analysander – ingen erfarenhet som kan traderas till nästa generation. Och de psykodynamiska terapeuterna är beroende av att den här lilla gruppen psykoanalytiker finns. Det är ännu en anledning att ge analysen en skyddad plats i samhället, enligt Jurgen Reeder.

"Psykoanalysens exklusiva och förtroliga dialogiska relation mellan två subjekt" borde rimligen utgöra "en helgad frizon i ett demokratiskt samhälle", skriver han.

Att släppa in forskare i den analytiska alliansen finns inte på hans världskarta. Bara hotet om att den som har remitterat någon till en psykoanalytiker kan begära att få se journalerna, kan skada den känsliga processen.

"Den psykoanalytiska erfarenheten har förmodligen alltid förbryllat välfärdssamhällets vårdapparater." Medicinen har en rationell strävan att ställa livet till rätta som är främmande för analysen, skriver han. Men om psykoanalysen inte är en gren på det medicinska trädet, vad är den då? Jo, "ett etiskt projekt".

I den femåriga psykoterapiutbildning som Jurgen Reeder skisserar i en artikel som kommer att publiceras i *Psykoanalytisk tidskrift* *Insikten*, ska studenterna undervisas i både psykodynamisk psykoterapi, KBT och neurobiologi – mest för att något annat vore naivt i dagens läge, förstår man.

De psykodynamiskt inriktade terapeuter som trots allt jobbar med svårt sjuka patienter verkar inte ingå i Reeders koncept. Dessa odogmatiska "freudianer" sätter målet att "hela" patienten högst och drar sig inte för att använda andra verktyg än Freuds klassiska neurosterapi när det kommer till tvångstankar eller psykosdiagnoser.

Den uppmärksamma läsaren noterar att jag citerar och refererar Jurgen Reeder i stället för att låta honom tala direkt som de andra personerna som har intervjuats för den här artikeln. Det är han själv som har avböjt. Lite synd, eftersom pratminnet i texten gör att man som läsare lättare hör rösten bakom orden. Men egentligen missar ni bara den italienskinspirerade trädgården och en

utsökt pastalunch – och Reeders kraftfulla slutreplik under intervjun tänker jag inte undanhålla er:

– Bevara oss väl för en värld som enbart styrs utifrån evidensbaserad kunskap!

JURGEN REEDER är i gott sällskap, när det gäller att värna om "doldisskapet". Det verkar vara legio bland analytiker att undvika direkt anföring. Än mindre trakterade tycks de vara av att få sin person beskriven. Förklaringen är inte sällan att det kan ointetgöra en central del av psykoanalysen – överföringen – som går ut på att analysanden projicerar sina inre föreställningar på analytikern. Det "tricket" lär inte funka om analytikern har familjefoton, hobbyutrustning och sitt privata bibliotek i arbetsrummet.

Analytikernas skygghet har säkert bidragit till populärkulturens stereotypa bild av psykoanalytikern – vilket i sin tur knappast lockat ut fler analytiker på banan. Undantaget en kort period, mellan slutet av 1950-talet och början av 60-talet, har porträtten varit så skruvat negativa att man skulle kunna tro att Hollywood har ett horn i sidan till yrkesgruppen.

Skildringarna av psykoanalytiker får en inte direkt att slå på P i Gula sidorna: *Dr Dippy's Sanitarium* (1906), Hitchcocks *Trollbunden* med Ingrid Bergman (1945), Woody Allens kluster av neurotiska Manhattan-analytiker eller den extremt egotrippade och sexfixerade flowerpower-mamman (Joanna Cassidy) i teveserien *Six Feet Under*.

Den högklackade och tålmodiga Dr Melfi i teveserien *Sopranos*, om en nutida maffiaboss i New Jersey, har inneburit ett trendbrott för den förtalade och förlöjligade yrkeskåren. Amerikanska psykoanalytiska föreningen belönade skådespelerskan Lorraine Bracco för hennes trovärdiga tolkning av rollen som Tony Sopranos "shrink".

Stina Ekblads trötta psykoterapeut i den svenska humorserien *Hjälpl* lär inte få samma genomslag, men hon väcker i alla fall tittarnas sympati. Det är med en viss motvilja som jag hasar mig upp ur tevesoffan och ger mig ut i verkligheten igen. Vi ska träffa psykiatern Tom Fahlén som var ung och arg på 1970-talet, när vänsterfraktioner konkurrerade om både vetenskapssyn och psykopatienter.

■ PSYKIATERN OM VÅR RÄDSLÄ FÖR HJÄRNAN

Gör er av med barlasten av antivetenskaplig dogmatism, lyder Tom Fahléns råd till dagens psykoanalytiker och psykodynamiker.

Han tillhörde en gång revoltörerna "Ny psykiatri" men är i dag väldigt kritisk till idéerna och har

"I dag är psykiatrien den mest spännande av alla specialiteter, och neurovetenskapen börjar nalkas de komplexa mänskliga funktioner som varit psykoanalysens problemområde."

Tom Fahlén

örnkoll på alla strömningar som attackerat psykiatrien genom tiderna.

– Vi tyckte att kunskapsnivån inom psykiatrien var alldeles för låg. Och den var verkligen skrämmande låg. Men i otägligheten började vi tro att kunskapen redan fanns där, att den bara hade dolts av det psykiatriska etablissemangen. Vi såg kunskap som uppenbarelser och inte som något som man prövar mot en yttre verklighet.

– I dag är psykiatrien den mest spännande av alla specialiteter, och neurovetenskapen börjar nalkas de komplexa mänskliga funktioner som varit psykoanalysens problemområde. Man ger sig in på frågeställningar om medvetandet som varit helt otänkbara inom medicinen tidigare. Men trots det förstår vi bara en liten del av de sjukdomsmekanismer som finns.

Vi träffas på Konditori Ritorno vid Vasaparken i Stockholm – Tom Fahléns barndomskvarter. Han är jämnårig med kondiset men kan inte minnas att han varit här tidigare. Nu sitter han under ett diaboliskt porträtt av Ingmar Bergman, en av de konstnärer som gestaltat de psykoanalytiska idéerna allra mest och bäst. Men det är inte det freudianska symbolspråket i konsten som Tom Fahlén retar sig på.

– Problemet med psykoanalysen är att den är så flexibel att den stämmer i alla lägen, vilket är ett tecken på att det är en pseudovetenskap, säger han lakoniskt.

Tom Fahlén var, som många andra unga psykiatrer på den tiden, influerad av psykoanalysen. Men den unge Fahlén var väldigt trendkänslig och växade över till socialmedicinen 1968. Han var med och gjorde filmen *Misshandlingen*, som gick upp långt före både Milos Formans *Gökboet* och Ken Loachs *Family life*, och som fick en guldbagge för bästa film 1970. Huvudpersonen Knut blir tvångsinlagd och lagd i spännbälte för att han slagit en direktör på käften och anklagat honom för att ha stulit sin Jaguar från arbetarna.

– *Misshandlingen* handlade om hur psykiatrin användes för att förtrycka och kontrollera medborgarna och jag spelade själv rättspsykiatern, säger Tom Fahlén.

Revoltörerna "Ny psykiatri" byggde bland annat på den franske filosofen Foucaults idéer om psykiatri som förtryckarinstrument. Han ifrågasatte också om det verkligen var de "vansinniga" som var sjuka. Foucaults avhandling från 1961, *Vansinnets historia*, är ett angrepp på upplysningstiden, då "förnuftet" försökte spärra in "vansinnet".

– Foucaults språk är glimrande, man får mängder av associationer när man läser honom, men någon avhandling med logisk argumentation och källkritik är det inte.

Foucault menade att den stat som växte fram under 1800-talet var länkad till ett stort vetenskapligt projekt, och detta komplex skapade psykiatrien och förståelsen om abnormitet och psykiska sjukdomar. De som inte ville foga sig spärrades in på mentalsjukhus.

– Vi tog oss an de psykiskt sjuka på ett oetiskt sätt. De fick inte uppfattas som sjuka, säger Tom Fahlén.

Några år senare började han jobba i Borlänge, och som alla "dynamiska" psykiatriker gav han inte patienterna läkemedel. Men en av hans patienter, en kvinna med svårt tvångssyndrom, fick upp ögonen på honom. Hon blev betydligt bättre när hon fick läkemedelsbehandling med klomipramin.

Fahlén började "föra bok" över de patienter som han nu ordinerade läkemedel. När han skulle föreläsa om resultaten på psykiatrikliniken i Falun, började de kalla vindarna blåsa.

– Jag hade ju varit med om högljudd opposition på personalmöten tidigare men inte drabbats av den själv. Då började jag se klyftan mellan naturvetenskap och hermeneutik.

Han syftar på Jürgen Habermas och Jacques Lacan, två av den moderna psykoanalysens förgrundsfigurer. Båda var hermeneutiker och ville tolka och förstå världen, utan att behöva beskriva och förklara den.

– Hermeneutikerna målar upp en skräckvision av det medicinska syn-

sättet, vilket påstås uppfatta psykiskt sjuka som robotmonster som styrs av ett inre program. Doktorn gillar att mixtra men kan bara lappa och laga – inte göra monstret till en riktig människa.

– Jag tror inte att de är genuint intresserade av hur hjärnan fungerar biologiskt. Det verkar obegripligt för dem att hjärnan kan ha någon mer framträdande roll i det mänskliga beteendet och vid olika sjukdomstillstånd.

Medan skymningen sänker sig över parken får samtalet en filosofisk slagsida.

– Frågan är vad som får människor att reagera mot vetenskapen om hjärnan. Är det rädslan för att vi ska undervärdera något annat? Många kan ju känna en stark känsla inför natthimlen och ändå inte förkasta astronomin, undrar Tom Fahlén och svarar själv:

– En förklaring kan vara att vi inte har någon organupplevelse av hjärnan, eftersom den inte har några känselceller som uppfattar aktiviteten i hjärnans egna nervceller. När vi tänker på våra upplevelser och relationer, finns det inga kroppsliga förnimmelser annat än från organ utanför hjärnan, som hjärklappning och muskelspänning. Och en person som är manisk upplever ju inte att tillståndet har med hjärnan att göra.

■ KONSTNÄREN VILL HA NYA BILDER

Från den guldbaggebelönade psykiatern som filosoferar över vår rädsla för hjärnan gör vi ett klipp till Målarsalen på Dramaten, där Marianne Lindberg De Geers pjäs *Jag tänker på mig själv* får publiken att hisna och gapskratta.

Stycket är ett tragikomiskt drömspel om en havererad kärnfamilj. Det är ingen slump att mamman (Margaretha Byström), som landar på scenen i sin rullstol, är klädd i gammal strikt sjuksköterskeuniform.

– Jag ser min modersgestalt i pjäsen som en väktare för det patriarkala systemet, det som enligt Freud bygger på kvinnans "penisavund" – detta känslomässiga och ovetenskapliga begrepp som retar mig något oerhört!

Pjäsen vilar förstås på det kulturarv där både psykoanalysen och senare teorier om den dysfunktionella familjen ingår. Mammans största bekymmer på detta sorgens slagfält är att folk inte har någon stil längre. Snacka om bortträngning.

– När jag tittar på min mamma är jag rädd att jag tolkar både henne och mig själv utifrån Freud. Hans idéer har säkert påverkat mig lika mycket som kristendomen har gjort, trots att jag är ateist och lever i ett sekulariserat samhälle, säger hon.

– Men jag är trött på de där gamla patriarkala bilderna. Jag vill ha nya bilder, jag vill vara en bild!

När Marianne Lindberg De Geer ropar i vinden vänder sig folk om i lunchrusningen vid Sergels torg.

– Freud var före sin tid och en oerhört intressant person. När han började utforska psyket satt psykiskt sjuka i celler med halm på golvet och skrek tills de dog. Men han skulle säkert själv ha tyckt att man måste komma vidare. Att hålla fast vid de teorierna nu är barockt. Det är som att vara religiöst bokstavstrogen.

Den psykoanalytiska teorin har ju inte stått och stampat på samma fläck sedan Freud dog. Men Marianne Lindberg De Geer tror inte på en revidering.

– Det är lika omöjligt som att kvinnliga präster skulle kunna förändra kyrkan inifrån. Även om Melanie Klein och andra har försökt uppdatera Freud, är grunden densamma, säger hon.

På 70-talet, innan hon började arbeta som scenograf och konstnär, var Marianne Lindberg De Geer mentalskötare på Lillhagens sjukhus och på barnpsykiatriska kliniken i Göteborg.

– Jag kallades för psykologdöda- ren av vår överläkare på barnpsykiatri, säger hon stolt och skrattar, medan vi tar Slussen i långa kliv.

Bettet i hennes repliker är lika uppfriskande som motvinden och den starka vårsolen när vi går genom stan.

– Där hade vi en otrolig blandning av anorektiker och mördare, alla tonåringar. Jag var väldigt kritisk till att den vård de fick var så vag, allting tolkades, och det mesta var gripet ur luften. Där kunde vad som helst hända i psykologins namn.

– Psykoanalysen är en väldigt vag disciplin. Tar folk livet av sig när de går i analys, kan man alltid säga att det skulle de ha gjort ändå.

Men psykoanalysen är väl ändå en process som kan berika det konstnärliga arbetet?

– Det finns säkert bra analytiker, intelligenta medspelare som kan ge den andra utrymme att få syn på sig själv. Men det kan man ju få genom erfarenhet också.

– Du borde gå i analys eller psyko- terapi, sa folk på den tiden när jag mådde urdåligt. Jag flyttade till Stockholm i stället, trots att alla tjuvade om att det inte går att fly från sina problem, säger hon kaxigt.

Marianne Lindberg De Geer hittade sin plats och sitt nya liv när hon blev konstnär.

– Det är inte bara så att jag får vara den jag är, det är till och med bra att jag är Marianne, säger hon och ser lycklig ut.

Nu är det över ett år sedan hon ägnade sig åt regelrätt måleri men nästa vecka ska hon "gå in i ateljén" i Årsta igen.

FOTO: GUNILLA ELDB

"När jag tittar på min mamma är jag rädd att jag tolkar både henne och mig själv utifrån Freud. Hans idéer har säkert påverkat mig lika mycket som kristendomen har gjort."

Marianne Lindberg De Geer

– Ibland tror jag att jag fortfarande står i sköljen på Lillhagen och att allt det här bara är en dröm.

SOM KVINNA OCH KONSTNÄR får Marianne Lindberg De Geer nog vara tacksam att hon inte föddes hundra år tidigare. Samtidigt var det ett idématat och konstnärligt eggande samhällsklimat som psykoanalysen uppstod i – och befruktade.

Freud beundrade samtida storheter som kulturrebellen Georg Brandes, inspirerades av dramatiken Henrik Ibsen, och surrealisternas manifest var fullproppat med psykoanalytiska symboler. Många bildkonstnärer – från Gustav Klimt till bröderna Chapman – har fiskat efter publikens bortträngda oedipala fantasier, och filmskapare som Bergman, Buñuel och Hitchcock öppnade dörren till det undermedvetna.

Det symbiotiska förhållandet mellan psykoanalysen och konsten beror till en del på att många av analysanderna varit konstnärer eller författare. De har också, till skillnad från analytikerna, förmått sätta ord på den inre resan så att teorin nått ut. I Sverige introducerade till exempel Eyvind Johnson tidigt begrepp som "inre monolog" och "medvetandeström", och Marie Cardinals *Orden som befriar* (1978) tog världen med storm.

Psykoanalysen är själv en konst,

inte någon vetenskap i strikt bemärkelse, ansåg psykoanalytikern Bruno Bettelheim. Att den kom att förknippas med medicinen berodde på att många av Freuds begrepp fick en naturvetenskaplig klang, när hans verk översattes till engelska, skriver Bettelheim i sin bok *Freud och människans själ* (1982, svensk översättning 2001). Den kopplingen gav psykoanalysen ett högt anseende i USA, men kostar det så smakar det, som det heter.

Bettelheim skulle säkert ha sympatiserat med Jurgen Reiders önskan att frigöra psykoanalysen från det medicinska paradigmet. En humanistisk och hermeneutisk psykoanalys kan vara både en egen konstform och en källa till inspiration för konstnärer. Så kan denna "konservativa" gren av psykoanalysen återvinnas till den jordmån som den föddes ur.

Huvudfåran inom traditionen, den som handlar mer om att bota sjuka än att resa i det inre, ser ut att kunna smälta ihop med biologin, precis som Freud förutspådde och Kandel önskar.

Hjärnforskarnas Freudfobi och humanisternas molekylneuroser är allvarliga handikapp när det gäller att förstå medvetande och sjuklighet. Den som vill hänga med ut i medvetandets universum gör klokt i att använda båda hjärnhalvorna. Om inte annat blir resan roligare så. ■

Krona eller klave? Det är inte bara slumpen som avgör när vi singlar slant, visar statistikprofessorn **PERSI DIACONIS**. Den tidigare trollkarlen avslöjar matematiken bakom trolleritricken och genomskådar statistiker som utger sig för att ha sanningen.

Trollkarlen utmanar slumpen

Av
Ulrika Björkstén

Skribent och fil. dr i fysikalisk kemi, utkom i höstas med boken *Vetenskap ur funktion – Forskningen om biologiska effekter av mobiltelefoni* (Atlantis 2006). Förste intendent på Nobelmuseet i Stockholm.

Persi Diaconis skaffade sig för några år sedan dagstidningsrubriker världen över efter att ha visat att resultatet av att singla slant inte är helt slumpmässigt. Även om man verkligen försöker singla "rättvist" är det minst en procentenhets favör för att en bestämd sida kommer upp. Själv har han tränat sig att kasta upp myntet så välkontrollerat att han i förväg kan bestämma om det blir krona eller klave – trots att det hinner snurra flera varv i luften.

– Folk tror gärna att bara man tar i tillräckligt mycket, så att myntet snurrar ordentligt, styrs utfallet helt av slumpen. Men så enkelt är det inte, säger Persi Diaconis.

Tillsammans med sin fru Susan Holmes, som i likhet med honom själv är professor i statistik vid Stanforduniversitetet i Kalifornien, och fysikern Richard Montgomery har Diaconis ägnat flera år åt att undersöka fysiken bakom slantsingling. Med hjälp av en specialbyggd slantsinglingsmaskin och en avancerad slow motion-kamera har de i grunden analyserat singlade slantars beteende. En rätt meningslös sysselsättning kan tyckas. Jag antyder något i den vägen en bit in i intervjun, vilket får önskad effekt – Diaconis, som dittills suttit och verkat ganska sömnig, tar plötsligt sats och talar länge och grundligt om varför det är så viktigt att få människor att förstå hur svårt det är att veta vad slumpmässighet verkligen är. Ofta påverkas utfallet av en föregivet slumpmässig händelse av väldigt mycket annat än slumpen. När det gäller slantsingling visade det sig till exempel att det

ILLUSTRATION: JOHAN PATRICNY

"Klimatmodellerna, de är en förbluffande pinsamhet. Samma modell med samma indata kan ge helt olika slutresultat i olika körningar."

Persi Diaconis

krävs rätt komplicerade mekanikberäkningar för att förstå slantens rörelse. Men jag vidhåller min invändning mot slantsinglingsstudien – vem bryr sig, egentligen? Visst, det ger tidningsrubriker, men bortsett från det?

Diaconis är förvånansvärt tålmodig. Han är visserligen inte alltid helt lätt att följa; gång på gång sluter han ögonen och räknar fort, fort för att hitta illustrationer, rabblar tal och exempel. Men när han öppnar ögonen igen och ser att jag fortfarande har frågan hängande i ansiktet tar han gärna alltihop en gång till.

– Poängen med slantsingling är att det är själva sinnebilden av slumpmässighet! Genom att visa hur svårt det är att ens begripa en sådan till synes enkel process vill vi få folk att förstå hur försiktig man ska vara när man talar om sannolikhet och statistik.

– Jag är oerhört misstänksam mot hur begrepp som slumpmässighet används och missbrukas, säger Persi Diaconis.

Snart förstår han att jag är bra mycket mer intresserad av just detta än av att höra mer om statistiken bakom magitrick, ett ämne som med utgångspunkt i den föreläsning på temat han just hållit blivit en naturlig upptakt till vårt samtal.

– Okej, jag ska försöka ställa om till det då, säger han och sluter än en gång ögonen. När han efter en kort paus öppnar dem fortsätter han:

– Ta hur mycket olja Sverige kommer att behöva de närmsta åren. Det finns osäkerhet i varje steg av den typen av beräkningar, säger Diaconis och pratar vidare om ekonomisk

utveckling, vädret och allt annat som gör livet och samhället osäkert.

– Ekonometriska beräkningar är ofta värre än oanvändbara, fortsätter han och blir riktigt hätsk när han talar om "professorer i kostym" som försöker ge "intryck av besitta kunskap där ingen finns".

HAN BESKRIVER SIG SJÄLV som en "Judas" som gör det förbjudna – att vittna mot andra akademiker (han har bokstavligen vittnat i domstol mot dåligt använd statistik när det gäller folkräkning), och menar att skräkänslan normalt gör att man "aldrig ser en doktor vittna mot en annan" i amerikanska domstolar.

– Folkräkning, bara som ett exempel, bygger på komplicerade statistiska modeller, eftersom man aldrig kan räkna alla invånare. Resultatet är politiskt otroligt viktigt, eftersom det i ett land som USA styr vilka bidrag olika landsändar ska få, det handlar om fördelningen av miljardtals dollar. Men ofta finns ingen som helst grund för de antaganden som görs i beräkningarna.

Inom vetenskapen missbrukas statistik regelbundet, fortsätter Diaconis och ryser vid minnet av en föreläsning han nyligen hörde vid universitetet i Nice, där han för närvarande är gästprofessor. "Men jag ska inte nämna föreläsarens namn, för att inte genera honom. Det är en kompis." Föreläsningen handlade om vad som styr risken för inbördeskrig i ett land: 17 miljoner människor har dött i inbördeskrig i världen efter det andra världskrigets slut, så det är en viktig fråga, påpekar Diaconis. Det märks att frågan engagerar honom, både som människa och som statistiker:

– De matar in olika variabler som topografi, landets storlek, antal religioner och så vidare och ut kommer en beräkning av hur många människor som beräknas dö till följd av ett inbördeskrig. Det handlar om helt vansinniga, påhittade modeller! Och när jag frågade varifrån matematiken egentligen kommer fick jag bara svaret att detta är den modell som normalt används. Det är ungefär som ett slags rituellt dans, typ "i vår del av världen brukar vi köra en logisk regression" – du skrattar du, men det finns faktiskt folk som tar de här modellerna på allvar, säger Diaconis med plötslig adress direkt till intervjuaren.

Ja, jag skrattar visserligen, men jag är inte riktigt nöjd med Persi Diaconis svar. Handlar inte det han så raljerande beskriver mest om en viss typ av samhällsvetenskap som gör missriktade försök att låna naturvetenskapens modeller? Och kritiken mot det arbetssättet, från såväl naturvetarhåll som från mer kvalitativt inriktade samhällsvetare, är ju inte precis ny. Nej, jag vill hellre veta vad han har att säga om naturvetenskapens användning av statistik. Är den lika lätt att kritisera?

– Nja, fysikproblem är ju renare, säger Diaconis lite dröjande. Men så lyser han upp:

– Kemisternas beskrivning av hur vätskor beter sig bygger till stor del på statistiska modeller utan någon särskilt bra teoretisk grund. Och klimatmodellerna, de är en förbluffande pinsamhet. Samma modell med samma indata kan ge helt olika slutresultat i olika körningar.

Men vad ska man göra då, undrar jag, när det gäller viktiga frågor som människans påverkan på klimatet? Sluta göra modeller och nöja sig med att använda det sunda förnuftet?

– Ja, det kanske vore bättre, men jag förbehåller mig rätten att kritisera utan att nödvändigt-

ILLUSTRATION: JOHAN PATRICNY

"Statistisk modellering kan vara bra på många sätt, genom den kan man komma i kontakt med sina data. Vad jag vänder mig mot är när man vill skapa en illusion av kunskap där den inte finns".

Statistikprofessorn Persi Diaconis tycker att flera av hans kollegor missbrukar statistikens verktyg.

vis ha bättre förslag på hur vi ska gå till väga, säger Diaconis, som fortsätter av bara farten med att konstatera att de flesta riskberäkningar "stinker".

PERSI DIACONIS UPPENBARA GLÄDJE i att plocka sönder och avslöja andra forskares "trick" har möjligen en koppling till hans bakgrund som magiker. Som 14-åring rymde han hemifrån för att turnera med "en av världens främsta trollkarlar". Enligt egen utsago är han själv en av det blott 25-tal trollkarlar som klarar att perfekt blanda en kortlek – det vill säga blanda den så att exakt vartannat kort kommer från den hög som hålls i vänstra handen och vartannat från den högra handens hög. Det var bland annat denna förmåga som fick honom att börja fundera över korttrickens matematik.

Redan i de nedre tonåren hade han kommit fram till följande:

En kortlek som blandas perfekt – på ett sätt som gör att det kort som ligger överst efter varje blandning alltid kommer tvåa nästa gång – återfinns sin ursprungsordning efter exakt 52 blandningar. Det kräver förstås en hel del fingerfärdighet från en trollkarls sida, men kombinerat med en bra minnesförmåga och/eller ett väl utarbetat system för hur korten från början var organiserade bäddar detta för imponerande korttrick.

Men, förklarar Diaconis, han upptäckte så småningom att han var mer intresserad av matematiken bakom än av själva tricket. Det var detta som fick honom att söka sig tillbaka till studierna. Som 24-åring började han på college, efter att först ha gått en kvällskurs för att

läsa in den grundläggande matematik han borde ha lärt sig i skolan – om han inte i stället hade rymt hemifrån för att arbeta som trollkarl.

– Jag visste inte alls hur man skulle göra för att plugga, förstod inte att man måste lära sig vissa grejer, att det inte räcker med att bara tänka, säger Diaconis.

Att han ändå blev antagen som doktorand vid det prestigefyllda Harvarduniversitetet tillskriver han sin mentor, vetenskapsjournalisten och matematikern Martin Gardner, som skrev ett rekommendationsbrev.

Persi Diaconis fick redan i början av sin karriär som ung trollkarl in flera av sina korttrick i den kolumn om "matematisk rekreation" som Martin Gardner regelbundet publicerade i *Scientific American*. Diaconis beskriver hur betydelsefullt det var för honom att få sina trick publicerade. Bortsett från Gardners stöd gav det honom ett visst självförtroende som hjälpte honom på vägen mot matematikstudierna.

– Det är många matematiker som har börjat sin bana just genom att läsa Martin Gardners kolumner i *Scientific American*.

Men hur gick det då med den perfekt blandade kortleken som var upprinnelsen till alltsammans? Jo, som 30-årig docent vid Stanford fick Diaconis äntligen chansen att närma sig fenomenet med verkligt spetsiga matematiska verktyg. En kollega annonserade i lärarkollegiet efter stimulerande problem att lösa för studenterna på en kurs i icke-numeriska beräkningar. Diaconis såg sin chans och lyckades sätta "ett helt lag av studenter plus en professor" på att med datorers hjälp undersöka de-perfekt-blandade-kortlekarnas matematik. Frågeställningarna var de följande: Finns det andra storlekar på en kortlek än 52, där antalet perfekta blandningar måste vara densamma som antalet kort för att kortleken ska återta sin ursprungliga ordning? Och framför allt – finns det någon begränsning på hur stor en kortlek får vara för att man på detta sätt ska kunna återställa ordningen? Svaret visade att kortlekens storlek plus ett måste vara ett primtal – varför det är så kan Diaconis inte förklara. (Ett primtal är ett tal som inte kan skrivas som produkten av två eller flera mindre heltal. Tre, fem och sju är till exempel primtal. Talet 53, det vill säga kortlekens 52 plus ett, är också ett primtal). Om detta gäller för hur stora kortlekar som helst kan han inte heller svara på.

– Problemet visade sig kopplat till beviset av den generella Riemann-hypotesen, ett av matematikens miljondollarproblem. Och det menar jag alltså bokstavligen: Det finns ett miljondollarpris utlyst för den som lyckas bevisa Riemann-hypotesen, säger Diaconis.

Han sjunker in i sig själv ett kort ögonblick och fortsätter nästan drömmande:

– Det är verkligen fascinerande, att ett enkelt problem som en unge kan fundera över visar sig vara omöjligt att lösa ens med den djupaste matematik.

TILL UPPSALA, där jag träffar honom, har Diaconis kommit för att hålla årets Celsiusföreläsning. Han inleder med att skicka ut en kortlek i publiken och ropar sedan instruktioner som "dela den på mitten", "ta bort det översta kortet", "lägg tillbaka kortleken på golvet". När fyra personer i rad tagit det översta kortet, börjar den låtsade gissningsleken. Först ber Diaconis alla med "röda kort" att ställa sig upp. Sedan "koncentrerar han sig på korten" och gissar nästan rätt: Ruter tre blir hjärter tre och en klöver blir först en spader – men

annars prickar han in korten som de fyra i publiken håller i. När jag nästa dag träffar honom för intervju inleder jag med att fråga vad som gick fel med korttricket dagen innan. Han tittar medlidande på mig och säger:

– Inget gick fel, det där är bara *showbiz*, det måste verka som att jag verkligen gissar.

På föreläsningen dagen innan har han faktiskt brutit mot en trollkarls regel nummer ett och nästan förklarat hur tricket går till. Han har 32 kort i leken och han har ordnat korten så att varje sekvens av fyra har en unik ordning mellan röda och svarta kort. Det räcker alltså med att han ser vilka som har röda kort för att han ska veta exakt vilka alla kort som dragits är, så länge de dragits i tur och ordning, direkt efter varandra. Genom publiken går ett sus av beundran: Diaconis har alltså memorerat alla dessa kortföljder! Men, nej, så är det inte. Han har ett system för ordningsföljden som gör att han kan räkna ut vilka korten är – vilket detta system är vill han dock inte avslöja, där tar trollkarlens yrkeshemlighet vid.

– När jag slöt ögonen för att låtsas gissa så behövde jag inte låtsas att jag koncentrerade mig, det var verkligt. Jag räknade helt enkelt ut ordningsföljden, säger Diaconis och tillägger att han hittade på det här tricket som tonåring.

Vår beundran blir förstås inte mindre av detta erkännande, även om Diaconis gör sitt bästa för att få det att låta enkelt. Men den nonchalanta hållningen är kanske bara spelad, *showbiz* även den.

En stor del av föreläsningen går sedan åt till att förklara i vilka andra sammanhang dessa unika ordningsföljder av tal, så kallade "de Bruijn-sekvenser" använts: Sedan 1000-talet av indiska trummare, på 1800-talet i telegrafan, numera för att industrirobotar med sin begränsade synförmåga ska veta var de befinner sig genom att de kan programmeras att känna igen streckkoder som ordnats i unika följder.

Den pedagogiska idén är alltså att låta korttricket vara ingången till en lång föreläsning om tillämpningar av en viss sorts matematik. Och denna pedagogik använder han också som lärare, får jag senare veta. Han ger en kurs vid Stanford, för nybörjarstudenter från alla discipliner, som går ut på att förklara matematiken bakom ett antal trick – Martin Gardners kolumner är stående kurslitteratur – och även på att få studenterna att hitta på egna trick, som de ska förklara matematiskt och dessutom utföra inför publik.

– Det blir en utmaning för dem alla. De mattebegåvade ungarna tycker oftast det är jättejobbigt att uppträda, och de som valt kursen för att de är intresserade av magitrick brukar ha svårt att hitta de matematiska förklaringarna, säger Diaconis nöjt. Och fortsätter leende:

– De brukar hitta på bra trick. Förra året var det två av studenterna som slog sig ihop och reste runt som turnerande trollkarlar under sommaren. De fick lova mig att inte berätta för sina föräldrar att det var min kurs som gett dem den idén.

TROLLERITRICK, SLANTSINGLING – och så en rejäl dos kritik mot missriktade tillämpningar av sannolikhetsberäkningar och statistik. Så långt har vi alltså kommit i vårt samtal. Och det är kanske helt rimligt med tanke på att den moderna statistikvetenskapen faktiskt, redan på 1600-talet, uppstod just som ett redskap för att beräkna chanserna till vinst i hazardspel. Men har han då inte något mer positivt att säga om

hur statistik faktiskt används och kan användas i mer seriösa sammanhang?

– Statistisk modellering kan vara bra på många sätt, genom den kan man komma i kontakt med sina data. Vad jag vänder mig mot är när man vill skapa en illusion av kunskap där den inte finns, säger Diaconis.

Mycket skulle vara vunnet, menar han, om man nöjde sig med att skapa enkla bilder av vad man faktiskt vet, i stället för att försöka baka in data i tvivelaktigt konstruerade modeller.

Själv ägnar Diaconis sig numera i stor utsträckning åt att ta fram begripliga grafiska bilder av komplicerade rådata för att göra dem möjliga att över huvud taget överblicka. För att illustrera detta tar han ett exempel där man studerat 145 patienter med diabetes och använt tjugo olika parametrar för att beskriva patienternas tillstånd. Vad statistiker som han själv kan göra är att mata in alla tjugo parametrarna och i datorn skapa ett slags tjugodimensionell graf. Sedan kan man vända och vrida på sina data genom att skapa olika tvådimensionella projektioner. Detta är alltså raka motsatsen till komplicerade statistiska modeller, poängen är i stället att skapa ett verktyg där det går att se direkt hur olika parametrar hänger ihop med varandra.

– När det gäller diabetespatienterna visade det sig att det fanns tre helt olika anhopningar av data vilket medicinarna tolkade som att det finns tre helt olika typer av diabetes som i själva verket är sinsemellan olika sjukdomar: "verklig" diabetes, åldersdiabetes och så kallad kemisk diabetes. Vårt arbete förändrade hela synen på hur sjukdomarna hänger ihop.

Men, invänder jag förstås, hur vet ni att de "anhopningar" av data ni ser inte uppstår av en slump? Och Diaconis nickar bekräftande:

– Det är en viktig del av arbetet att studera vilka mönster som uppstår bara av slumpen. Du har alldeles rätt i att man hittar mönster bara man letar efter dem, så jag arbetar mycket med att komma fram till sannolikheten för att man av en ren slump ska hitta motsvarande anhopningar av data, den är inte alltid försumbar.

Att Diaconis är något av en showbizdiva, van vid att vara efterfrågad och att ha journalister i hälarna är påtagligt – mitt i all hans goda vilja att missionera mot statistikmissbruk. Jag hade blivit lovad en timmes intervju. När timmen har gått börjar han (utan att en enda gång ha tittat på klockan) skruva på sig och en kvart senare avslutar han abrupt med kommentaren att nu måste jag rimligen ha fått mer än jag kan använda, samtidigt som han med lika (?) delar uppmuntran och ironi i rösten sneglar i mitt block och säger: "Du hann kanske inte ställa alla dina fina frågor." Jag bestämmer mig för att ta det som en uppmaning att trots allt fortsätta lite till och frågar honom hur han som statistiker klarar sig utan dator – detta hör också till de sidor av Diaconis verksamhet som gärna uppmärksammas i massmedia.

– De uppdaterar ju programmen hela tiden så till slut bestämde jag mig för att hellre lära mig mer om differentialkalkyl i stället för nya datorprogram. Och det finns andra som är bra på datorer. Men det är klart, man ställer ju till en del problem för folk i omgivningen när de både till höger och vänster får mejl som ska vidarebefordras till mig, säger Diaconis med ett självmedvetet och lite snett leende.

Sedan ger han mig ändå sin mejladress – om jag skulle ha några följdfrågor. ■

Huysmans lag: allt går fel

KONST OCH RELIGION | Den franske författaren Joris-Karl Huysmans väner formulerade en lag som grundades på hans oförmåga att komma överens med den praktiska tillvaron och få sina egna begär tillgodosedda. Gick han in på ett kafé med en vän och beställde två aperitifer, så blandade servitören naturligtvis ihop beställningarna och gav honom fel. Detta ansågs statistiskt säkerställt och döptes av vännerna till "Huysmans lag".

Livet gav aldrig den franske romanförfattaren Joris-Karl Huysmans (1848-1907) det han begärde. Han såg så småningom till att få denna hemlöshet inskriven i själva sitt namn. Föräldrarna hade döpt honom till Charles-Marie-Georges, och livet igenom var hans tilltalsnamn Charles, anonymt och grått nog att passa den hunsade herr Bovary i Flauberts roman. Men som författare valde han att markera sin familjs härstamning från holländska konsthantverkare inflyttade till Paris (fadern var miniaturmålare). Charles-Marie-Georges förvandlades till Joris-Karl, en markering av utanförskap och särskildhet som inte var så långsökt för symbolistgenerationen. Sär Péladan eller Pierre Loti var inte namn man fick, det var namn man tog sig – den senare föddes som Louis Viaud. (Å andra sidan valde symbolismens store teoretiker Jean Moréas bort det kanske alltför stora utanförskap som namnet Yannis Papadiamantopoulos innebar.)

En pseudonym kan finnas hur länge som helst utan att tränga ut det riktiga namnet, annat än just på försätsblad och bokryggar – såvida inte framgången slår till och gör författaren tillgänglig för utanförstående läsare och beundrare, som kanske inte ens vet att det finns ett annat, verkligare namn bakom pseudonymen. Den framgångsrike författaren till *Mot strömmen* kallades snart J-K även bland vänner. (Paul Verlaine kunde inte undgå att lyriskt utnyttja det faktum att J-K på franska rimmar med cacas, skit.)

En kort tid i ungdomen levde Huysmans familjeliv med en ung aktris och hennes barn – men bägge försvann spårlöst ur Huysmans liv, och han dog som (alltmer misogyn) ungar. Han fann sig aldrig riktigt tillrätta. Man får dock beundra hans förmåga att håra ut. Trots att han från 1884 och framåt var Europas mest omtalade och imiterade författare, behöll Huysmans sin trista tjänst på inrikesdepartementet. Inte nog med det: dessutom skötte han pliktroget räkenskaper för det lilla bokbinderi som hans

Av
Kristoffer Leandroer
Författare och förläggare.

Joris-Karl Huysmans (1848-1907).

FOTO: AKG-IMAGES

halvsystrar var ekonomiskt beroende av. Det som fick honom att stå ut var, helt enkelt, konsten.

Den lilla egenfinansierade debuten *Le Drageoir à épices* år 1874 (som i en andra upplaga blev *Le Drageoir aux épices*, samtidigt som författaren ändrade sitt förnamn från Jorris-Karl till Joris-Karl) innehöll en rad prosadikter (en av dem, hyllningen till en japansk geisha, återges i översättning här intill) i Aloysius Bertrands och Baudelaires stil. Debutboken presenterade en författare sliten mellan sin insikt om livsvillkorens sjaskighet och sin obotliga längtan efter det vackra och sinnliga; en språkligt virtuos författare, som stod i sådan självklar kontakt med det förflutna att han omärkligt kunde smyga in medeltida ordformer ("roide" i stället för "raide", styv; "nonchaloir" i stället för "nonchalance") i meningar som för övrigt tycktes ansluta sig till gängse språkbruk. Huysmans förenar Bertrands längtan till

mans, som ogärna bröt med någon, försökte ändå formulera sin livssyn i brev till Zola i mars 1884: "Är man inte pessimist så måste man, när allt kommer omkring, vara antingen kristen eller anarkist; man måste vara något av dessa tre." Pessimismen var nog en del av hans personlighet snarare än ett intellektuellt val: de ränderna gick aldrig riktigt ur. Men beträffande de båda övriga alternativen träffade han så småningom ett annat val än majoriteten av franska symbolister (som var mer eller mindre tydligt anslutna till den anarkistiska rörelsen).

MEN ÄVEN DENNA GÅNG gjorde "Huysmans lag" att man hörde något helt annat än vad han egentligen sagt. *Mot strömmen* lågmälda "nej" till den grå vardag som var hans lott, blev hört som ett rungande "ja" till teaterrekvisita och tomma gester. Kanske börjar en rimligare läsart bli möjlig nu. Det tycks åtminstone som om intresset för författarskapet har vaknat på nytt. Robert Baldicks standardbiografi från 1955 har precis återutgivits, reviderad och kommenterad av Huysmans brittiske översättare Brendan King. (Tiden krymper till ett svindlande ingenting när man inser att en av Baldicks muntliga källor var Myriam Harry, den sista kvinna som försökte fresta Huysmans att avstå från klosterlivet.) Och i *Losing the Plot*, en dok-

Varför känner vi inte bättre till denne märklige, förvånansvärt moderne författare? Delvis beror det på August Strindberg.

andra tider och Baudelaires längtan till andra länder: helst vill han byta ut både tiden och rummet. Till detta lägger han sitt precist formulerade livsäckel, ett äckel som var så åskådligt och konkret till sitt väsen att det kunde misstas för naturalistisk ideologi. Så kunde en i grunden utomvärldslig längtare och känslig själ som Huysmans under några år göra gemensam sak med den självframhävande och praktiske Zola.

Mot strömmen, den bok som gjorde Huysmans världsberömd, var kanske ett sätt att göra sig fri från en krävande mästare som med varm hand överlät sin romanresearch till lärjungarna. Huys-

torsavhandling framlagd vid Arkitekturskolan vid KTH, använder Malin Zimm *Mot strömmen* som en av hörnstenarna i sin undersökning av den virtuella arkitekturen som ett nytt sätt att berätta. Zimm visar övertygande hur Huysmans låter minnets och fantasins återupplevda eller frambesvärna rum bryta in i – och bryta sönder – nuets tredimensionella, konkreta rum.

Huysmans litterära utveckling brukar beskrivas i fyra tydliga och väldefinierade faser, som förkroppsligade och komprimerade han 1800-talets sällsynt livaktiga sista två decennier i sin prydliga lilla gestalt: först som Zolalärjunge och natura-

list, därefter som dekadent och symbolist, vidare som ockultist i satanismens grannskap, samt slutligen som utövande och bekännande katolik. Först i den sista fasen fann han sig till rätta och blev till sin egen överraskning en av Frankrikes mest lästa författare.

Katolicismen gav honom ett naturligt ramverk för den grundkänsla som genomströade allt han skrev. De fyra romanerna om alter egot Durtal – *Là-Bas* (1891), *En Route* (1895), *La Cathédrale* (1898) och *L'Oblat* (1903) – bildar tillsammans en andlig självbiografi och utgör samtidigt ett mäktigt monument över vad symbolismen kunde åstadkomma i romanform. I suveränt förakt inför vulgariteter som intrig och personteckning rör sig romanen om Durtal i ett inre landskap, där skillnaden mellan yttervärld och föreställningsvärld är upplöst en gång för alla. Det (stillsamt) revolutionära med Huysmans prosa är att historien, litteraturen och konsten är närvarande på samma berättartekniska villkor som romanpersonerna i samtiden. Det gör att han föregriper Michel Houellebecqs collage-estetik med ganska exakt hundra år. Huysmans klipper in kyrko- och arkitekturhistoria i fiktionen med samma nonchalans för det stilistiska sammanhanget som Houellebecq klipper in mjukporr och sociobiologi.

Varför känner vi inte bättre till denne märklige, förvånansvärt moderne författare? Delvis beror det på August Strindberg.

"Huysmans är ej degenererad: Han är öfveransträngd af tidningar hvar dag, jagten att komma öfver och förbi Zola, af ogifta ståndet, af bekymmer! kanske ... Jag genomgår nu min sedvanliga kur = läser ej tidningar, och tar ej emot post förrän på aftonen = afstänger suggestioner – och är strax bättre!" Så skriver Strindberg till Ola Hansson den 19/2 1880, och detta omdöme om konkurrenten och förebilden har fått färga den svenska bilden av Joris-Karl Huysmans.

Borde inte Strindbergs avfärdande tvärtom väcka vår nyfikenhet? Är det inte uppenbart att det är sig själv han beskriver i den konjunkturkänslige tidningsläsaren? Huysmans är inte den första syndabocken som skickas ut i öknen, utrustad med egna dåliga egenskaper. Uppenbart kände Strindberg att han lagt för många ägg i Zolas korg och började bli nervös: höll han på att missa något?

Hos oss blev Huysmans känd som den blott alltför tidstypiske författaren till en enda bok. Romanen om dandyn och eremiten Des Esseintes utnämndes till "dekadensens bibel" och användes som andaktsbok av en generation européer. Oscar Wilde var bara en av alla dem som av *Mot strömmen* lärde sig att hylla förkonstlingen och alltid sätta kopian före originalet.

Samtiden gjorde en närmast turistisk läsning av *Mot strömmen*. Des Esseintes långa utläggningar om konst och litteratur användes som smakråd och inköpslistor – Mallarmés berömmelse uppstod i samma ögonblick som Huysmans inkluderade hans dikter i Des Esseintes privat-

Fördömd skönhet. J-K Huysmans såg Gustave Moreaus Salome-målning för första gången i Paris på Salon 1876. I *Mot Strömmen* beskrivs hur huvudpersonen natt efter natt står försjunken i drömmar framför den.

© ART RENEWAL CENTER

bibliotek – och Des Esseintes svarta middag, där allting inklusive vaxljusen och maten som serverades var svart, satte populärkulturella avtryck som går att avläsa ännu 120 år senare. I dag är det snarare kapitlet om hur Des Esseintes besparar sig själv en besvikelse genom att ersätta en verklig Londonresa med en virtuell, som väcker vårt gensvar. Malin Zimm skriver också i *Losing the Plot* om hur Huysmans låter Des Esseintes utforska en virtuell verklighet inom hemmets väggar; i det egna biblioteket.

I brist på yttre handling måste romanhjänten Des Esseintes definiera sig själv och sin karaktär inför läsaren genom de böcker han läser. Konsumtionen av konst och litteratur, av andrahandsupplevelser, får den berättartekniska uppgiften att konstruera både huvudpersonens identitet och hans livsrum. Zimm beskriver *Mot strömmen* som en roman som handlar om "space unfolding from a text." (Man kan också jämföra Des Esseintes slutna rum med andra slutna rum från tidens prosa, till exempel ubåten Nauti-

lus i Jules Vernes *En världsomsegling under havet*.)

Des Esseintes – och efter honom Durtal, som redovisar samma sorts intellektuella, inre upptäcktsresor i framför allt *Là-Bas* och *En Route* – är en föregångare till hjältarna hos Borges och Calvino. Hans äventyr är till största delen indirekta, och *Mot strömmen* kan rentav beskrivas som ett tidigt prov på metafiction. (Huysmans hjältar var dock inte ensamma i samtidslitteraturen om att leva sina sanna liv i bibliotekets skydd och hägn. Både Jules Laforgue och den spränglärde Marcel Schwob lekte med böckernas värld på samma sätt i sina fiktioner – och sina liv – och en excentriker i den litterära marginalen som Élemer Bourges påstods leva sitt liv på Bibliothèque Nationale och, enligt Mallarmé, "läsa om Encyklopedin när han fick en stund över".)

Alla dessa iakttagelser är korrekta, men jag tror att man måste se det virtuella hos Huysmans ur ett annat perspektiv. Enligt gängse romandramaturgi är Huysmans förmodligen en av litteraturhistoriens trä-

kigaste författare. I yttre mening händer nästan ingenting, och det gäller även "satanistromanen" *Là-Bas*, romantexten dominerar av långa redogörelser för *lesefrüchte*. Ändå finns nerven där, uppenbar för varje läsare (starkast kanske i den öppenjärtiga omvändelseromanen *En Route*, som noga noterar varje fånighet som den tvekande Durtal använder som försvar mot sin inre övertygelse). Det beror på något mycket enkelt och, för de flesta moderna människor, svärbegripligt. Allt detta är verkligt för Huysmans. Allt detta inträffar nu.

I INLEDNINGEN TILL *La Cathédrale* skildras en soluppgång i Chartres på ett sätt som gör läsaren osäker. Katedralen beskrivs som en skog, de bibliska gestalter och händelser som återges i skulpturer och fönster beskrivs med minst samma emfas som Durtal. Helgonen, kungarna

honom är tillvaron i grunden opraktisk, ogästvänlig. Den kristna tron blir för alter egot Durtal delvis en fråga om intellektuell hederlighet, om att ha modet att följa sin tankebana, även om man inte gillar destinationen. Men framför allt är den ett sätt att stå ut. Liksom den norske symbolisten Obstfelder är han visst kommen på fel halvklot! Huysmans och Michel Houellebecq är påtagligt lika i sin förning av idealistisk besvikelse, erotisk fascination och kunskap om den samtid de vill vända ryggen. Men till skillnad från Huysmans står Houellebecq kvar på tröskeln till omvändelsen men vet inte vart han ska ta vägen. Mer uttömmande än Houellebecq har väl ingen dissekerat välfärdssamhällets utopier – vänstern, hippierörelsen, sexuell frigörelse. Ändå är det som utopist han själv framträder i sin senaste roman *Refug*, fast han inte hittar någon bättre utopi än förra sekelslutets

(...) Huysmans skiljer inte så noga på estetik och religion. Man misstänker att det för honom lika mycket är det estetiska ögonblicket som förmår övervinna tiden och påtvinga den moderna åskådaren sitt eget nu, som Kristi lidande och offerdöd.

och Durtal tillhör alla romanens nu, på samma villkor. För Huysmans är människans skapelser – historien, religionen, konsten, litteraturen – organiska, levande. För honom är katedralens drama något som händer nu. Huysmans använder gryningstimmen för att tekniskt kunna gestalta detta övertygande. Den uppåtgående solens strålar lyser upp parti efter parti i katedralen. Scen efter scen, gestalt efter gestalt blir synlig och träder fram ur "skogens" dunkel – som om katedralen och dess religiösa berättelse skapades nu, inför Durtals ögon. Som om trons mirakel alltid var nytt. Durtal utsätts faktiskt för detta, det pågår.

Det bör vara ett bekant resonemang för teologer, men Huysmans skiljer inte så noga på estetik och religion. Man misstänker att det för honom lika mycket är det estetiska ögonblicket som förmår övervinna tiden och påtvinga den moderna åskådaren sitt eget nu, som Kristi lidande och offerdöd. Denna enastående förmåga att påtagligt uppleva konstverkets nu genomsyrar allt Huysmans skrev. Hos honom är allt samtidigt, Gilles de Rais bränns på bål samtidigt som Durtal läser om honom, och utan att den ene är verkligare än den andre. Ingenstans lyckas denna metod bättre än i soluppgången i Chartres, där även författarens bildspråk fattar eld och blir verkligt på samma sätt. För ett ögonblick är katedralen en skog som Durtal går vilse i.

Scener som dessa är lyckliga undantag. Det som framför allt dominerar Huysmans prosa är en existentiell vantrivsel av samma intensitet som hos Houellebecq eller Sartres *Äcklet*. De naturliga behoven – mat lika väl som sexualitet – är krångliga och äckliga. Även i omvändelseromanen *En Route* eller den öppet bekännande *La Cathédrale* gör Huysmans långa utfall mot fulheten, dumheten och smutsen. För

dröm om den konstgjorda människan (till exempel i Villiers de l'Isle-Adams *L'Eve future*).

Huysmans hade som katolsk konvertit fördelen att kunna stiga in i en färdig värld, en estetisk och etisk matris av extrem hårdhet. I jämförelse står Houellebecq inför ett betydligt svårare val. Den i jämförelse pinfärska Rael-kulten, som Houellebecq dokumenterat sitt intresse för och som han skildrar i lätt maskerad form i *Refug*, är kanske inte lika lockande att underkasta sig intellektuellt som en institution som är inne på sitt tredje millennium.

Huysmans investerar sin egen biografi i de fyra romanerna om Durtal på samma hänsynslösa sätt som dagens Michel Houellebecq eller Christine Angot – och med nästan lika långtgående följder. (I en genomoffentlig kultur som vår blir ett sådant författarskap till sist helt självgenrerande; varje ny bok blir en konsekvensutredning av den förra. Dit har Angot för längesedan nått; dit slapp Huysmans nå, eftersom han valde klostret.)

Efter *Mot strömmen* och *Là-Bas* var han en offentlig person, vars intressen för det ockulta var väldokumenterade. Därför hamnade han i en del bisarra situationer (och trodde sig ibland utsatt för angrepp på andeplanet), som när han blev lurad till Marseille av en charlatan som försökte locka den medelålders och misogyne Huysmans till äktenskap med en ung flicka (för den dramatiska effektens skull klädd i vitt) genom att lura i honom att hon var ättling i rakt nedstigande led till franska kungahuset!

Kanske har "Huysmans lag" i dag upphört att gälla, kanske kan vi i dag läsa vad denne spännande författare faktiskt skrev själv, inte vad hans sensationslystna samtid skrev dit. Det räcker långt. ■

Inflytelserik. Den excentriske dandyn och poeten Robert de Montesquiou porträtterad 1891 av Whistler. Han anses vara förebilden inte bara för Huysmans romanfigur Des Esseintes utan även för Prousts Baron de Charlus.

© ART RENEWAL CENTER

Japansk rokoko

Å du svartögda och ljushyllta, du med svarta flätor, å min ystra varginna, lyssna på mig!

Jag älskar dina besynnerliga ögon, dina ögon som slinter bort mot tinningarna; jag älskar din rönnbärsröda mun, dina runda gula kinder; jag älskar dina snörda fötter, din styva nacke, dina långa spetsiga naglar, glänsande som snäckornas pärlemor.

Å du näpna varginna, jag älskar din irriterande liknöjdhet, ditt matta leende, din slappa attityd, dina tillgjorda gester.

Å du keln varginna, jag älskar din röst när den jamar, jag älskar dess hesa och rosslande toner, men det som mer än något annat gör mig dödligt förälskad är din näsa, din lilla nästipp som sticker fram ur hårsvallet likt en gul ros som slår ut mitt i lövverkets svärta.

Joris-Karl Huysmans (1848–1907)
Översättning: Kristoffer Leandoer

Diagnoser som smittar

NERVÖST SEKEL | Det fanns sannolikt människor som led av neuroser långt innan neurosen framträdde som diagnos. Neurosen blev en i raden av anpassningsbara diagnoser som har använts under 1900-talet för att beskriva ett diffust tillstånd av utmattning, oro, ångest och sömnlöshet.

Enligt vissa överdrivna beräkningar från mitten av nittonhundratalet led över hälften av Europas befolkning av neuroser. Den enskilt viktigaste händelse som bidrog till att lansera neuros som en viktig sjukdomskategori var utgivningen 1880 av en bok som handlade om en ny typ av nervsjukdom, "neurasteni", bokstavligen talat "nervklenhet". Författaren var den amerikanske nervläkaren George Beard, vars verk kom att göra neurasteni berömd inom den internationella medicinen.

Jämfört med hysteri, den andra diagnos som var på modet vid denna tid, var neurasteni en mer "heroisk" sjukdom, eftersom den till en början drabbade de intellektuella klasserna som arbetade hårt och överansträngde sina hjärnor dag in och dag ut. Neurasteniker var både förebilder och offer för det moderna livet: de representerade det kulturella framåtskridandets förtrupp, men de var även offer för en modern, allt mera hektisk, teknisk och nervpåfrestande urban livsstil. Det var inte någon tillfällighet att Beard hade sitt kontor på Manhattan.

Neurasteni kom att vara en populär sjukdom under mer än ett halvt århundrade. Dess historia skiljer sig åt i olika länder, och neurasteni i till exempel Förenta staterna var inte detsamma som neurasteni i Tyskland, Nederländerna eller Sverige. Delvis på grund av de nära vetenskapliga och kulturella banden mellan Tyskland och Sverige var neurasteni en mycket vanlig diagnos i båda länderna.

Det viktigaste kännetecknet för neurasteni och andra neuroser var att de var diagnostiskt smittsamma. Begreppet "smittsam diagnos" betecknar en diagnos som inom en tämligen kort tidsperiod (cirka tio år) blir relativt populär inom det medicinska samfundet och dessutom används flitigt av allmänheten. Neuroser var mycket smittsamma och spreds på några årtionden från medelklassens akademiker till alla befolkningsgrupper, inklusive arbetarklassens kvinnor och män, barn, de kroppsligt sjuka och, vid

Av
Petteri Pietikäinen

Docent i idé- och lärdoms historia vid Helsingfors universitet.

Översättning: Henrik Celandér

nittonhundratalets mitt, i stort sett vem som helst.

ALLA DIAGNOSER är smittsamma i så måtto att deras födelse och liv i hög grad är beroende av sjukdomens tillblivelse som begrepp och av att det finns en allmän enighet inom den medicinska professionen om att en viss uppsättning symptom eller syndrom skall betecknas med en viss diagnos, till exempel "schizofreni" eller "psykopati". Det som gjorde neuros till en sällsynt smittsam diagnos var att den var så elastisk och så mottaglig för sociokulturella influenser. Den kunde omfatta en förbluffande uppsättning symptom och orsaker, samtidigt som den återspeglade förhärskande uppfattningar om mental hälsa och mänskligt beteende, dominerande värderingar, sociala, politiska kulturella och tekniska processer, såväl som vitt spridda men ofta oartikulerade antaganden om mänskligt liv.

Diagnoser som gäller psykiska funktioner är särskilt smittsamma. Sådana diagnoser beror till stor del på förmodanden, skiftande moden inom yrkeskåren, medicinska innovationer, personliga preferenser och kollektiva övertygelser. För att bli populär måste en diagnos tilltala människors kollektiva fantasier och samtidigt passa samman med och ge uttryck för förhärskande tankemönster. Neuros var en tilltalande term för många, både yrkesmän och lekmän, därför att den var fast förankrad i en populär föreställning om hur nervsystemet var beskaffat och vad som kunde störa detta system.

Denna neurosens förmåga att anpassa sig till ständigt skiftande omständigheter inom medicin, samhälle och kultur gjorde den till en succé som diagnos. Men anledningen till att neuros (i form av neu-

rasteni och nervös hysteri) framträdde i Sverige på 1880-talet var inte att människor inte hade plågats av utmattning, sömnlöshet, depression, ångest och diffusa somatiska krämpor före den moderna mentalhälsövårdens tidsålder. Snarare var det så att det inte fanns några läkare i dessa människors närhet som kunde formulera svar och reaktioner på deras bekymmer och problem i neurologiska och psykologiska termer.

Neuros skulle aldrig ha blivit en smittsam diagnos, om den inte hade varit användbar för de yrkesmän som representerade de växande områdena mentalhälsövård och humanvetenskaper. I slutet av artonhundratalet räknades neurosen nästan uteslutande till neurologins och invärtesmedicinens område, men genom åren kom den gradvis att övertas av psykiatriker, psykoanalytiker, kliniska psykologer, terapeuter av alla de slag och i mindre utsträckning av teologer, präster, socialarbetare och sociologer. Neurosen var en viktig del av det område som dessa yrkesgrupper gjorde anspråk på.

När vi kommer till nittonhundratalets första årtionden hade neuros redan blivit en standardbeteckning för en grå zon mellan ett tillstånd av full hälsa och svåra mentalsjukdomar. Detta övergångsstadium är fullt av konkreta bekymmer, vardagsproblem, ödets slag, lidande, sorg, oförklarlig smärta, olycka och missnöje. Den moderna mentalhälsövården har till stor del kännetecknats av att oerhört mycket inom denna gråzon har förklarats vara sjukligt. I denna utveckling betraktades "nervositet" vanligtvis som en mellanliggande sjukdom, ett övergångsstadium mellan hälsa och sjukdom.

Efter första världskriget och de krigsneuroser som det förde med sig kom en uttryckligt psykologiserande inställning till neuroser att få större legitimitet inom det medicinska samfundet. I Sverige var en tolkning av neuroser som framhävde miljöns inverkan tilltalande för många pedagoger och psykologer, men även för den yngre generationen av lutherska teologer och präster, för vilka neuroser vanligtvis framstod som ett utslag av andlig

nöd som kunde botas med religiös "själavård" (*Seelsorge*). Neuros blev en viktig symbol för missnöje och ett retoriskt grepp som användes för att beteckna både problem i den enskilda människans liv och i samhällets utformning.

Den psykomedicinska förståelsen av neuroser var ett led i den process varigenom en mera "vetenskaplig" och mindre stigmatiserande behandlingsideologi började ersätta den explicit normativa betoningen av medborgarnas sociala förpliktelser och medicinska eller rasistiska tolkningar av avvikande beteenden. I framväxten av det psykomedicinska språket kom neuroser att uppfattas som ett resultat av psykiska konflikter eller trauma snarare än, vilket hade varit fallet inom läkarvetenskapen på det sena 1800-talet, överansträngning av nervsystemet eller av att en person hade klena nerver.

Till skillnad från de somatiskt sjuka som sällan fick skulden för sina sjukdomar betraktades de nervsjuka vanligtvis som andra-klassens patienter, en klass av lata parias vilkas underlägsna karaktär (...) gjorde dem mottagliga för neuroser.

När vi kommer fram till 1970-talet hade den distinktion som man sedan flera årtionden haft för vana att göra mellan psykoser och neuroser på det hela taget övergetts som grundläggande organiserande princip. Neuros hade blivit en alltför vittomfattande diagnostisk kategori och var "förorenad" av psykoanalytiska och psykosomatiska teorier, vilka befann sig på tillbakagång under århundradets sista fjärdedel. Neurosens *Lebensraum* som diagnos blev så småningom allt mindre, i takt med att det medicinska samfundet började söka efter biologiska förklaringar till och farmakologiska lösningar på lindrigare former av lidande och olycka.

EN VIKTIG DEL AV MIN studie av "svensk nervositet" gäller det sätt på vilket nervösa patienter formulerade sitt lidande: hur deras sätt att redogöra för sina erfarenheter och övertygelser förhöll sig till den tidens medicinska och psykologiska språkbruk och hur de använde vissa idéer för särskilda syften, till exempel för att erhålla ersättning eller för att kunna tillbringa en period på ett sanatorium, spa, eller vilohem.

Det är tyvärr inte möjligt att rekonstruera de verkliga mötena mellan läkare och patienter. I journalerna finner vi endast läkarnas tolkningar, och sjukdomsberättelserna har därför stora likheter med ett pussel där många bitar saknas vilket gör det omöjligt att få "hela bilden". Icke desto mindre inbjuder berättelserna till några tentativa tolkningar av de problem som de nervsjuka var tvungna att hantera. Min forskning visar att det mentala lidande som plågade svenska "neurotiker" i början av nittonhundratalet på intet sätt är främmande för det tidiga tjugohundratalets skandinaver.

Brev från patienter till läkare illustrerar rådande antaganden om sjukdom och hälsa, nervsystemet och hjärnan, nervsjukdomarnas möjliga orsaker och lämp-

liga behandlingsmetoder. I det sena artonhundratalets Sverige kunde de flesta människor läsa (men kanske inte skriva) och det tycks som att de flesta nervpatienter hade någon sorts teori om sin sjukdom innan de besökte en läkarmottagning.

TILL SKILLNAD från de somatiskt sjuka som sällan fick skulden för sina sjukdomar, betraktades de nervsjuka vanligtvis som andra-klassens patienter, en klass av lata parias vilkas underlägsna karaktär (till exempel svag vilja) eller otillräckliga förståndsgåvor gjorde dem mottagliga för neuroser. Läkare med en sådan brist på empati skilde sig inte så mycket från många lekmän som hånade de nervsjukas lidanden. En nervläkare noterade 1934, utan större förvåning, att patienter ofta betraktade läkarna som sina fiender.

I en klinisk atmosfär präglad av ömsesidig misstro och misstänksamhet fanns det inte mycket hopp om att kunna bota nervpatienterna. I Sverige var det neurologen Frithiof Lennmalm och hans medhjälpare vid Serafimersjukhusets avdelning och mottagning för nervsjukdomar i Stockholm som under slutet av artonhundratalet och början av nittonhundratalet stod för en ny, mindre fördömande inställning, där man betonade läkning och vikten av att behandla patienten som en lidande människa och inte som en gnällspik.

Skiftande begrepp. "Utbrändhet" kallas numera "utmattningssyndrom".

FOTO: CORBIS

Patientjournalerna från Serafimerlasarettets nervpoliklinik avslöjar ett lidande utan stora åtbörder. En grå verklighet kan skönjas i deras fragmentariska levnadsberättelser. Majoriteten av Serafimersjukhusets patienter var arbetare, hantverkare eller fattiga jordbrukare som var tvungna att kämpa med svårigheter som påverkade deras hälsa. Deras problematiska livssituation berodde på arbetsmarknadens växlingar, bostadsförhållanden, infektions-

sjukdomar, dåligt sammansatt kost och de ofta hårda disciplinära metoder som användes mot "missanpassade".

Bland Lennmalms kvinnliga patienter fanns det många som led av "dysfunktionella" förhållanden. De var till exempel på väg att skiljas från sina makar eller övervägde skilsmässa på grund av "en olycklig familjesituation" som Lennmalm ofta uttryckte det i sin journal. De som var utsatta för misshandel och brutalitet (vanligtvis kvinnor, men ibland barn) var ofta de som vände sig till läkare och det var de som diagnosticerades som nervsjuka.

Män plågades, jämfört med kvinnor, inte lika mycket av familjeliv och dåliga förhållanden utan tycks i stället haft problem med sina prestationer i den offentliga sfären (arbete, ekonomi, prestige) och i sina sexuella förhållanden. I ett samhälle där en mans heder berodde på hans arbetsförmåga och att han hade full kontroll över sig själv och sin familj, kunde allt som hotade att undergräva den manliga värdighetens grundvalar vara en potentiell källa till bekymmer. Så ledde till exempel den ekonomiska krisen under början av 1930-talet och den massarbetslöshet som blev följden till att antalet neurotiska män ökade på Serafimersjukhuset. Många av dem sökte tröst i flaskan. Dessutom gjorde sjukdomar och somatiska besvär, ohälsans psykologiska och sociala konsekvenser, samt skrällen för sjukdomar (särskilt syfilis och mentalsjukdomar) många människor nervösa.

Neurotiska patienter önskade ofta få en paus från de problem som omgav dem i deras vardagsliv för att få vila i lugn och ro. Därför var de benägna att presentera sina problem som symptom. Ett läkarintyg kunde fungera som biljett till en betald sjukledighet eller en tvåmånaders kur vid någon av Pensionsstyrelsens kuranstalter. Men den stora majoriteten nervpatienter behandlades med läkemedel som hade ungefär lika stor botande effekt som åderlätning haft ett århundrade tidigare.

NEUROS VAR INTE EN SJUKDOM som endast förekom i urbana miljöer eller bland medelklassen. Tvärtom var neuros en vanligt förekommande diagnos på landsbygden och bland fabriksarbetare i länder som England och Sverige. Dessa resultat motsäger föreställningen att den urbana moderniteten skulle vara en förutsättning för uppkomsten av neuroser. Förmodligen var det så att moderniteten skapade en mentalitet, en bild av människan och ett språk som gjorde det möjligt och acceptabelt för gemene man att tala om sina problem och sitt missnöje med läkare i ord och uttryck som kunde tolkas och behandlas medicinskt. I Sverige kom till exempel "dåligt samvete" att omvandlas till "mindervärdes känsla" och, vilket troligen var allra viktigast, otillfredsställande förhållanden blev under nittonhundratalets gång i allt mindre grad ett tabubelagt ämne i mötet mellan läkare och patient.

Till skillnad från vissa berömda psykiatri- och medicinshistoriker (till exempel Karin Johannisson i Sverige och Edward Shorter i Nordamerika) vilka har betonat

Hysteriskt populär. Läkare över hela Europa sökte sig på 1800-talet till den legendariske doktor Jean Martin Charcot (1825–93), professor i anatomisk patologi och i nervsjukdomar, på sjukhuset La Salpêtrière i Paris. Illustrationen visar en av Charcots lektioner om hysteri.

© BETTMANN/CORBIS

”kultursjukdomarnas” skiftande karaktär, skulle jag snarare vilja understryka neurosymptomens överraskande konstanta karaktär mellan 1880 och 1980. Med undantag för sådana dramatiska symptom som de plötsliga förlamningar, konvulsioner, kramper och svimningar som drabbade artonhundratalets hysteriska kvinnor, försvann dessa symptom inte, utan fanns kvar och klassificerades under nya rubriker och kategorier.

Många av de patienter som konsulterade Lennmalm i hans privata mottagning i Stockholm vid nittonhundratalets början led av överansträngning. Dessa överansträngda patienter menade ofta att deras symptom berodde på hårda arbetsvillkor eller andra problem i arbetslivet. Detta låter bekant för varje samtida läkare med klinisk erfarenhet av arbetsrelaterade hälsoproblem. Lennmalm diagnosticerade dessa människor som neurasteniker och i dag skulle man troligen mena att de led av symptom på depression, utbrändhet eller kroniskt trötthetssyndrom.

I sin studie av ”kultursjukdomar” på Örebro sjukhus under slutet av artonhundratalet kom Anna Prestjén fram till att även om nervsjukdomarna från den tiden hade försvunnit så hade symptomen inte gjort det: trötthet, dålig matsmältning, sömnstörningar och depressioner plågar människor i dag, precis som de gjorde på artonhundratalet. Min egen studie av nervpatienter vid Serafimer-

sjukhuset och vid Lennmalms privata praktik stöder antagandet om en kontinuitet i lidandets diagnostiska fenotyp från slutet av artonhundratalet till slutet av nittonhundratalet.

Det finns även ett fortsatt intresse för sjukdomars emotionella faktorer och för förhållandet mellan kropp och själ i allmänhet. Ett forskningsprogram som jag anser vara särskilt relevant är inriktat på det faktum att människor i samhällets lägre skikt löper mycket större risk att bli sjuka och har kortare livslängd än människor med hög socioekonomisk status. Det finns faktiskt ett samband så att varje steg nedåt i socioekonomisk status korrelerar med sämre hälsa. Richard Wilkin-

Det må vara att neuros inte längre används som kliniskt begrepp, men många av dagens smittsamma diagnoser (särskilt depression och ångest) betecknades en gång som neuroser.

son, Michael Marmot, Robert Sapolsky och vissa medicinska forskare hävdar att de psykosociala konsekvenserna av att vara fattig och i synnerhet av att känna sig fattig aktiverar stressresponser och ökar sannolikheten för stressrelaterade sjukdomar, som depression, hypertoni och kardiovaskulära sjukdomar.

Det grundläggande budskapet från dessa forskare tycks vara att låg socioekonomisk status har en dramatiskt skadlig

inverkan på hälsan, därför att kroppens homeostatiska balans hela tiden störs av psykisk och social stress orsakad av olika sociala och symboliska (signaler och fingervisningar från andra människor) hierarkier som gör att fattiga människor känner sig underlägsna och att de inte har makt över sina liv. Att våra kroppsliga reaktioner är patogena (sjukdomsalstrande) för ständig psykosocial stress tyder på att neuroser i många fall skulle kunna förklaras av kroniskt tryck som dämpar immunförsvaret och försämrar uppfattningsförmågan, såväl som vissa nervcellers funktioner.

Mot bakgrund av de här aktuella studierna är det enklare att förstå varför så många nervsjuka svenskar var människor med låg socioekonomisk status och omvänt, att människor med låg socioekonomisk status led av psykosocial stress med skadliga effekter på deras mentala och fysiska funktioner. Ytterligare studier om sambandet mellan fattigdom och ohälsa kan belysa de psykosociala och fysiologiska mekanismerna bakom ”moderna neuroser” (depression, ångest, utbrändhet och så vidare).

Det må vara att neuros inte längre används som kliniskt begrepp, men många av dagens smittsamma diagnoser (särskilt depression och ångest) betecknades en gång som neuroser. Diagnostiskt är de ättlingar till neurosen, nittonhundratalets viktigaste psykomedicinska beteckning för mental ohälsa. ■

Skönhetsens etiska konsekvenser

JÄMLIKHETEN OCH RÄTTVISAN | Den alltmer utbredda uppfattningen om strukturell jämlikhet har en rad negativa konsekvenser, inte minst därför att den är okänslig för individuell frihet. Men den strukturella jämlikhetstanken har också påverkat hur vi ser på konst och skönhet.

RÄTTVISA, skriver Aristoteles i *Den nikomachiska etiken*, handlar om att behandla personer med likvärdiga anspråk lika, och personer med anspråk som inte är likvärdiga olika. Men vad innebär detta samband mellan rättvisa och jämlikhet?

Enligt en inflytelserik tradition handlar rättvisa om aktörsjämlikhet - rättvisan fordrar att människor är jämlika i vissa rättigheter eller förutsättningar för handlande, men inte att de ska vara jämlika i faktisk framgång. Att inte alla lyckas är inte nödvändigtvis orättvist. Olika aktörer kan i olika grad förtjäna att vara framgångsrika, beroende på exempelvis grad av flit och uthållighet. Att ha en rätt att söka lycka, som det heter i den amerikanska oavhängighetsförklaringen från 1776, är inte att ha en rätt till lycka. Liknande förbehåll återfinns i den franska rättighetsförklaringen från 1789 och hos filosofer som till exempel Immanuel Kant. I modern tid har Robert Nozick och Alan Gewirth framfört (sinsemellan mycket olika) teorier om aktörsjämlikhet.

EN ANNAN VIKTIG tanketradition ser rättvisa som strukturell jämlikhet. Här utgår man från ett ideal om ett samhälle präglad av jämlika maktrelationer och söker sedan identifiera och bekämpa de faktorer som står i vägen för detta ideal. Eftersom egendom är en källa till ojämlika maktrelationer, förespråkar man ofta olika ingrepp i egendomsrätten. På samma sätt kan kön och etnicitet ses som grunder för ojämlikhet i makt, och då kan positiv särbehandling av förment underrepresenterade grupper uppfattas som berättigad. Jean-Jacques Rousseau är en inspirationskälla för strukturell jämlikhet, liksom, givetvis, Karl Marx. I vår egen tid har John Rawls, Iris Marion Young och Will Kymlicka givit olika bidrag till diskussionen av strukturell jämlikhet. I Sverige präglades Masoud Kamalis kontroversiella rapporter om makt och integration av ett strukturellt jämlikhetsperspektiv. (I en av dessa rapporter, *Bortom Vi och Dom* (SOU 2005:41) ansluter sig Kamali till påståendet att Europa (och därmed Sverige) har en "rasistisk kultur" - och medverkar därmed till just sådana essentialistiska kategoriseringar som han på andra ställen ondgör sig över.)

Där aktörsjämlikheten ser människan som en handlande varelse, med ansvar för

Av
Per Bauhn

Professor i praktisk filosofi vid Högskolan i Kalmar.

vad hon gör av sitt liv, tenderar den strukturella jämlikheten att se människan som inplacerad i olika strukturer av makt och underordning. Rättvisa, enligt den strukturella jämlikhetstanken, handlar om att bryta ned dessa strukturer och skapa lika utfall för alla. Detta innebär emellertid att den strukturella jämlikheten, till skillnad från aktörsjämlikheten, är okänslig för värdet av individuell frihet och förnekar att människor kan förtjäna olika utfall beroende på vad de har gjort; man ser

Där aktörsjämlikheten ser människan som en handlande varelse, med ansvar för vad hon gör av sitt liv, tenderar den strukturella jämlikheten att se människan som inplacerad i olika strukturer av makt och underordning.

människors villkor som mer eller mindre givna av omständigheter i deras bakgrund.

Strukturell jämlikhet uppmärksammar således människor som tillhörande gynnade eller missgynnade grupper - definierade i termer av kön, etnicitet, eller någon annan egenskap, snarare än som individer. I detta avseende är strukturell jämlikhet en del av den moderna identitetspolitiken. Man fäster större avseende vid vilka vi är, än vid vad vi gjort och vad vi vill. Tillspetsat kan man säga att strukturell jämlikhet handlar om två påståenden: Att ingen förtjänar mer av något än någon annan, och att ingen egentligen förtjänar någonting.

MACIEJ ZAREMBA NOTERAR ett par fall som belyser strukturell jämlikhet i sin bok *Den polske rörmokaren och andra berättelser från Sverige*. Det ena fallet handlar om landstinget i Jämtland som nekade två fyraåringar, båda födda döva, ett andra öronimplantat som skulle ge dem en chans till normal hörselutveckling. Föräldrarna erbjöd sig att betala för operationen ur egen kassa, även till priset av att de fick pantsätta sitt hus, men fick nej. På inga villkor, svarade landstinget. Dessa barn skall inte opereras och därmed basta. "Människor ska av princip inte kunna köpa resurser i den offentliga vården",

upplyste landstingsrådet Robert Uitto. Om de fick göra det, skulle välfärden rasa, förtydligade han.

Ergo: det som inte alla kan få, det ska ingen få. Eftersom landstinget i Jämtland inte anser sig ha råd att betala för alla sådana här operationer, och eftersom inte alla föräldrar kan antas ha medel att betala för dem ur egen kassa, tolkar man rättvisa som att ingen ska få en sådan operation utförd, även om patienten eller dennes anhöriga vill betala själva.

Fallet med landstinget i Jämtland berör den distributiva rättvisan, som anvisar hur förmåner och bördor samt tillgångar och resurser bör fördelas. Distributiva rättvisepprinciper kan fördela resurser utifrån förtjänst, behov, köpkraft, eller något annat kriterium. Man

kan också tänka sig att olika nyttigheter fördelas utifrån olika principer, så att sjukvård fördelas efter behov, professors-tjänster utifrån förtjänst och Rembrandtmålningar utifrån köpkraft. (En sådan sammansatt rättvisemodell försvaras av Michael Walzer i hans *Spheres of Justice*). Idén om strukturell jämlikhet hävdar däremot att alla ska få lika mycket, eller, i dess negativa formulering, att ingen ska få mer än någon annan.

Men det finns också en annan rättvisa, nämligen den korrekativa rättvisan, som ägnar sig åt frågor kring straff och kompensation. Här handlar det alltså inte om fördelning av förmåner och skyldigheter, utan om att återskapa en balans som har rubbats av människors orätta handlande. Förtjänstbegreppet brukar vara centralt i detta sammanhang. Den som har gjort sig skyldig till ett brott - men bara den skyldige - förtjänar att straffas. Detta är emellertid en tankegång som strider mot det strukturella jämlikhetstänkandet.

DETTA FÖR OSS till det andra fallet från Zarembas bok, som handlar om den svenske krigsförbrytaren och polismördaren Jackie Arklöv. När denne 1995 står inför rätta i Bosnien skickar den svenska ambassaden i Sarajevo sin bästa jurist för att hjälpa honom. Arklöv döms till åtta års fängelse för sina övergrepp. Ett år

En förljugen bild av skönhet? Enligt en nutida uppfattning kan Sir Lawrence Alma-Tademas framställning av Heliogabalus skönhetsorgier framstå som ett hån mot jämlikhet. Ett sådant synsätt negligerar dock att det vackra kan inspirera oss att höja oss över våra begränsningar och ge våra liv mer av insikt, harmoni och värdighet.

© ART RENEWAL CENTER

senare blir det aktuellt med fångutväxling mellan bosnier och kroater; Arklöv, som varit i kroatisk sold, ska överlämnas till sina forna uppdragsgivare. Återigen intervenerar den svenska ambassaden och säkerställer skyddad transport hem till Sverige. Väl hemma ställs Arklöv inför rätta. Han nekar nu till alla anklagelser, åtalet läggs ned i brist på bevis och han släpps ur häkte efter en månad. Nu är Arklöv redo för rollen som offer.

Medan Arklöv sitter häktad för nya brott i Östersund (han har mordhotat en kvinna) begär han skadestånd för den månad han varit häktad i Stockholm. Återigen visar sig rättvisan human. I maj 1997 kvitterar Arklöv ut 27 000 kronor hos justitiekanslern. Det är ungefär vad han tjänade ihop på ett år som legoknekt i Bosnien. I april 1999 står Arklöv inför rätta igen: olaga hot, stöld och falskt larm. (Han har bland annat bombhotat en antirasistgala i Östersund.) Domstolen finner att han egentligen borde få fängelse. Rätten är inte omedveten om vad Arklöv gjorde i Bosnien. Och se, det tas i beaktande: "Av personutredning i målet framgår att Arklöv lidit psykiskt av sviterna efter att ha tjänstgjort som soldat i Bosnien under kriget." Därför vore det oriktigt att sätta honom i fängelse. Han får skyddstillsyn. ... Östersunds tingsrätt dömer i april. I maj är Jackie Arklöv på plats i Malexander.

Den svenska rättvisan ger således Jackie Arklöv utrymme att begå brott efter brott och kränka oskyldiga människors liv och frihet, därför att hans själva brottslighet tolkas som en indikation på att han är ett offer; en person i behov av vård, hjälp och stöd – inte straff. Enligt det strukturella jämlikhetsbegreppet anses den kriminelle vara formad av ett samhälle, präglad av ojämlika förhållanden, snarare än en aktör som aktivt har valt våldet som medel. Mot en sådan bakgrund betraktas straff som primitivt och som uttryck för ett irrationellt hämndbegär. Denna tankegång lyfts fram av filosofen Torbjörn Tännsjö:

Ja, själva tanken om att man kan förtjäna straff (...) är svårbegriplig. Den tycks förutsätta en idé om fri vilja enligt vilken vi kan lyfta oss själva i håret, och välja, inte bara vad vi ska göra, utan också vad vi ska vilja och vad slags personer vi ska vara. Någon sådan frihet har nog (...) varken individer eller kollektiv (...). Den sunda motiveringen för straff, och hot om straff, är framtåtriktad. Det handlar om att med hjälp av straff, och hot om straff, förebygga framtida brottsliga eller felaktiga handlingar, både hos den som felat och hos andra.

TÄNNSJÖ GER UTTRYCK för den strukturella jämlikhetens mer långtgående

anspråk: ingen förtjänar egentligen sin lott. Eftersom människors olika grad av framgång bestäms av genetiska och miljömässiga faktorer som de inte själva kan påverka, är det inte meningsfullt att påstå att de "förtjänar" vare sig belöningar eller bestraffningar. Vissa individer har genom anlag och uppväxtbetingelser goda förutsättningar att bli begåvade, flitiga och uthålliga – andra inte. Denna tankegång återfinns också hos den amerikanske filo-

Samtidigt som det strukturella jämlikhetsidealet kan frikänna individen från straffansvar för vad han gjort, kan det mycket väl skuldbelägga honom för vem han är.

sofen John Rawls. Enligt honom är våra förmågor och talanger, liksom bristen på dem, bara produkter av det "naturliga lotteriets" skiftande utfall och kan inte tillskrivas någon moralisk relevans i sammanhanget.

Det förtjänstkritiska argumentet kan emellertid ifrågasättas. Även om det är tillfälligheter snarare än hårt arbete som givit oss de färdigheter och talanger som vi är utrustade med, är det ändå vi som de facto har gjort något av dessa färdigheter och talanger. Förtjänstanspråket grundas alltså inte på de förmågor som har formats av natur och miljö. I stället vilar anspråk-

ket på det bruk som vi har gjort av dessa förmågor i vårt målmedvetna handlande.

NÄR DET GÄLLER brott och straff kan man undra om den strukturella jämlikhetens avvisande av förtjänstbegreppet verkligen ger stöd för en mer löshänt hantering av kriminella. Just därför att människor inte antas rå för sina handlingar, och i stället ses som determinerade av sina bakgrundsvillkor, borde man kanske i preventivt syfte spärra in alla med asociala anlag och trasiga uppväxtförhållanden. Detta skulle också vara i enlighet med den syn på straff som refererar till framtida förväntade konsekvenser, snarare än till vad någon faktiskt har gjort eller inte har gjort i det förflutna. Dessutom förutsätter inte ett rättfärdigande av straff att den straffade har kunnat välja vem hon är, med avseende på gener, uppväxtmiljö och andra formande betingelser. Ingen människa har kontroll över dessa förutsättningar – men vi straffar inte heller någon för vem hon är, utan för vad hon har gjort.

Vad vi vill veta, i fallet med till exempel Mohammed Bouyeri, som mördade Theo van Gogh 2004, är om han visste vad han gjorde och om han ville det han gjorde. Svaret är ja på båda frågorna. Att Bouyeri är präglad av en irrationell och fanatisk islamistisk övertygelse förminskar inte hans kontroll av sitt handlande. Vi handlar alla utifrån våra övertygelser om vad som är rätt och orätt. Att Bouyeri anser att

det han gjorde var rätt innebär varken att han är galen eller att den holländska rättvisan gör fel när den dömer honom. Det innebär att Bouyeri har fel, men han döms inte för att han har fel, utan för att han orättmätigt har berövat en annan människas livet.

SAMTIDIGT SOM det strukturella jämlikhetsidealet kan frikänna individen från straffansvar för vad han gjort, kan det mycket väl skuldbelägga honom för vem han är. Genom att räknas till en förment dominant grupp – de vita, medelålders männen brukar dyka upp i sådana sammanhang – kan man vara en del av de ojämlika så kallade maktordningar som ska bekämpas.

Ett liknande skuldbeläggande figurerar i estetiska resonemang som har inspirerats av strukturella jämlikhetsideal. Skönheten i en romantisk landskapsmålning eller i ett prerafaelitiskt kvinnoporträtt kan ur ett strukturalistiskt jämlikhetsperspektiv häcklas med epitet som "förljugen" och "idylliserande". Skönheten profilerar sig mot det alldagliga och påvra, och kan därför utmålats som ett håll mot jämlikhet. Om inte alla kan leva i skönhet, så är framställningar av skönhet – enligt det strukturella jämlikhetsidealet – förkastliga. Denna estetisk-moraliska hållning kan vara en anledning till förkärleken för eländesskildringar bland konstnärer som vill framstå som politiskt radikala.

la. Man ser det som ett uttryck för rättvisepatos att "inte väja för det svårsmälta", utan lyfta fram de minst tilltalande aspekterna av det mänskliga livet, med droger, våld, och prostitution; och när denna bild av tillvaron har kommit att uppfattas som verkligheten själv, framstår viljan till skönhet i motsvarande grad som en demokratisk verklighetsflykt.

MEN, SOM KONSTKRITIKERN Peter Schjeldahl noterar: "Det är något galet med en kultur i vilken värdet av skönhet blir kontroversiellt. Det är galet att inte hylla allt som försonar oss med livet." Skönheten i ett landskap eller i en målning av ett landskap, i dekoren och ornamenteringen av ett hus, i en snidad ekmöbel eller i ett lackerat fat av bambu, påminner oss om att världen har ett innehåll som förtjänar vår uppskattning, beundran, eller rentav kärlek. Skönhet uppmuntrar oss också till aktörskap. Dess attraktion kan inspirera oss att höja oss över våra hitillsvarande begränsningar, att ge våra liv mer av insikt, harmoni och värdighet. Vi kan känna oss motiverade att i handling engagera oss i bevarandet och utvecklandet av miljöer och samhällen som innehåller skönhet. Och som en del av detta projekt kan vi också engagera oss i förverkligandet av en aktörsrelaterad jämlikhet, som syftar till att ge alla en möjlighet att ta del av samhällslivet som just aktörer.

EN MÖTESPLATS

FÖR OSS ÖVER 40

Med Generation V får du som är mitt i livet möjligheten att finna givande relationer, en ny kärlek eller nya vänner.

Generation V är Sveriges största mötesplats på nätet för oss över 40. Vi erbjuder virtuella och "verkliga" aktiviteter som ökar dina chanser att hitta rätt, direkt. Så om du bestämt dig. Varmt välkommen att besöka oss på

www.generationv.se
(att prova på är gratis)

GENERATION

För oss över 40

VÅRNYHETER!

FAREED ZAKARIA:
Frihetens framtid
Oliberal demokrati i USA och övriga världen

Fareed Zakaria är en »exemplarisk och intressant intellektuell« som har skrivit »en viktig och mycket välkommen bok«, skriver Expressens kulturchef Per Svensson i sitt förord till *Frihetens framtid*.

DAVID ANDERSSON:
Arthur Koestler

»en alldeles utmärkt bok, kunnig, engagerad och lättillgängligt skriven /.../ en insiktsfull och kunskapsrik analys av en lika typisk som ovanlig 1900-talsintellektuell.«

Svante Nordin, Svenska Dagbladet

GÖRAN DAHL:
Radikalare än Hitler?

»slår ut ett par hyllmeter av den ärliga omtuggningslitteraturen om nazismen.«

Kjell Albin Abrahamson, Sveriges Radios Kulturnytt

SVERKER OREDSSON:
Gustav II Adolf

Sverker Oredsson, professor i Lund, har skrivit en stor och gedigen biografi över en av Sveriges mest mytöjda kungar. Hältestatusen sätts nu ifråga. Fram stiger en krigsbesatt, som angrep grannar så snart de hade råkat i svårigheter.

Bokförlaget Atlantis, Sturegatan 24, 114 36 Stockholm
Tel: 08-545 660 70 Fax: 08-545 660 71 E-post: info@atlantisbok.se
www.atlantisbok.se

ATLANTIS

AORTA

ORIGINALET SEDAN 1997

»En tidskrift värdig ett millennieskifte«
Mårten Arndtzén, Kulturnytt, P1

»Aortas världsbild gör allting intressantare«
Jonas Thente, Dagens Nyheter

»I bakgrunden skymtar Czeslaw Milosz estetik men också den nyaste amerikanska poesins orientering mot stränga former och versromanens, över huvud taget den berättande poesins återkomst«
Lars Gustafsson, Expressen

Köp Aorta hos din lokala kvalitetsbokhandlare eller på
www.retrogarde.org

Vill du
annonsera
i tidskriften
Axess?

Kontakta Henrik Olsson
040-16 54 80
henrik.olsson@ardeo.se

AXESS

Arvet efter Albert Speers Kindergarten

Två nya böcker komplicerar den välkända bilden av efterkrigstyskland som kulturnation och ekonomiskt underverk.

EFTER ANDRA VÄRLDSKRIGET låg Tyskland i ruiner. Men på mindre än ett knappt decennium åstadkom Västtyskland en stark ekonomisk återhämtning, det tyska så kallade ekonomiska undret eller *das Wirtschaftswunder*. Ett "underverk" som traditionellt tillskrivs den västtyske finansministern Ludwig Erhard och hans framsynta politik.

I dag, när den tyska ekonomin inte riktigt vill ta fart, återopas ofta efterkrigstidens ekonomiska framgångar som en modell att söka upprepa. Senast vid förra årets världsekonomiska forum i Davos hyllade förbundskansler Angela Merkel Ludwig Erhard. Med en klok politik och gemensam ansträngning skall man åter få hjulen att snurra. Det var mot denna bakgrund som journalisten Nina Grunenberg föresatte sig att skriva en bok som skulle bredda perspektiven. Den snabba tillväxten var inte bara finansminister Erhards verk. Avgörande för utvecklingen var ett begränsat nätverk av skickliga storföretagare och industrialister. Om den tyska ekonomiska återhämtningen var ett underverk, var dessa företagare "undergörarna" – vilket också är titeln på Grunenberg bok, *Die Wundertäter*.

I det personligt hållna efterordet till boken berättar Grunenberg hur boken från början var tänkt och vad den sedan blev. Boken var planerad att bli en hjältehistoria. Men allteftersom bilden av nyckelpersonligheterna blev tydligare kom bokens tema att förskjutas. Grunenberg hade sett de stora företagarnas profiler i ljuset av deras gärning under 1950- och 60-talet. "I stället blev det tredje rikets skuggor allt längre", skriver författaren. "Det var ett brunt lag som jag samlade ihop till gruppporträtt."

Grunenbergs bok kom att handla om dessa företagens tidigare karriärer i Nazityskland, om

Av

ASTRID HEDIN

DIE WUNDERTÄTER
Netzwerke der deutschen Wirtschaft
1942–1966

Nina Grunenberg

Siedler 2006 (350 s.)

KULTUR UND POLITIK
Deutsche Geschichten

Wolf Lepenies

Hanser 2006 (448 s.)

THE SEDUCTION OF CULTURE IN
GERMAN HISTORY

Wolf Lepenies

Princeton University Press 2006 (270 s.)

hur de tog sig vidare efter avnazifieringsprocessen och återupprättade sina firmor i nya skepnader. Att som journalist ta sig an vad hon beskriver som "kampen mot glömskan" blev, skriver hon, ett hårt arbete: "Senare frågade jag mig ofta med stigande förtvivlan, varför jag givit mig in på

ett sådant tema [...] Frivilligt hade jag aldrig letat upp ett sådant tema, men när jag märkte det var det för sent." Men Grunenberg blev vid sin läst, och skrev en spännande bok om människor av kött och blod, som med stort självförtroende och handlingskraft genomlevde två världskrig och fyra politiska system, men vars anpassningsförmåga och avsaknad av moraliska betänkligheter fyllde henne med förskräckelse.

Naturligtvis är det tyska näringslivets bruna historia långtifrån okänd sedan tidigare. Nytt i journalisten Grunenbergs historieskrivning är, förutom de många historiska detaljerna och personporträtten, det samlade greppet på denna grupp företagare som nätverk. Med det samhällsvetenskapligt numera så populära nätverksbegreppet tecknas utvecklingen ur ett nytt perspektiv.

DE EKONOMISKA UNDERGÖRARNAS nätverks-historia inleds i Albert Speers rustningsministerium, där de som unga ingenjörer tänjde det Tredje rikets kapacitet till det yttersta för att rusta den tyska krigsmaskinen. Den äregiriga arkitekten Albert Speer – vars biografi tecknats av Gitta Sereny – var känd för att föredra yngre anställda, som formats och fått medvind av nationalsocialismen. Speers "pojkar" var alla runt 30–40 år och hade gjort snabba karriärer i Tredje riket. Hans ministerium, som kom att kallas "Speers Kindergarten", omfattade runt 220 personer, som under sig hade omkring 6000 unga chefer. "Här börjar 1950-talets tyska ekonomiska under", hävdar Grunenberg.

Från Speers "lekskola" följer boken ett knappt 20-tal unga förmågor, som sedermera kom att bygga upp de allra största tyska industrijättarna.

Ordning i leden. Volkswagenchefen Heinrich Nordhoff (1899-1968) hade som så många andra tyska efterkrigsindustrialister ett förflutet inom Albert Speers rustningsministerium. Bild från 1958.

FOTO: AKG-IMAGES

Långt in på 1960-talet tjänade de sedan som styrelseledamöter, styrelseordförande och verkställande direktörer. Direkt efter kriget hamnade de flesta av dessa framtida *Wundertäter* i interneringsläger, anklagade för krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten. Grunenberg pekar på den gemensamma tiden i interneringsläger som avgörande för de framtida nätverken inom tyskt näringsliv. Lägerlivet skapade en gemenskapsskänsla och "solidariseringseffekt". Gamla band från rustningsministeriet återknöts och nya tog form. Man svalt och arbetade tillsammans, oroad sig för den egna familjen, spekulerade över landets framtid och lärde känna varandra nära in på livet – kamratskap och personligt förtroende som kom att hålla i årtionden framöver.

Men avnazifieringsprocessen hölls kort, och strafftiden blev inte så långvarig. Redan runt 1950 var alla industrialister på fri fot, och deras beslagtagna förmögenheter gjordes åter tillgängliga. Inför det kommunistiska hotet ville de västallierade hellre se ett ekonomiskt starkt Västtyskland. För näringslivsmännen från Speers rustningsministerium låg nu vägen öppen. Få av deras jämnåriga hade överlevt kriget, och deras utgångsläge var förstås karriärmässigt mycket fördelaktigt. Det fanns helt enkelt knappt några andra företagare att tillgå. Grunenberg återkommer flera gånger till förbundskansler Konrad Adenauers sentens: "Har man inget rent vatten, så slänger man inte ut det smutsiga."

De nyktra och anpassningsbara industrialisterna i Speers rustningsministerium hade redan i en tidig fas av kriget, runt 1942-43, börjat planera för efterkrigstiden och återuppbyggnaden. De

omstrukturerade för att dölja vinster från exproprieringen av judiska personers egendom och från tvångsarbete och flyttade sina huvudkontor bort från den framtida sovjetiska ockupationszonen. Hitlers undergångsvisioner gav de inte mycket för, utan räknade kallt med en egen framtid efter Tredje rikets fall.

Efter sejouren i de västallierades interneringsläger kavlade man upp ärmarna, kontaktade sina affärsbekanta och inledde återuppbyggnaden av sina respektive företagssfärer. De flesta viktiga beslut och rekryteringar till styrelser och ordförandeposter sköttes under gemytliga former. I företagets arkiv har Grunenberg återfunnit inbjudningar till jaksammankomster och middagar, dokument som borde vara av intresse för en mer vetenskaplig studie av dessa så inflytelserika nätverk. "De översvallande tackbrevet för nedlagda harar, vildsvinsgaltar och ankor fyller koncernarkivens mappar", skriver Grunenberg.

Efterkrigstidens ekonomiska mirakel bjuder knappast något framgångsrecept som går att applicera på dagens tyska ekonomi.

En koncernchef berättar hur inbjudningarna under 1950-talet duggade så tätt att han införde jaktfrå onsdagar i sin styrelse. Senare kom jakten också att sätta ramarna för samarbetet med östblockets näringsliv, kontakter som på grund av planeekonomiernas dåliga produktion dock aldrig blev särskilt lönsamma.

De informella nätverken inom västtyskt näringsliv kom att skapa en sluten värld, där styrelse- och ledningsposter tillsattes med kandida-

ter från förtrogna kretsar. Redan långt före kriget var den tyska ekonomin den mest kartelldominerade i världen. Fristående företag slöt sig samman för att tränga ut andra från marknaden. Efter kriget hade den amerikanska ockupationsmakten en inledande ambition att avkartellisera näringslivet, vilket också i viss mån skedde. Efter förbundsrepublikens grundande övertogs denna ambition av finansminister Ludwig Erhard, den fria marknadsekonomin försvare, som genast aviserade en antikartell-lagstiftning. "Karteller kväver marknadsekonomin", hävdade Erhard, men lagförslaget mötte ett hårt motstånd: "Fri konkurrens är den fria företagsamhetens undergång", kontrade ordföranden för det tyska industriförbundet BDI, också han en medlem av storindustrialisternas informella nätverk. Erhards förslag till antikartell-lagstiftning kom att antas först sju år senare, och då i en tämligen urvattnad form.

VAD VAR DÅ VIKTIGAST för det tyska ekonomiska efterkrigsundret, dessa industrialister med sitt mörka politiska förflutna, och sin tradition av monopol, karteller och informella överenskomelser, eller den av eftervärlden hyllade finansministern Ludwig Erhard? Frågan har inget enkelt svar. Troligen hade Erhards politik varit mindre framgångsrik utan de stora entreprenörernas gärning. Och vice versa hade företaget inte varit lika framgångsrikt utan Erhards ekonomiska ramar.

Intressant nog var det en av Speers närmsta medarbetare, Wilhelm Zangen, som möjliggjorde för Ludwig Erhard att planera för efterkrigsti-

AXESS | RECENSERAR

Fire in the City
Lauro Martinez
s. 41

Bo Eriksson läser om renässansmunken Savonarolas öde.

America Against the World
Andrew Kohut
Bruce Stokes
With Us or Against Us
Tony Judt
Denis Lacorne
The Rise of Anti-Americanism
Brendon O'Connor
Martin Griffiths
Amerika, dich haßt sich's besser
Andrei S. Markovits
s. 42

Antiamerikanska strömningar har genom historien utgått från både höger- och vänsterhåll. Kjell Goldmann studerar fyra böcker i ämnet och lyfter fram hur det "amerikanska" använts, och fortfarande används, i europeisk retorik.

Geheimes Deutschland
Manfred Riedel
s. 43

Per Landin har studerat en bok om arvet efter skalden Stefan George.

Third Force Politics
Patrick Seyd
Paul Whiteley
Antony Billingham
s. 44

Svend Dahl har läst en bok som försöker omvärdera gräsrotternas roll i de engelska valen.

The Changing Face of Antisemitism
Walter Laqueur
s. 46

Henrik Bachner granskar en bok om antisemitismens skiftande ansikte.

FORTS. PÅ NÄSTA SIDA ...

... FORTS. FRÅN FÖREGÅENDE SIDA

den. Erhard med sina idéer om marknadsekonomi och fri konkurrens var inte uppskattad av nazisterna, som satte stopp för hans akademiska karriär. Wilhelm Zangen var å sin sida medlem av NSDAP och en så kallad "rustningsindustrileddare" vid rustningsministeriet. Men Zangen spred sina risker och satsade på dubbla hästar. Utåt sett fortsatte han att stödja Hitler, men från 1942 finansierade han ett privat forskningsinstitut åt Ludwig Erhard, där denne i lugn och ro fick snickra på en ekonomisk politik för efterkrigstidens Tyskland. Någon personlig vinning fick Zangen aldrig av detta. När han 1948 vände sig till Ludwig Erhard och bad om ett så kallat "karaktärsintyg" för att söka upphäva de allierades klassificering av honom som "medlöpare, kategori IV" möttes han av kalla handen. Trots detta lyckades Zangen senare samma år återvända till ledningen av sin gamla koncern – där hans informella inflytande aldrig upphört – och kom där att fortsätta som styrelseledamot långt förbi pensionsåldern in på mitten av 1960-talet.

Typiskt för den bild som Nina Grunenberg tecknar av undergörarna är avsaknaden av samvetsbetänkligheter. I deras självbiografier förbigås Tredje riket, kriget och folkmordet med tystnad, och interneringen efter kriget blir en olycklig parentes. Ett exempel är Heinrich (Heinz) Nordhoff, också han före detta *Wehrwirtschaftsführer* hos Albert Speer, som i januari 1948 tillträdde som chef för Volkswagen, dit han rekryterats av den brittiska ockupationsmakten. I sitt tillträdestal till sina anställda inledde han med att hävda kontinuiteten i sin biografi och sin opolitiska hållning: "Sedan 20 år tillbaka bygger jag bilar. (...) Jag har inga andra intressen eller mål!"

Då, i januari 1948, var Nordhoff blek och undernärmd efter tiden i interneringsläger. Bara en tredjedel av Volkswagenfabriken i Wolfsburg fanns kvar, resten låg i ruiner, och man saknade organisation, försäljare, reservdelar och kundtjänst. Inte heller fanns det någon tysk regering att vända sig till för att få stöd. Men Nordhoffs optimism var obruten. Fabriken i Wolfsburg kom snart att bli Europas största biltillverkare, och när Volkswagen så småningom omvandlades till aktiebolag, blev Nordhoff dess styrelseordförande.

Det tyska underverkets entreprenörer var alltså snabba att glömma vad som hade hänt i Tyskland och visade få tecken på att begrunda sitt förflutna. "Oberörda som en buffelhjord drog de vidare genom Förbundsrepubliken", avslutar Grunenberg berättelsen om sina undergörare.

Grunenbergs bok är spännande, lättläst, rik på målande detaljer och moraliska gråskalor. Boken imponerar med sin research. Som populärhistorisk skildring av Tysklands ekonomiska efterkrigshistoria är den mycket läsvärd och underhållande, trots sitt mörka tema. Om den också kan ge den samtidshistoriska forskningen några nya intressanta spår att arbeta efter får tiden utvisa. Grunenbergs egen slutsats kan man bara hålla med om: Efterkrigstidens ekonomiska mirakel bjuder knappast något framgångsrecept som går att applicera på dagens tyska ekonomi.

WOLF LEPIENIES UNDERSÖKNING av det tyska kulturlivets politiska snedsteg under olika tidsperioder har många paralleller till Nina Grunenbergs bok. Böckerna och deras goda mottagande speglar dagens mogna tyska diskussionsklimat av fortgående historiebearbetning. Historien blir aldrig färdigskriven utan måste hela tiden återupptäckas, fördjupas och nytolkas.

Lepienies är professor i sociologi, verksam i Berlin och Princeton, USA. Hans bok om den tyska kulturen utkom samtidigt på engelska och tyska, den något tjockare tyska versionen som *Kultur und Politik* och den mer snabbblästa engelskspråkiga versionen som *The Seduction of Culture in German Politics*.

I en serie vinjetter ur den tyska historien identifierar han en genomgående tendens att övervärdera kulturen och vända ryggen åt den demokratiska politikens småaktiga vardagsproblem. "Likgiltighet inför politiken blev tidigt i historien ett adelsmärke för många av dem som såg sig som representanter för den tyska kulturen", skriver Lepienies anklagande. Den exceptionella tyska kulturen såg sig, enligt Lepienies, stå över den europeiska normaliteten. Tyskarna hade den unika tyska kulturen, medan andra nationaliteter fick nöja sig med den något enklare livsformen "civilisation". I den tyska tanketraditionen har gemenskap, *Gemeinschaft*, värderats högre än samhälle, *Gesellschaft*, medeltiden har ställts mot den moderna världen, och romantiken mot upplysningen.

Lepienies historiska exempel omfattar bland annat mellankrigstidens tyska kulturliv; tyska författares exil i USA under kriget och deras senare krock med de tyska kulturskapare som vis-

Efterkrigstidens normalisering av kulturens roll möjliggjordes enligt Lepienies av det tyska ekonomiska undret, som fick ersätta kulturen som källa till nationell stolthet.

tats i krigets Tyskland; Hitlers övertygelse om den tyska kulturens överlägsenhet över den amerikanska och hur tyskar lät sig ryckas med av denna tanke; nazisternas ambition att med militära medel övervinna den franska republiken och därmed göra slut på Frankrikes anspråk på kulturell överlägsenhet; nazipropagandans produktion av förment opolitisk konst; Goethes popularitet i Öst- respektive Västtyskland och Stasis infiltration av det samtyska Goethesällskapet; de östtyska intellektuellas svek 1989 då de misslyckades att kräva demokrati; samt till sist kulturens normalisering i efterkrigstidens Västtyskland, där kulturen inte haft större roll för politiken än i andra västerländska demokratier.

Efterkrigstidens normalisering av kulturens roll möjliggjordes enligt Lepienies av det tyska ekonomiska undret, som fick ersätta kulturen som källa till nationell stolthet – alltså just den källa till stolthet som Grunenbergs bok gör allt för att komplicera. Lepienies lägger dessutom in en brasklapp mot dagens normalisering av den tyska kulturen. I enlighet med bokens tes ser Lepienies de nya tyska monumenten till minnet av förintelsen som ett försök att åter söka lösningar på politiska frågor inom kulturens sfär: "Monumentaltiteten i de nybyggda minnesmärkena riskerar att överskugga det djupare moraliska problemet hur vanliga tyskar mellan 1933 och 1945 gradvis övergav anständigheten i det dagliga livet: hur man tittade bort och lät bli att visa civilkurage."

TEMAT I STUDIEN, att kulturen "förförs" av politiken, är kanske inte helt stringent, men passar bra just som det är presenterat, nämligen som tema för en samling essäer eller berättelser. Undertiteln på den tyska utgåvan är också just "tyska berättelser". Ur dessa mångfasetterade historier och deras vindlingar finns mycket läsnöje att hämta, mycket bildning, kuriosas och levande

perspektiv på den tyska, europeiska och transatlantiska kulturhistorien.

En röd tråd utgörs av författaren Thomas Manns politiska vinglande och snedtramp genom decennierna. Lepienies tar fasta på hans essäistiska verksamhet, debatter och föredrag. Under ett amerikabesök 1938 skrev Mann till exempel en erkännande essä om nazismens estetiska dragningskraft och om Hitler som konstnärsohem, en artikel som publicerades med titeln "Den mannen är min bror". Tyska intellektuella som Mann tog alltså nazisternas intresse för den tyska kulturen på allvar. När kulturen värderades högre än politiken, kom också moralen att hamna utanför konstnärens ansvar, och många författare och intellektuella intog därför en förstående hållning gentemot nazismen. Nazisternas förmenta kulturintresse användes i propagandan, där franska frivilliga värvades för att utkämpa ett "kulturkrig" för europeiska värden mot asiatisk bolsjevism och amerikansk materialism.

Två intressanta kapitel tecknar den intellektuella bakgrunden till de senaste årens politiska spänningar mellan USA och Tyskland/Europa. Lepienies diskuterar Alan Blooms inflytelserika bestseller från 1987, *The Closing of the American Mind*. En möjlig läsning av Lepienies bok är att den utgör ett enda långt svar just på Alan Blooms "pamflett", ett svar riktat till såväl den tyska hemmapubliken som till amerikanska läsare.

Bland annat skrev Bloom om "den tyska kopplingen", *the german connection*, som en av bovarna bakom vad han såg

som den amerikanska kulturens förfall. Efter Tysklands förlust i andra världskriget kom tysk kultur att "invadera" USA, vilket underminerade den av Bloom omhuldade amerikanska traditionen av rationellt tänkande. Det tyska tankegodset ville gå bortom termerna gott och ont och ersätta dessa med det neutrala begreppet "värderingar". Gott och ont i politiken var alltså något subjektivt. Lepienies följer Alan Blooms tanketråd in i Reaganadministrationen och vidare till den transatlantiska brytningen i svallvågorna efter 2001 års terrordåd.

Studien gör den amerikanska kulturpatriotism begriplig som finner stolthet i konstaterandet att jedeförföljelsen faktiskt inte ägde rum i USA, utan i Europa. Snarare än att motsäga Blooms argumentation fördjupar Lepienies begreppen, komplicerar och förklarar. Bland annat breddar han Blooms snävare porträtt av författaren Thomas Mann.

Strax före utgivningen av *The Seduction of Culture in German Politics* tilldelades Wolf Lepienies de tyska bokhandlarnas fredspris – det pris som de senaste åren gått till bland andra Jürgen Habermas, Susan Sontag och Orhan Pamuk. Lepienies fick priset för sin verksamhet som skriftställare, essäist och forskningsledare. Redan långt före 2001 arbetade han för att öka den vetenskapliga dialogen med muslimer. Som mångårig forskningsledare för Berliner Wissenschaftskolleg 1986-2001 sökte han skapa en "mötesplats för västlig rationalitet och östlig visdom".

I sitt läsvärda tacktal till fredspriset påminner han om att den vetenskapliga forskningen inte är någon självklar allierad med freden. Vetenskapen kan både vara olja som smörjer förbindelserna mellan kontrahenter, eller olja som göder konfliktens eld och får den att flamma upp. Hans slutsats blir ändå att man måste sätta sin tilltro till att det lärda engagemanget i längden är av godo. ■■

Florens politiserande profet

FIRE IN THE CITY
Savonarola and the Struggle for the Soul
of Renaissance Florence

Lauro Martines

Oxford University Press 2006 (336 s.)

DEN SJUNDE APRIL 1498 utspelades i Florens en händelse lika makaber som den var politisk dramatisk: På det stora torget i staden, mitt framför den styrande Signorans palats, hade en jättelik träkonstruktion rests. Den skulle man nu låta antända och två män, båda munkar, skulle från vardera hållet inträda i det brinnande infernot.

I själva verket utgjorde eldprovet kulmen på en längre tids interna motsättningar inom staden vilka hade både politiska och religiösa orsaker. Allt kretsade kring en man, Girolamo Savonarola, och ett kloster, dominikanerkonventet San Marco. Det stundande eldprovet skulle över en natt ändra alla förutsättningar för att stadens ledande personlighet skulle kunna fortsätta med sin predikande verksamhet i Florens, ja, det skulle slutligen leda till hans undergång och fall. Från att ha varit älskad och hyllad som stadens son skulle Savonarola inom loppet av några timmar bli dess mest hatade och jagade person.

När det var dags att tända brasan hände det som inte fick hända, ty allt hängde på utgången av detta eldprov: Ett fruktansvärt oväder brakade loss med regn, hagel och kraftig åska. Savonarolas anhängare, och den munk som i hans ställe antagit utmaningen att vandra i elden, prisade Gud och sade att detta om något var ett mirakel och beviset på att San Marco och dess prior stod under Guds beskydd. Franciskanermunkarna och större delen av det församlade folket läste emellertid tecknen i skyn på ett annat sätt. Ovädret tyddes som Savonarolas verk. Under hot, glåpord och utbrytande av handgemäng mellan de två fraktionerna begav sig Savonarola med sitt folk tillbaka till klostret. Han hade en knapp månad kvar att leva.

Om staden florens och den mystiske, hatade, men också älskade, munken Savonarola, handlar Lauro Martines senaste bok. Författarens bokproduktion är imponerande, inte enbart i fråga om antal titlar utan också i avseende på lärdom och vitterhet. *Fire in the City* är en bok som med en lika infernalisk spänning som detaljrikedom skildrar de sista åren i Savonarolas liv, staden Florens intriger och det maktspel som fanns i Italien mellan påven, andra städer och kejsaren. En kombination av allt detta tvingade till slut den religiösa fanatikern på knä och fram till avrättningsplatsen.

Savonarolas tänkande och agerande måste förstås mot bakgrund av den tid som satte ramarna för hans verksamhet. Martines bok är inte en egentlig biografi över Savonarola, ty det vi känner till om hans liv och verksamhet rör huvudsakligen perioden 1494–98, då han verkade i Florens; det är om dessa sista år i hans liv som Martines koncentrerar sin framställning. Snarare är Martines bok en biografi över tiden med Savonarola som en av dess huvudaktörer.

Savonarola var en religiös fundamentalist, när

Politisk avrättning. Savonarola hängdes och brändes tillsammans med två klosterbröder den 22 maj 1498.

© GUSTAVO TOMSICH/CORBIS

det kom till uttolkning av Bibeln. Hans religiösa vision hade dessutom tydliga starka politiska förtecken. Människans liv var tvunget att förändras i grunden; hon skulle leva i bön, i askes, och överlag skulle folk tala mindre och vara allvarliga. Savonarola var en karismatisk politisk aktivist som ansåg att Florens skulle styras av en samfällighet av visa män – inte av en man, en familj (läs: Medici) eller en elit – och styras av fundamentalistiska religiösa ideal. Tankarna går onekligen till vissa framträdande aktörer i dag, och att man kan skapa sådana kopplingar gör inte Martines någon hemlighet av. Han antyder det och låter läsaren själv dra sina slutsatser. Någon terrorist var Savonarola emellertid inte, hävdar Martines.

I FLORENS BLOMSTRADE renässanskulturen. Savonarolas liv som predikant och munk sammanföll med de italienska stadsstaternas storhetstid, då städerna hade egna styren, egna lagar och domstolar, bar upp skatter och kunde ställa upp egna arméer. Man krigade mot såväl påven och kejsaren som mot andra städer. I Florens fanns också en ung man vid namn Machiavelli; han vittnade senare om sina djupa intryck av den magre predikanten.

År 1490 utsågs Savonarola till prior över det mäktiga konventet San Marco, vars skyddspatron var Lorenzo de Medici (kallad *il Magnifico*, den ståtliga). Vid utnämningen, som Lorenzo hade stor del i, vägrade Savonarola att träffa och tacka klostrets beskyddare. Han trodde inte på förbindelser i termer av patron och klient; klostret lik-

undergång, olyckor, pest och död för staden på grund av folkets stora synder. "Jag är övertygad om att Kristus talar genom min mun", sade han dessutom vid en av sina predikningar, något som ansågs hädiskt, och slog med det an ett tema som sedan skulle bli återkommande och väcka påvekyrkans vrede. Han ansåg sig vara ett språkrör för Gud och Kristus. Den som inte ville lyssna på honom förnekade Gud.

När den franske kungen Karl VIII invaderade Italien i september 1494, agerade Lorenzos son Piero osäkert. Han försökte köpa sig fri från hotet om belägring och invasion genom att ge upp fästningar. I Florens ägde därför en statskupp rum: Piero avsattes och fick fly för sitt liv. Kungen gjorde sitt intåg i Florens och Savonarola hälsade honom med glädje, eftersom det var just detta han varnat staden för. Nu skulle klerkerna, lorderna, de rika köpmännen, ockrarna, ja, alla syndfulla människor som levde i staden straffas och renas. I Karls armé såg han Guds straff, vilket han också sakligt meddelade kungen: Florens förtjänade att intas.

Efter att Karl VIII lämnat staden var de politiska fraktionerna splittrade. Vissa ville ha tillbaka Piero, andra såg hellre att en ny uppsättning av goda män tog över styret i republiken. Medan man från myndigheternas sida satt och arbetade fram en ny politisk ordning rasade Savonarola. Han ansåg att Florens måste gå i spetsen för kyrkans förnyelse inte bara i Italien utan i hela den kristna världen. Florens skulle bli ett nytt Jerusalem.

Savonarola blev stadens egen profet, älskad och hatad, som till och med förutspådde sin egen martyrdöd. I hans predikningar 1494–95 fanns två viktiga återkommande teman: En stat är stark om den är spirituell och andlig (i direkt opposition mot Cosimos de Medici motto att "stater styrs inte av böner och paternoster"), och sodomi och andra syndfullheter måste bestraffas med döden.

Till denna 1490-talets politiska kris i Florens adderar Martines förtjänstfullt pest, hungersnöd, utbredd arbetslöshet, en nedåtgående trend i ekonomin, grasserande sjukdomar, höjda skatter och en kaotisk politisk situation. Således var staden fysiskt och psykiskt utmattad, och det är mot den bakgrunden Savonarolas genomförande av en utrensning av Florens syndfullhet måste ses,

Martines hävdar den tidlösa svårigheten att förena kompromisslösa religiösa målsättningar med pragmatisk politik och vad som händer när politisk retorik slår över i religiösa visioner och utopier.

som påvekyrkan skulle stå fri från all världslig inblandning. Redan här anades en kompromisslös hållning till jordisk makt och regim.

Nu vidtog en tid av många och långa svavelosande predikningar. Hans anklagelser riktade sig mot den världsliga maktens korruption och mot påvekyrkan, som skulle ha gjort "Guds hus" till ett tillhåll för tjuvar och horor. Han förutspådde

menar Martinez. Savonarola initierade nämligen barnprocessioner som en avslutning på den stora karnevalen som årligen anordnades i februari månad. Flera tusen vitklädda barn tågade således genom staden för att symbolisera ett nytt Jerusalem. De samlade in okristna föremål (olämpliga böcker, speglar, lyxartiklar etcetera) som sedan brändes på ett stort bål på Piazza della Signoria. Martinez räknar med att så många som uppemot 7000 barn deltog i processionerna, och om man tar i beaktande att staden hade en befolkning på omkring 50 000 förstår man vidden av manifestationen. Ingen kunde undgå att vare sig se eller höra vad predikanten ville genomföra.

UNDER VINTERN 1498 växte kontroversen med påvekyrkan i styrka, och i Florens utkristalliserades två läger, för eller emot Savonarola. I slutet av det årets karneval, då barnen som vanligt tågade i sina processioner, utbröt tumultartade händelser. Folk slogs, man sparkade på barnen, slet saker ur deras händer och kastade glåpord och stenar efter dem. Efter de händelserna lugnade saker och ting förvisso ned sig ett tag, men det skulle visa sig vara lugnet före stormen. Den ovan nämnda aprildagen 1498 skulle allt ställas på sin spets.

Förslaget att låta Gud avgöra vilken sida som hade rätt i sak, med livet som insats genom anordnandet av ett eldprov, kom ursprungligen från franciskanermunkarnas sida. Problemet var bara att det inte var Savonarola som svarade på utmaningen utan en av hans närmaste män. Det uppfattades som ett svaghetstecken. Anledningen till att Savonarola tvekade att ställa upp var att han ansåg att ingen man skulle utmana Gud och sitt öde i onödan.

Dagen efter det misslyckade eldprovet möttes Savonarolas anhängare av förakt och ilska. Överallt i staden drog man i deras kläder och förolämpade dem, man kastade sten på dem med två dödsfall som följd. En av Savonarolas predikanter blev tvungen att ställa in sin predikan, eftersom det rådde rent tumult i kyrkan. Våldsamheterna var uppenbarligen organiserade. Ropen skallade: "Mot San Marco!" "Döda för-rädaren!"

På påsksöndagen den 8 april attackerades San Marco. I kyrkan utbröt reguljära strider som resulterade i många dödsfall. Till slut gav munkarna upp, och Savonarola förhörde, torterades och tvingades till erkännanden. Förhören gällde inte enbart hans religiösa verksamhet utan i lika hög grad hans politiska ställningstaganden. Man menade att han hade bildat ett slags parti, som i hemlighet arbetade för att ta den politiska makten i staden. Han dömdes för kätteri och för att ha skapat splittring i Florens. Tillsammans med två andra klosterbröder hängdes och brändes Savonarola den 22 maj.

Martinez skildring av munken, staden Florens och tiden är initierad, lärd och insiktsfull. Hans goda stil och språkkänsla parad med de djupa historiska kunskaperna gör boken till ett oumbärligt referensverk för den som sysslar med italiensk renässans eller politisk teori. Den som inte särskilt intresserar sig för renässansen har ändå stor behållning av boken, då Martinez framhäver den tidlösa svårigheten att förena kompromisslösa religiösa målsättningar med pragmatisk politik och vad som händer när politisk retorik slår över i religiösa visioner och utopier. Hade Savonarola levt i dag hade han antingen gömt sig i de afghanska bergen eller suttit i något parlament, kanske på en ännu högre post.

BO ERIKSSON

Det föraktade Amerika

AMERICA AGAINST THE WORLD
How We Are Different and
Why We Are Disliked

Andrew Kohut & Bruce Stokes

Times Books 2006 (261 s.)

WITH US OR AGAINST US
Studies in Global Anti-Americanism

Tony Judt & Denis Lacorne (red.)

Palgrave Macmillan 2005 (256 s.)

THE RISE OF ANTI-AMERICANISM
Brendon O'Connor & Martin Griffiths
(red.)

Routledge 2005 (225 s.)

AMERIKA, DICH HABT SICH'S BESSER
Antiamerikanismus und Antisemitismus
in Europa

Andrei S. Markovits

KVV Konkret 2004 (239 s.)

PÅ 2000-TALET HAR EUROPÉERS uppfattning om USA blivit allt mer negativ. Mellan 2002 och 2005 minskade antalet som har en positiv syn på USA från 83 till 55 procent i Storbritannien, från 62 till 43 procent i Frankrike och från 78 till 43 procent i Tyskland. När människorna i femton länder ombads ange vart man borde bege sig för att leva ett bra liv, nämnde bara indierna USA i första hand; britter, fransmän och tyskar föredrog Kanada eller Australien, polacker och spanjorer Storbritannien, ryssar Tyskland. Enligt Michael Ignatieff, filosofiprofessor och ledande kanadensisk politiker, har USA övergått från att ha varit ett ideal till att bli ett avskräckande undantag.

Uppgifterna och citatet är hämtade ur Andrew Kohuts och Bruce Stokes *America Against the World*, ett av många bidrag till den växande litteraturen om anti-amerikanism. Kohut, huvudförfattaren, är chef för det ansedda opinionsinstitutet Pew Research Center for the People and the Press. Syftet med boken är att klarlägga vilka skillnaderna är mellan amerikanerna och oss andra.

I antologierna *With Us or Against Us* och *The Rise of Anti-Americanism* finns en bred samling inlägg om anti-amerikanismens innebörd, orsaker och yttringar på skilda håll i världen. Främst är det emellertid den europeiska opinionens förändring som har ansetts uppseendeväckande och som har väckt intresse för anti-amerikanism som politiskt fenomen. Den är ämnet för *Amerika, dich habst sich's besser* av Andrei S. Markovits, med rumänskt ursprung, uppvuxen i Wien och New York, numera statsvetare vid University of Michigan, men aktiv i tysk debatt. En omarbetad version av studien har nyss getts ut på engelska med titeln *Uncouth Nation. Why Europe Dislikes America* (2007).

Enligt Markovits är anti-amerikanism en europeisk elitideologi med flerhundraårig historia som har utvecklats till en hegemonisk diskurs i europeiskt samhällsliv; det enda nya är att den har blivit dominerande även i folkopinionen. Med den tyske historikern Jan Behrends ord: "anti-

amerikanism är en väletablerad del av Europas antimoderna, antiliberala och antisemitiska diskurser".

O'Connor och Griffiths ser anti-amerikanism som en "disposition" och betonar det känslomässiga elementet; den var först en konservativ kritik av vulgariteten i amerikansk livsstil för att sedan bli en del av vänsterns hållning till kalla kriget, och är i dag lika med antiglobalisering. Judt och Lacorne framhäver vad de kallar anti-amerikanismens banalitet: en vardaglig, allmänt vedertagen negativ inställning till USA utan koppling till något bestämt.

Att det inte bara handlar om aktualiteter i amerikansk politik – kriget i Irak, George W. Bush – understryks av samtliga citerade författare. I *With Us or Against Us* visar Gérard Grunberg att anti-amerikanism och antibushism är skilda fenomen, i varje fall i fransk opinion. Anti-amerikanism är ett avståndstagande från USA över huvud: från landet och folket, samhället och politiken, ekonomin och arbetsmarknaden, kulturen och livsstilen. Behrends framhåller hur anpassningsbar denna ideologi har varit. Den har fungerat i skilda tider, i skilda länder och för skilda syften. Det som för Markovits gör avståndstagandet från USA till ideologi är dess oberoende av konkreta förhållanden: USA är ruttet både genom att sprida hälsofarlig snabbmat och genom att bedriva löjliga hälsokampanjer, både i sin asociala individualism och i sitt mediokra flockbeteende, både i sin isolationism och i sin internationalism. *Damned if you do and damned if you don't*.

Anti-amerikanismen har en vänsterkomponent och en högerkomponent, skriver Markovits. Till vänster är USA ett imperialistiskt rövarsamhälle och Europa ett av dess offer. Till höger är USA oförmöget att leda västvärlden: alltför vulgärt, naivt, oerfaret. Eller, i en variant som varit höger men som numera är vänster, förintar USA andra nationers autenticitet och autonomi.

Hand i hand med dessa uppfattningar om samhället och politiken går nedsättande föreställningar om den amerikanska kulturen. Till vänster ses amerikansk kultur som uttryck för en själlös kulturindustri, vars värdelösa produkter syftar till att berika den härskande klassen. Till höger anses amerikaner, på nyrikas sätt, använda sina pengar till yttlig imitation av det europeiska, och det ligger en fara i den dragningskraft deras så kallade kultur har på européerna. Markovits hävdar att uppfattningar med denna innebörd blev en "fast beståndsdel av den europeiska elitdiskussionen", innan USA ens kommit till: från första början sågs Amerika som en hotfull uppkomling.

Det fanns dock undantag: Markovits påminner naturligtvis om Tocqueville och hans *De la démocratie en Amérique* från 1835, vilken för övrigt citeras gång på gång av Kohut och Stokes, men framhäver även Goethe, Marx och Engels. Anti-amerikanisterna var emellertid flera, exempelvis Heine (i USA härskar "den vidrigaste av tyranner: pöbeln"), Nietzsche (USA förkroppsligar det "moderna"), Freud (ett samhälle reagerat av dollarn, ett "antiparadis"), Heidegger (en själlös, hafixerad, ickeautentisk makt som undergräver Europa), Michels (efterblivenheten i den amerikanska samhällsvetenskapens positivism) och Mannheim (den "anmärkningsvärda ytligheten" i amerikansk sociologi).

Vi påminns även om Trollopes bestseller *Domestic Manners of the Americans* (1832) med dess stereotyper om Amerikas kulturella underlägsenhet, grova materialism och arroganta uppkomlingsfasoner. Vi påminns likaså om de invektiv som Dickens öste över Amerika (populistiskt,

LIBERATORS

Antiamerikansk nazipropaganda från 1944. Många av dess teman hade dock en historia före Hitler och förekommer än i dag.

smutsigt, brutalt, korruperat, arrogant, okultiverat, hycklande, dålig engelska, sensationslysten press). Andra exempel är Kipling, Hamsun, Gorkij, Voltaire, Stendahl, Baudelaire, Maurras, Sartre och Simone de Beauvoir.

Enligt Markovits har ursprungliga teman som materialism och pengar, okultur och ytlighet, traditionslöshet och en frihet, som i själva verket är ofrihet, efter hand kompletterats med imperialism och *Verjudung*. Manegen krattades för den nazistiska bilden av USA som ett medelmåttigt och kulturlöst massamhälle regerat av en judedominerad plutokrati med världsherravälde som mål. Markovits poäng är att denna amerikabild inte bara har en historia före Hitler utan också har behållit greppet efter honom.

MARKOVITS GER RADER av exempel på hur det "amerikanska" fungerar i dagens europeiska retorik, vilket är vad Judt och Lacorne kallar "anti-amerikanismens banaliteter". USA står för det som är farligt, kommersiellt, odemokratiskt, intolerant, asocialt, grovt, religiöst, puritaniskt, vulgärt – för "motsatsen till det som européer tänker om sig själva". Ett av alla Markovits exempel är Gerhard Schröders distinktion mellan "Tysklands väg" och "amerikanska förhållanden": i USA, tydligen i motsats till i Tyskland, "utplundras de små människorna" medan ett fåtal inkasserar "miljoner och miljarder". I arbetslivet är "amerikanisering" slarv och låg kvalitet, stress och otrygghet. Vid universiteten är "amerikanisering" lika med ytlighet, jakt på externa anslag, osjälvständighet och låg nivå (Harvard och Stanford är, jämte Woody Allen, undantag – "oame-

rikanska", nästan "europeiska"). När det gäller medierna betyder "amerikanisering" sensationslystnad, kommersialisering, invasion av privatlivet, fördumning. Motsvarigheter finns bland annat i fråga om juridik och kriminalitet samt hälsa och sjukvård.

De på sitt sätt festligaste exemplen kommer från idrottens värld. I sin citatjakt firar Markovits triumfer bland europeiska kommentarer till 1994 års fotbolls-VM i USA: i sin okunnighet och okultur kan amerikaner inte förstå fotbollens väsen. Enligt Michel Platini hade USA-VM varit "Coca Cola", medan Frankrike-VM 1998 skulle bli "bubblande champagne".

Markovits ser anti-amerikanismen som verktyg för europeisk identitetsbildning. Med instämmande citerar han en analys som Hanna Arendt gjorde 1954 inför en konferens om *The Image of America Abroad*: "Amerikanism på den ena sidan av Atlanten och Europaberusning på den andra – detta är två ideologier som står mot varandra, som bekämpar varandra och som, liksom alla skenbart motsatta ideologier, liknar varandra, och därifrån kan ligga en av de faror som vi måste se i ögonen."

Den avgörande frågan är förstås om Markovits och andra har rätt i att anti-amerikanismen är hegemonisk. De som sysselsätter sig med det de gärna kallar diskurser betraktar ofta frågor om materialets representativitet som ytliga och antyder att bråk om sådant är en yttring just av "amerikanisering". Exempel går emellertid att hitta på det mesta. Den avgörande, ofta obesvarade, frågan är om de står för det allmänt vedertagna.

Kohut och Stokes ställer enklare frågor, men de svar de ger är grundade på data och inte på exempel som valts för att stödja en spännande tes. De visar att amerikanen är mera patriotisk, individualistisk, optimistisk och religiös än europén, men att det i ett globalt perspektiv är europén som är mest särpräglad. Väl så intressanta är de skiljelinjer de drar mellan sådana drag i amerikansk mentalitet som är missförstådda, sådana som är variabla och sådana som är problematiska.

Enligt Kohut och Stokes är patriotismen och religiositeten missförstådda. Amerikaner är stolta över sin demokrati och anser att den är ett över-

Till vänster är USA ett imperialistiskt röversamhälle och Europa ett av dess offer. Till höger är USA oförmöget att leda västvärlden: alltför vulgärt, naivt, oerfaret. Eller, i en variant som varit höger men som numera är vänster, förintar USA andra nationers autenticitet och autonomi.

lägset system, men bara en minoritet ser det som en uppgift för USA att sprida systemet till andra, och ännu färre önskar se USA som världens ledare. Religionen, som spelar en väsentlig roll i amerikansk inrikespolitik, har begränsad betydelse för åsiktsbildningen i utrikespolitiken. Varken patriotismen eller den religiösa tron gör amerikaner

till utrikespolitiska aktivister. Utlänningar, skriver Kohut och Stokes, bör undvika att blanda ihop amerikanska eliter ambitioner med det amerikanska folkets attityder.

Den mångomtalade unilateralismen i dagens amerikanska utrikespolitik är författarnas främsta exempel på ett variabelt drag i amerikansk opinion. Amerikaner, hävdar de, är varken internationalister eller isolationister utan pragmatiker. Inställningen till internationellt samarbete, allianser, internationell rätt och FN beror på omständigheterna. Särskilt som amerikaner är illa informerade om internationella frågor har ledarskapet stor betydelse. Unilateralismen i opinionen efter den 11 september 2001 är villkorlig. Om några år, i en ny situation och med nya ledare, kan amerikaner bli angelägna om att landet skall samarbeta med andra.

Det som kan vara problematiskt är åsiktsskillnaderna i fråga om statens ansvar och konflikters hantering. Amerikaner är mera benägna än européer att se individen som ansvarig för sitt öde, inte staten eller någon annan. De är också mer villiga att använda militärt våld – mer benägna att finna preventivkrig berättigade, att se militär styrka som väg till fred, att anse FN:s godkännande onödigt. Européerna, skriver Grunberg efter en analys av liknande data, "är inte längre säkra på att de försvarar detsamma som amerikanerna och har samma målsättningar som dessa har".

KJELL GOLDMANN

Arvet efter diktarfursten

**GEHEIMES DEUTSCHLAND
Stefan George und die Brüder
Stauffenberg**

Manfred Riedel

Böhlau 2006 (267 s.)

NÄR DEN TYSKE SKALDEN Stefan George (1868–1933) under nittonhundratalets första decennier blev ett namn att räkna med på våra breddgrader, skedde det genom förmedling av författare som Vilhelm Ekelund och Anders Österling. Framför allt var det Bertil Malmberg som kände frändskap med Georges furstliga framtoning.

Vid anblicken av Stefan Georges majestätiska ansikte, nästan som skapat för marmor eller brons, väcktes också historieromantiken till liv. Bakom honom tyckte man sig ana det heliga tyskromerska rikets landskap, medelhavsfolkens livsglädje, den franska dekadensen, den ensamme Friedrich Hölderlin i sitt elfenbenstorn och Friedrich Nietzsches filosofiska betraktelser, som korresponderade med det sluttande läge som den västerländska kulturen befann sig i efter Bismarcks enhetsbygge. Det uppstod en kult kring diktarfursten George, som mer än någon annan av sin tids författare fick representera en protest mot den framväxande industrialismens kulturförstörande krafter. Med hela sitt väsen var han en flammande antites till kejsartidens söndagspatriotism, och många unga människor som vantrivdes i tidens andefattiga kulturklimat vallfärdade till Georges krets för att komma i närkontakt med dess kosmiska anda. I upphöjd avskildhet vårdade man där språket som en aristokratisk planta med rötter i den europeiska kulturens djupaste skikt.

Till dem som stod George nära hörde länge de nationellt sinnade judarna Friedrich Gundolf och Ernst Kantorowicz, bägge framstående litteraturvetare, liksom en tid diktaren Hugo von Hofmannsthal och filosofen Max Weber. Men de som under mellankrigstiden kastade de mest svärmiska blickarna på honom – och som verkligen gjorde hans platonska idealism till sin – var bröderna Claus, Alexander och Berthold von Stauffenberg. Det är framför allt dessa ädlingars förhållande till läromästaren som står i centrum för filosofiprofessorn Manfred Riedels studie *Geheimes Deutschland*.

Om Claus von Stauffenberg vunnit ryktbarhet som mannen bakom det misslyckade attentatet mot Hitler 1944 – vilket han fick sona med sitt liv – så förefaller Stefan George ha fallit i glömska på ungefär samma sätt som mycket annat efter andra världskriget. Det har sällan sagts rent ut att de georgiska visionerna sammanföll med nationalsocialismens, men ytligt sett fanns det element i ledarkulten, framhävandet av hedersbegreppet och handlingsmänniskan som kunde påminna om den primitiva rasmytologin. Lösryckt ur sitt historiska sammanhang kunde det "hemliga" Tyskland som han drömde om rentav uppfattas som en vision av det tredje rike vars främsta symbol blev hakkorset.

Faktum är att Stefan George redan 1933 avböjde en förfrågan från Joseph Goebbels om att bli president i Tyska diktarakademien. Samma år avled George i Schweiz, där han hade slagit sig ned flera år före maktövertagandet, och efter andra världskrigets slut kan man knappast påstå att några moraliska eller litterära impulser har utgått från honom. Det mesta av det han förkroppsligat verkade artonhundratalsmässigt, och hans tal om en själslig "adel" framstod under sextio- och sjuttio-tialen närmast som löjeväckande. I bästa fall betraktades han som en marmorerad stofil.

Det är just mot detta förenklade synsätt som Manfred Riedel vänder sig i sin bok, som bland annat bygger på hittills okända Gestapoakter. Bevisföringen sker sällan genom polemik eller ens med något uttalat, utan snarare genom att författaren med stor noggrannhet tecknar en helhetsbild av lärjungarna Stauffenbergs utveckling mot bakgrund av den åldrade skaldens dikter, främst samlingen *Das Neue Reich* från 1928. När man i dag läser dessa hymner låter mycket som världsfrämmande idealism, men Claus von Stauffenberg framstår i Riedels bok inte som någon drömmare.

Oavsett vad man tycker blir det efter denna bok inte lika lätt att betrakta Stauffenberg som ett pelarhelgon eller hålla Georges demoner inlåsta i något antikt vitrinskåp.

Snarare får man bild av en plikttrogen ung man som följde den utstakade livsbanan, även sedan han första gången kom i kontakt med George.

Begreppet "Det hemliga Tyskland" hade redan då en lång förhistoria. Den myntades ursprungligen av den judiske författaren Karl Wolfskehl efter sekelskiftet och återupptogs senare av Hölderlinterolkaren Norbert von Hellingrath, som liksom många av Georges vänner stupade i första världskriget. När Claus von Stauffenberg hade invigts i kretsen, reste han 1924 tillsammans med bröderna till Italien för att besöka de platser där den tysk-romerske kejsaren Fredrik den andre – som enligt Nietzsche var den "första européen" – tillbringade sin barndom. Tillsammans lade de ned en krans vid hans grav från "Das geheime Deutschland".

Den dyrkade mästaren. Stefan George och bröderna Berthold och Claus von Stauffenberg. Foto taget 1924.

FOTO: AKG-IMAGES

UNDER TJUGO- OCH TRETTIOTALET gjorde alla Stauffenbergbröderna framgångsrika karriärer i staten. Berthold arbetade vid den internationella domstolen i Haag, Alexander blev professor och Claus en omtyckt officer i generalstaben, lyckligt gift och far till två barn. Förmodligen skulle han ha dragit sig tillbaka på något av familjegodsen som pensionerad general, om inte Stefan George – eller snarare den av honom omdiktade "Antikrist" i Hitlers gestalt – hade kommit emellan. Claus von Stauffenbergs livsval blir överhuvudtaget svårbegripligt om man inte beaktar den högre förpliktelse som han invigdes i genom kontakten med Stefan George.

Det var ett högst levande budskap, ett hjärtats hemliga språk, som talade till honom genom dessa hymner, som för en nutida läsare ter sig så föråldrade: Ett dunkelt medvetande om en bestämmelse som stod i kontrast till nittonhundratalets sekulariserade välfärdsdramatik, men inte desto mindre av honom betraktades som en möjlighet att sträcka sig ut över sina egna gränser, att kunna nå ett högsta självförverkligande. Enligt Riedel var detta vad Claus von Stauffenberg slutligen gjorde när han utförde attentatsförsöket den 20 juli 1944, en handling som han inte ens tilltröt sig själv och som tycktes tala om för omvärlden att människan är mäktig något mycket större än de uppgifter som staten tilldelar henne.

Egentligen borde det inte vara så svårt att förstå att de ideal som inspirerade Stauffenberg inte kan ha varit desamma som Tredje rikets. Nationalsocialismen var egentligen ingenting annat än en pervertering av människans uråldriga strävan att finna sin sanna natur. Under kriget högläste Stauffenberg gamla Georgedikter för sina officerskolleger. Han deklamerade dikten "Antikrist" från sin balkong och framhävde ständigt vikten av "Ehre", heder, för sina vankelmådiga vänner. Några rader ur hans politiska testamente ger en föreställning om hans tankesätt: "Den som vågar utföra denna handling måste vara medveten om att han förmodligen kommer att gå till den tyska historien som en förrädare. Men om han avstår kommer han att bli en förrädare av det egna samvetet."

Ett par dagar senare placerade Stauffenberg en bomb under Hitlers mötesbord i Rastenburg, Ostpreussen. Om attentatet hade lyckats skulle det med all sannolikhet ha bidragit till att många av det sista krigsårets dödsoffer hade kunnat undvikas. Men führern överlevde och Stauffenberg avrättades redan samma dag. Kuppmakarnas försök att återupprätta något av de andliga och humanistiska värden som Hitlerregimen trampat under fötterna hade misslyckats. En stor skara likasinnade personer, däribland Helmut von Moltke och Adam von Trott zu Solz, som under en tid även haft svenska förbindelser, gick senare ett fruktansvärt öde till mötes när de ställdes inför Roland Freislers folkdomstol.

Av alla dessa män är det nästan bara Stauffenberg som lever kvar i det allmänna medvetandet. Och till och med hans insatser har emellanåt undervärderats av vänsterliberala debattörer, som ibland varit benägna att underskatta den konservativa motståndsrörelsen med ordval som liknar nationalsocialisternas. Det har över huvud taget funnits en misstänksamhet mot dessa från "folkgemenskapen" isolerade adelsmän som revolterade i grevens stund och som när allt kommer omkring varken hade demokrati eller jämlikhet på programmet. När man skriver om detta ämne måste man därför – och särskilt när man värderar Georgekretsen så högt som Manfred Riedel – även förhålla sig till dessa invändningar.

Här tycker jag Riedel gör det både enkelt och samtidigt komplicerat för sig genom att blunda för, eller låtsas vara okunnig om, Georgekretsens mindre lockande sidor. Om man exempelvis ska diskutera den sene Stefan Georges hållning till nationalsocialismen räcker det inte med att bara tala om det mycket starka judiskt nationella inslaget i gruppen. Det är också nödvändigt att uppmärksamma det faktum att några få av Georges perifera adepter småningom anslöt sig till de bruna leden. Man skulle också ha önskat lite större distans till den georgiska marmorglansen (allt var inte äkta) och en undersökning av de homoerotiskt färgade lydnadskraven på lärjungarna i kretsen som ibland fick svåra personliga följder.

Men ingen av dessa invändningar, som var och en synes mig högst berättigad, kan undanskymma det faktum att boken som helhet utgör ett viktigt bidrag till den tyska motståndsrörelsens långa

förhistoria. Det är inte omöjligt att just den när-synta fackmannagranskningen kommer att leda till en djupare förståelse av det hemliga arvet efter Stefan George och framför allt av Stauffenberg som dess viktigaste bärare och förmedlare. Oavsett vad man tycker, blir det efter denna bok inte lika lätt att betrakta Stauffenberg som ett pelarhelgon eller hålla Georges demoner inlåsta i något antikt vitrinskåp.

PER LANDIN

Gräsrotsaktivitet ger politisk näring

THIRD FORCE POLITICS
Liberal Democrats at the Grassroots
Patrick Seyd, Paul Whiteley & Antony
Billinghurst
Oxford University Press 2006 (244 s.)

DAGENS POLITISKA PARTIER beskrivs ofta som kampanjpartier inriktade på att få genomslag för sina budskap i media. Gräsrotterna, som bar upp folkrörelsepartierna, har fått lämna rum för professionella politiker och pr-kunniga tjänstemän, som genom massmedier bedriver en mer eller mindre permanent valrörelse. Av detta följer en bild – som är vanlig bland såväl politiker som politiska kommentatorer – att valframgångar i huvudsak är beroende av smarta mediestrategier och bra publicitet för partiledaren i nationella medier. Det traditionella kampanjarbetet som partiaktivisterna bedriver på lokal nivå, i form av torgmöten, valstrugor och flygbladsutdelningar, betraktas däremot som allt mindre viktigt.

Denna bild av den moderna partipolitiken kan tyckas bekräftad av de senaste valrörelserna. 2002 nådde folkpartiet stora framgångar tack vare ett utspel i media om språktest, ett krav som nog överraskade de flesta liberala partiarbetare. I Europaparlamentsvalet 2004 gick Junilistan – ett parti helt utan traditionell medlemsorganisation – från ingenting till att bli det tredje största partiet. Och förra årets valrörelse skulle av många beskrivas som en medial kamp mellan två statsministerkandidater, där det fanns litet utrymme för andra partier och andra sakfrågor än dem som lyftes fram av Göran Persson eller Fredrik Reinfeldt.

Idén om att den medialiserade politiken har gjort partigräsrotternas arbete överflödigt utmanas emellertid av de tre brittiska statsvetarna Paul Whiteley, Patrick Seyd och Antony Billinghurst i boken *Third Force Politics*.

De senaste åren har de brittiska liberaldemokraterna framför allt förknippats med motståndet mot Irakkriget, och i parlamentsvalet 2005 fick de 22 procent av rösterna och hela 62 ledamöter. Detta valresultat är knappast en isolerad händelse – successivt under 1980- och 1990-talet har partiet stärkt sin representation i parlamentet. De riktigt stora framgångarna har emellertid uppnåtts i lokalpolitiken, där liberaldemokraterna byggt upp en stark ställning i valen på kommunal och regional nivå. Under 1990-talet gjorde de stora inbrytningar i sydöstra England, som tidigare dominerats av de konservativa. De senaste åren har partiet också framgångsrikt utmanat labour och styr i dag storstäder som Liverpool och Newcastle.

Länge såg det ut som om Storbritanniens engångstatsbärande liberala parti skulle tyna bort,

inklämt mellan de konservativa och labour. Under lång tid var partiet också reducerat till en handfull parlamentsledamöter. Men det förloade aldrig helt representationen i parlamentet och behöll därmed en nationell plattform. Detta, tillsammans med att partiet lyckades behålla en distinkt politisk profil, där Europafrågorna, miljöpolitiken och fri- och rättigheter spelat en central roll, lyfter Whiteley, Seyd och Billinghurst fram som några förklaringar till att partiet överlevde. Men gräsrotterna har varit ännu viktigare, menar de. Det lokala arbetet och den lokala förankringen har säkrat liberaldemokraternas överlevnad som parti; utan dem som under åren av politisk ökenvandring anslöt sig till partiet och valde att bygga upp och arbeta i lokalorganisationen hade partiet sannolikt utplånats.

En viktig del av det politiska arbetet på gräsrotsnivå är att låta de lokala frågorna fungera som språngbräda in i den nationella politiken. Strategin, som brukar beskrivas som "community politics", introducerades av liberaldemokraterna i början av 1970-talet. Genom att bygga upp kampanjaktiviteter kring lokala frågor, som nedskräpning på offentliga platser eller gatuunderhåll, kan man först uppnå en stark ställning i de folkvalda församlingarna på lokal nivå. Det förtröende som sedan byggs upp hos väljarna genom ett effektivt arbete med lokalpolitikens föga glamorösa frågor kan sedan fungera som grunden för framgångsrika kampanjer i nationella val. Utmärkande för liberaldemokraternas aktivister är också att de ofta, vid sidan om det partipolitiska arbetet, är engagerade i lokala föreningar och folkrörelser, vilket kan bidra ytterligare till partiets framgångar i arbetet med att bygga upp en lokal förankring.

I ANALYSEN AV liberaldemokraternas gräsrotsaktiviteter väger författarna i ett kampanjindex samman alla kampanjaktiviteter – från föga resurskrävande insatser, som att sätta upp affischer eller ge pengar till partiet, till mer avancerade aktiviteter som att knacka dörr eller ringa till väljare – som partiets aktivister genomfört i respektive valkrets. På så sätt blir det möjligt att jämföra aktivitetsnivån på gräsrotsnivå med valresultaten i de 200 slumpmässigt utvalda valkretsar som ingår i undersökningen.

Resultatet av denna undersökning blir ett mycket starkt samband mellan aktiviteterna på gräsrotsnivå och valresultaten: Ju högre aktivitet bland partiaktivisterna i valkretsen, desto bättre valresultat. Sambandet mellan gräsrotsaktiviteter och valresultat är dessutom betydligt starkare hos liberaldemokraterna än när man genomför motsvarande undersökning av labours kampanjinsatser. Detta kan tänkas hänga samman med att labour vinner en större del av sina väljare genom massmedierna. En annan tolkning av detta resultat är att medan labour har en stor grupp väljare som inte skulle kunna tänka sig att rösta på något annat parti, kan liberaldemokraterna genom aktivt gräsrotsarbete vinna många i den alltså större grupp väljare som saknar stark partiidentifikation.

Det är i sammanhanget viktigt att understryka att sambanden mellan aktivism och valresultat inte handlar om att mer eller mindre professionella aktivister flyttar runt i landet under valkampanjer för att arbeta i de valkretsar där förutsättningarna är bäst. Undersökningen visar att de allra flesta endast arbetar i den valkrets där de är bosatta.

Det starka sambandet mellan kampanjinsatserna på gräsrotsnivå och valresultatet kvarstår även när man kontrollerar andra faktorer som kan tänkas förklara framgångarna. Det är exempelvis tänkbart att framgångarna skulle kunna bero på att liberaldemokraterna har en hög aktivitetsnivå och bra valresultat i valkretsar som domineras av medelklassen. Medelklassen anses vara mer benägen att rösta liberaldemokratiskt liksom att engagera sig politiskt. Men även med kontroll för en rad socioekonomiska variabler framträder kampanjinsatserna på gräsrotsnivå som den främsta förklaringsfaktorn bakom liberaldemokratiska valframgångar.

Naturligtvis förklarar inte partiaktivisternas arbete allt. Men det framstår som rimligt att dra slutsatsen att politiska partier knappast har råd att bortse från aktivisternas arbete mellan och under en valrörelse. Det kan särskilt tänkas gälla partier som inte självklart hamnar i massmediernas sökarljus, som tredjepartier i system med majoritetsval eller mindre partier i mångpartisystem som det svenska. Uppfattningen att gräsrotskampanjarbetet har förlorat sin betydelse och enbart finns kvar som en ritual för att hålla partiaktivisterna sysselsatta, framstår utifrån liberaldemokraternas erfarenheter som felaktig.

Betydelsen av denna typ av kampanjarbete kan dessutom tänkas öka när partidentifikationen minskar och väljarna blir allt rörligare. När allt färre väljare känner en stark gemenskap med ett politiskt parti, desto viktigare blir det att regelbundet möta väljarna både i samband med val och under mellanvalsperioderna. Och då spelar de partiaktiva, trots medialisering och professionalisering av kampanjmetoderna, en nyckelroll. Den typ av vardagliga kontakter och politiska samtal som medlemmarna har med vänner och bekanta blir i detta sammanhang ett effektivt kampanjinstrument.

En möjlig invändning mot resonemangens relevans för svenska politiska förhållanden är att liberaldemokraternas framgångsrika gräsrotsarbete endast skulle vara möjligt i ett valsysteem som det brittiska. Majoritetsval i enmansvalkretsar gör i sig det lokala kampanjarbetet viktigare än i ett system med proportionella val, som i det svenska. Samtidigt är utvecklingen mot en allt lägre grad av partiidentifikation bland väljarna densamma oavsett land. Svenska väljare har dessutom mycket färre direkta kontakter med partier och politiker under en valrörelse jämfört med väljare i andra länder. Det innebär att svenska väljare till stor del baserar sina partival på information från massmedier. Att som politiskt parti arbeta aktivt på lokalplanet med att möta väljarna kan mycket väl vara en framgångsrik strategi för att vinna de rörliga väljare

Gräsrotter. Det politiska begreppet kommer från engelskan och introducerades i svenskan 1968.

ILLUSTRATION: ISTOCKPHOTO

som annars skulle rösta utifrån mediebilden av partierna.

Medialiseringen av politiken har också inneburit att mindre partier, även i svensk politik, känner sig trängda mellan två större partier. Svårigheten att nå ut i nyhetsmedierna i konkurrens med moderaterna och socialdemokraterna är exempelvis ett genomgående tema, när såväl folkpartiet som kristdemokraterna analyserar sina respektive valrörelser. Även ett nybildat parti som Feministiskt initiativ talar om mediologiken som gjorde valrörelsen till en strid mellan moderater och socialdemokrater, när partiet försöker förklara varför det potentiella väljarstöd som uppmättes vid dess grundande inte kunde omsättas i röster på valdagen.

Även i Sverige kanske strategin att bygga underifrån genom ett aktivt gräsrotsarbete kan vara ett sätt för de mindre partierna att kompensera för de nackdelar det innebär att verka i vad som kanske bäst kan beskrivas som ett medialt tvåpartisystem.

SVEND DAHL

Antisemitismens skiftande skepnad

THE CHANGING FACE OF
ANTISEMITISM
From Ancient Times to the Present Day

Walter Laqueur

Oxford University Press 2006 (240 s.)

UNDER SENARE ÅR har begreppet "den nya antisemitismen" vunnit insteg i internationell debatt och forskning. Att företeelsen återkommit med förnyad styrka, framför allt i den arabiska och muslimska världen men också i delar av Europa, torde flertalet seriösa observatörer vara överens om. Men beteckningen "ny" implicerar i regel att den samtida antisemitismen även på ett mer kvalitativt sätt avviker från tidigare manifestationer.

Några forskare har argumenterat för att det skulle finnas så pass betydande skillnader, både när det gäller innehåll och underliggande drivkrafter, att en helt ny term, judeofobi, bör introduceras. Andra har emellertid påmint om att antisemitismens historia präglats av kontinuitet, avbrott och förnyelse och menat att släktskapet mellan dagens och gårdagens antijudiska idévärld är alltför starkt för att motivera vare sig benämningen "ny" eller andra terminologiska förändringar.

För semantiska diskussioner finns ringa intresse i historikern Walter Laqueurs nya bok *The Changing Face of Antisemitism*, däremot finns en ambition att belysa just antisemitismens konstanter och föränderlighet över tid.

Laqueur, författare till en rad uppmärksammande verk om bland annat fascism och terrorism, har utan tvivel stora kunskaper i ämnet. Det är en bragd att på ett så pass rikt sätt avhandla judefientlighetens utveckling och transformering från antikens Grekland till det postnazistiska Europa på dryga 200 sidor. Ramarna kräver av nödvändighet förenklingar och komprimeringar, men som översiktsverk och introduktion till centrala problem i antisemitism-forskningen fungerar boken väl. Den tematiserade bibliografin är utmärkt, avsaknaden av källhänvisningar däremot en klar brist.

Laqueurs framställning av det antijudiska tänkandets historiska evolution följer en relativt tradi-

tionell tolkning. Han betraktar de negativa attityder till judar som kunde finnas i den antika världen som i huvudsak ett uttryck för en allmän xenofobi, och identifierar rötterna till den specifika form av mytologisering och fientlighet som förknippas med begreppet antisemitism i kristendomen. Som ett resultat av den tidiga kristendomens komplicerade relation till sin judiska moderreligion, och som ett svar på de grundläggande problem som judarnas avvisande av Kristus som Messias och judendomens fortlevande ställde, utvecklades under medeltiden en teologi och förkunnelse som demoniserade judarna. Kyrkans inställning var, som författaren framhåller, i tid och rum varken enhetlig eller fri från motsägelser, men antijudaismens långa och djupgående inflytande kom i hög grad att prägla den moderna världens bilder av och attityder till de judiska minoriteterna i Europa.

Med upplysningen och emancipationen förbättras situationen för judar i delar av Europa, men dessa förändringar öppnar också dörren för och stimulerar den moderna antisemitismens framväxt. En delvis biologiskt motiverad förföljelse hade med doktrinen om blodets renhet (*limpieza de sangre*) uppstått redan i inkvisionens Spanien på 1500-talet, men det är i Centraleuropa och Frankrike som en politisk, nationalistisk, rasistisk och föregivet vetenskaplig judefientlighet framträder under andra hälften av 1800-talet. För denna bildade upphävandet av judarnas politiska likaberättigande ett ledmotiv.

Laqueur betonar att antisemitismen ofta har föränt rationella och irrationella komponenter. Om dess moderna framträdandeform i mångt och mycket byggde på en sekularisering av tidigare religiöst grundade föreställningar, göddes den också av politiska kriser, demografiska förändringar, sociala spänningar och ekonomisk konkurrens. Ett samspel mellan verkliga skeenden och historiskt traderade fantasier identifierar han även bakom bilden av en hotfull judisk makt som växte sig stark vid samma tid. Judars faktiska sociala och ekonomiska avancemang i länder där emancipationen undanröjt legala hinder kom att aktivera redan existerande bilder av fientlighet, omnipotens och sammansvärjningar.

Idén om en judisk världskonspiration, också den med ursprung i medeltida kristen tankevärld, återupplivades och spreds framför allt genom det tsarryska falskariet *Sions vises protokoll* från 1903, men det är först efter bolsjevikernas maktövertagande och första världskrigets slut som myten vann allt bredare acceptans. Det faktum att ett antal ledande kommunister i Ryssland, Östeuropa och Tyskland hade judisk bakgrund exploaterades hårt i antisemitisk propaganda. Att knappast någon av dessa identifierade sig som jude, att majoriteten judar avvisade kommunismen och att Stalin sedermera effektivt rensade bort judar från nyckelpositioner spelade för dessa opinioner liten roll.

I turbulensen efter första världskriget utvecklades i högerextremism kretsar i flera europeiska stater paranoida föreställningar om det judisk-plutokratisk-bolsjevikiska hotet. För Hitler och den tyska nationalsocialismen utgjorde detta tankegodis i förening med rasideologin en kärnidé och banade väg för folkmordet på Europas judar.

LAQUEUR FÖR EN INTRESSANT diskussion om antisemitismens penetration av den arabiska och muslimska världen, men den bild som tecknas är ofullständig. Som Laqueur påpekar var toleransen för judar under medeltiden generellt sett betydligt större i den muslimska världen än i det kristna Euro-

pa. Samtidigt var villkoret för denna tolerans ett acceptande av underordning – statusen som *dhimmi* – och diskriminerande lagar. Hårt förtryck och pogromer kunde förekomma, men också förhållandevis harmonisk samlevnad.

Judehat av europeiskt snitt introducerades i slutet av 1800-talet av framför allt kristna församlingar men kom inte att vinna bredare gehör förrän efter första världskriget. Laqueur pekar med rätta på Balfourdeklarationen och det sionistiska projektet som viktiga förutsättningar för detta, men undervärderar troligen den inverkan som kolonialismen och arabnationalismen hade.

I framställningen saknas också en diskussion om effekterna av Nazitysklands intensiva propaganda gentemot arabvärlden – denna var enligt historiker som Bernard Lewis och Norman Stillman relativt framgångsrik. Inte heller reflekterar Laqueur närmare över vad den långvariga förekomsten av auktoritära och totalitära regimer kan ha inneburit för utvecklingen. Dock är det Israels bildande och den fortgående Palestinakonflikten som mer än något annat har närt och lockat till exploatering av antisemitiska teman. En viktig injektion gavs också av Sovjetunionen under 1960- och 70-talen.

Som Laqueur noterar har det antijudiska tänkandet i takt med islamismens framväxt kommit att ges en tydligare religiös färgning, och bilden av judar har blivit allt mer diabolisk. Negativa utsagor om judar i Koranen och haditherna reciteras i ökande utsträckning, och den judiska världskonspirationen tillgrips allt oftare som förklaring till både lokala och globala skeenden. I militant jihadism utgör i dag en radikal antisemitism en ideologisk hörnpelare, något som illustreras av budskapen från Iran, Hizbollah, Hamas och al-Qaida.

Hur ser då Laqueur på utvecklingen i Europa i dag? Han instämmer i uppfattningen att antisemitismen har fått ny kraft under senare år. Högerextrema rörelser spelar roll, men viktigare för det generella klimatskiftet är påverkan från vissa muslimska opinioner och den radikala vänstern. Bakom utbredningen av judefientliga strömningar bland muslimska grupper i Europa ser Laqueur i första hand inflytande från den politiska kulturen i Mellanöstern och från lokala islamister, men han poängterar också att mottagligheten för politisk och

Som Laqueur noterar har det antijudiska tänkandet i takt med islamismens framväxt kommit att ges en tydligare religiös färgning, och bilden av judar har blivit allt mer diabolisk.

religiös extremism har befrämjats av utanförskap och diskriminering.

Det framtidsscenario som tecknas är mörkt. Den antisemitism som exporteras från den muslimska världen kommer, hävdar Laqueur, att i ökande utsträckning drabba Europas judar, samtidigt som de politiska eliterna av taktiska skäl såväl som av feghet allt mer drar sig för att konfrontera denna problematik. Tendensen exemplifieras med hur EUMC, EU:s organ för bevakning av rasism, häromåret inte vågade publicera en beställd rapport, bland annat därför att den i kartläggningen av antisemitismen i unionen även identifierade sådana strömningar bland vissa muslimska grupper. Laqueur kunde ha adderat åtskilliga andra exempel på samma fenomen, men han kunde också ha påtalat framväxten av en mer kritisk debatt i frågan bland liberalt sinnade muslimska intellektuella. Överlag borde den politiska, religiösa och kulturella heterogeniteten bland muslimer ha framhållits på ett tydligare sätt – det gäller inte minst det avsnitt där Laqueur diskuterar hur judarnas situation kan

Judehat eller kritik av Israels politik? Det finns en gråzon mellan invändningar mot Israels politik och direkta antisemitiska angrepp.

FOTO: REUTERS/CORBIS

komma att påverkas av en växande muslimsk befolkning i Europa.

Bakom vänsterantisemitismen spårar Laqueur idémässiga kvarlevor, dels från den antikapitalism med judefientliga förtecken som utvecklades av Marx och franska socialistiska utopister, dels från den sovjetiska antisionism som sögs upp av kommunister i väst under 1960- och 70-talen. Denna tankevärld har reaktiverats av Mellanösternkonfliktens eskalering men också av närmandet till radikala islamister. Trots avgörande ideologiska skillnader mellan dessa läger finns viktiga gemensamma nämnare i avskyn för kapitalismen och globaliseringen liksom i anti-amerikanismen och anti-islamismen.

Även om man kan invända mot vissa betoningar i Laqueurs analys, finns en rad studier som stöder huvuddragen i den bild han presenterar. Dock tenderar hans synfält att bli väl snävt. Laqueur

påpekar att antisemitiska uppfattningar i Europa i dag på intet sätt är begränsade till radikala opinioner, men har relativt litet att säga om hur problemet gestaltas i den politiska mittfåran. Myten om den allsmäktiga "judiska lobby" som kontrollerar amerikansk utrikespolitik och som med sinister list manipulerade fram Irakkriget, för att ta ett exempel, är alls inte så knuten till den radikala vänstern och andra extremgrupper som Laqueur tycks tro, utan florerar ymnigt inom den allmänna politiska debatten på båda sidor om Atlanten.

Laqueur noterar den postnazistiska tabubeläggningens effekter på språkbruket – hur kodord används i stället för direkta referenser till judar och hur judefientlighet kläs i antirasistiska termer. Där emot diskuterar han inte hur Förintelsens konsekvenser – skuldproblematiken, reparationsbetalningarna, ämnets fortsatta centralitet i politik och kultur – faktiskt genererat ett nytt ressentiment

mot judar och en ny uppsättning stereotyper. I flera aktuella arbeten, däribland i den tyske sociologen Klaus Holz bok *Die Gegenwart des Antisemitismus. Islamistische, demokratische und antizionistische Judenfeindschaft* (2005) och den franske statsvetaren Pierre-Andre Taguieffs undersökning *Rising from the Muck. The New Anti-Semitism in Europe* (2004) framhålls just projektionen av nazismen och Förintelsen på judar och israeler som ett fundamentalt inslag i den samtida antijudiska diskursen.

Ett av de mest intressanta avsnitten i Laqueurs bok handlar om gråzonen mellan fördomar och kritik i förhållande till Israel. Självfallet, skriver han, är invändningar mot Israels politik inte antisemitism. Om en stat ockuperar främmande territorier, bryter mot mänskliga rättigheter och för en diskriminerande politik mot delar av sina medborgare så är kritik inte bara legitim utan befogad, understryker Laqueur. En fråga vi dock bör ställa, menar han, är varför omvärldens indignation är så selektiv och varför angreppen på Israel tar sig så extrema uttryck. Bandet till USA kan förklara en del, men långtifrån allt.

Vad beror det på att betydligt mer omfattande konflikter och övergrepp – Rwanda, Kongo, Darfur, Tjetjenien, listan kan göras lång – inte väcker en bråkdel av den upprördhet som Israels konflikt med palestinierna gör? Hur kommer det sig att andra territoriella tvister eller andra staters diskriminering och förtryck av minoriteter – här är listan närmast oändlig – möts av ett närmast kompakt ointresse, medan Israels agerande bevakas minutiöst, regelmässigt utlöser ett skummande raseri och inte sällan resulterar i ifrågasättanden av statens existensrätt?

Varför denna besatthet? Varför denna våldsamma animositet? Laqueur ger inget entydigt svar på dessa frågor, men konstaterar att reaktionsmönstret visar att inställningen till Israel i viss utsträckning påverkas av faktorer som har mycket litet med Mellanösternkonfliktens realiteter att göra. Alla som utan skygglappar följer svensk debatt i frågan torde inse att de frågor Laqueur reser är synnerligen relevanta också här.

HENRIK BACHNER

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

CHARLOTTA ASPLUND
Frilansjournalist.

HENRIK BACHNER
Fil. dr i idéhistoria.

PER BAUHN
Professor i praktisk filosofi vid Högskolan i Kalmar.

ULRIKA BJÖRKSTÉN
Skribent, fil. dr i fysikalisk kemi och förste intendent på Nobelmuseet i Stockholm.

THERESE BOHMAN
Litteraturkritiker på *Aftonbladet*.

SVEND DAHL
Doktorand i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

CAROLINE DAHLMAN
Fristående debattör.

GUNILLA ELDH
Frilansjournalist.

BO ERIKSSON
Doktorand i historia vid Stockholms universitet.

EVA FAYE-WEVLE
Lärare vid Stockholms universitet och Handelshögskolan i Stockholm.

KJELL GOLDMANN
Professor emeritus i statsvetenskap vid Stockholms universitet.

ASTRID HEDIN
Fil. dr i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

KJELL HÄGLUND
Redaktionschef på *Residence*, samt kolumnist och tv-kritiker.

CECILIA JARL-ÅBERG
Verksamhetschef, Alma-Europa.

PER LANDIN
Författare och kulturskribent, fil. dr i tyska.

KRISTOFFER LEANDOER
Författare och förläggare.

RICKI NEUMAN
Kulturjournalist, *Svenska Dagbladet*.

PETTERI PIETIKÄINEN
Docent i idé- och lärdoms historia vid Helsingfors universitet.

ANJA SAHLBERG
Frilansjournalist.

ANNA TINGLÖF
Frilansjournalist.

MAGNUS ULLÉN
Fil. dr i litteraturvetenskap vid Stockholms universitet.

GUNNAR WETTERBERG
Samhällspolitisk chef på Saco.

MATS WIKLUND
Skribent, *Dagens Nyheter*.

Åke Ortmark

Susanna Popova

Niklas Ekdal

Anders Hellner

Lennart Persson

AXESS TV

EN FRIKANAL I DET DIGITALA MARKNÄTET

TABLÅ

LÖRDAGEN DEN 7 APRIL

10.00 Mästaren & Margarita
11.00 Veckans Debatt
11.30 Studio Ekdal
12.00 Yes, Minister
12.30 Ortmark
13.00 Dokumentär utifrån
13.45 Global Axess
14.15 Samtal pågår
14.20 Veckans Debatt
14.50 Studio Ekdal
15.20 Ortmark
15.50 Global Axess
16.20 Åsiktsmaskinen
16.50 Veckans Debatt
17.20 Studio Ekdal
17.50 Samtal pågår
18.00 Klassiska Pärlor
20.00 Civilisation
21.00 Mästaren & Margarita
22.00 Till minne av en resa
22.50 Global Axess

SÖNDAGEN DEN 8 APRIL

10.00 Mästaren & Margarita
11.00 Yes, Minister
11.30 Saknaden efter Gud
12.00 Ortmark
12.30 Studio Ekdal
13.00 Klassiska Pärlor
15.00 Till minne av en resa
16.00 Civilisation
17.00 – 24.00 Hitler

LÖRDAGEN DEN 14 APRIL

10.00 Mästaren & Margarita
11.00 Veckans Debatt
11.30 Studio Ekdal
12.00 Yes, Minister
12.30 Ortmark
13.00 Dokumentär utifrån
13.45 Global Axess
14.15 Samtal pågår
14.20 Åsiktsmaskinen
14.50 Veckans debatt
15.20 Studio Ekdal
15.50 Ortmark
16.20 Samtal pågår
16.30 Lucia di Lammermoor
19.00 En populists död
20.00 Civilisation
21.00 Skilsmässa på persiska
22.20 Global Axess

SÖNDAGEN DEN 15 APRIL

10.30 Åsiktsmaskinen
11.00 En populists död
12.00 Åsiktsmaskinen
12.30 Ortmark
13.00 Veckans Debatt
13.30 Studio Ekdal
14.00 Ortmark
14.30 Samtal pågår
14.40 Civilisation
15.40 Lucia di Lammermoor
18.10 Skilsmässa på persiska
19.30 Åsiktsmaskinen
20.00 Veckans Debatt
20.30 Studio Ekdal
21.00 Yes, Minister
21.30 Ortmark
22.00 – 23.30 Dokumentär utifrån

LÖRDAGEN DEN 21 APRIL

11.00 Veckans Debatt
11.30 Studio Ekdal
12.00 Yes, Minister
12.30 Ortmark
13.00 Dokumentär utifrån
13.45 Global Axess
14.20 Åsiktsmaskinen
14.50 Veckans Debatt
15.20 Studio Ekdal
15.50 Ortmark
16.20 Global Axess
16.50 Samtal pågår
17.00 Tosca
19.10 Beslan
20.00 Civilisation
21.00 Kanon-TV
21.30 Århundradets violinist
23.30 Global Axess

SÖNDAGEN DEN 22 APRIL

10.30 Åsiktsmaskinen
11.00 Beslan
12.00 Samtal pågår
12.10 Veckans Debatt
12.40 Studio Ekdal
13.10 Ortmark
13.40 Åsiktsmaskinen
14.20 Civilisation
15.20 Tosca
17.30 Århundradets violinist
19.30 Åsiktsmaskinen
20.00 Veckans Debatt
20.30 Studio Ekdal
21.00 Yes, Minister
21.30 Ortmark
22.00 – 23.30 Dokumentär utifrån

LÖRDAGEN DEN 28 APRIL

11.00 Veckans Debatt
11.30 Studio Ekdal
12.00 Yes, Minister
12.30 Ortmark
13.00 Dokumentär utifrån
13.45 Global Axess
14.20 Samtal pågår
14.50 Åsiktsmaskinen
15.20 Veckans debatt
15.50 Studio Ekdal
16.20 Ortmark
16.50 Samtal pågår
17.00 Un bel di
18.00 The eye above the well
20.00 Civilisation
21.00 Kanon-TV
21.30 Madame Butterfly
23.30 Global Axess

SÖNDAGEN DEN 29 APRIL

10.30 Åsiktsmaskinen
11.00 The eye above the well
13.00 Veckans debatt
13.30 Studio Ekdal
14.00 Ortmark
14.30 Global Axess
15.00 Ortmark
15.30 Civilisation
16.30 Madame Butterfly
18.30 Un bel di
19.30 Åsiktsmaskinen
20.00 Veckans Debatt
20.30 Studio Ekdal
21.00 Yes, Minister
21.30 Ortmark
22.00 – 23.30 Dokumentär utifrån

AXESS TV

Axess TV är en svenskproducerad helgkanal som sänder kunskaps- och bildningsteve inom områdena samhälle, kultur och vetenskap. Axess kanal finns tillgänglig utan kostnad i det digitala marknätet, via Boxer och i Com Hems digitala utbud. **Besök gärna www.axess.se** för att se tablån och flera av våra program samt information om hur du får in vår kanal.

Prenumerera på tidskriften AXESS www.axess.se E-post: prenumeration@axess.se Tel: 031-743 99 05 eller fyll i talongen nedan

Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...

- ☐ Helår 9 nr normalpris 425 kr
☐ Studerande 200 kr (posta kuvert med talong och kopia på betald
terminsräkning eller skriv ditt CSN-kortsnr här:)

Namn

Adress

Postadress

Frankeras ej
Mottagaren
betalar
porto

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

ANNE X

bPF-388

VÅREN 2007

RECENSIONSBILAGA TILL TIDSKRIFTEN AXESS

TEMARECENSIONER | Fredrik Oldsjö om det politiska spelet i antikens Rom | Erik Wallrup om svenska skogsbilder genom århundradena | Jesper Olsson om romanens särart | Lars Magnusson om kritiken av imperieambitioner | Sven-Olov Wallenstein om estetikens förhållande till tiden

47 svenska fackböcker recenseras

UR INNEHÅLLET

Fullständigt index – se sista sidan

HISTORIEN

4-17

Imperium i retur

Med jämna mellanrum i historien vrids fokus mot Rom, och det Rom som en gång uppfann tanken på imperiet tycks ha särskild resonans just i dag. Det kan bevittnas i allt från politisk teori till tv-serier.

I år utkommer i svensk översättning tre böcker som skildrar och undersöker den brytpunkt som uppstod mellan republik och kejsardöme i Imperium Romanum. Fredrik Oldsjö har läst dessa böcker, och erbjuder en fascinerande inblick i den komplexa politiska situation, den maktkamp, de pakter och militära strider som omgav detta skifte – från Caesar till Augustus.

INBÖRDESKRIGET

Julius Caesar

KEJSARE

OCH GENERALER

Männen bakom

Roms framgångar

Adrian Goldsworthy

AUGUSTUS

Roms förste kejsare

Anthony Everitt

Julius Caesar.

Även avvägarna tycks bära till Rom

I nledningen till den inte alltför sanningskära filmen *Gladiator* har etsat sig fast i mitt minne eftersom den gick i en riktning jag inte räknat med. I stället för att i likhet med slaget i Teutoburgerskogen innebära en blodig förlust för romarna, lyckades de disciplinerade legionärerna med överlägsen krigsteknik besegra stamkrigarna bland träden. Men filmen gjordes före de USA-ledda styrkornas svårbemästrade segrar i Afghanistan och Irak. Regissören Ridley Scott har annars direkt (*Black Hawk Down* skildring av USA:s militära närvaro i Somalia) eller indirekt (den brutala korstågstiden i *Kingdom of Heaven*) skildrat striderna mellan västarméer och islamiska motståndare, och utlösningen av romimperiet som en metafor för den amerikanska hegemonin var inte speciellt skruvad.

Att *Annex* inleds med Fredrik Oldsjös recension av tre böcker om republikens Rom pekar på det stora intresse som finns för det mönsterbildande imperiet. Dramadokumentären i tv-serieform *Rome* har nyligen gått på en svensk tv-kanal och internationellt har en rad böcker givits ut som försöker hitta paralleller – och givetvis skillnader – mellan Rom då och USA i dag. Det är av överansträngningen imperierna faller – och en brist på sammanhållning på hemmaplan.

Men också den antiimperialistiska utgivningen av böcker är ymnig. Lars Magnusson sorterar bland argumenten i sin recension av böcker skrivna av Amartya Sen, Jean Bricmont och, som klassiker, Frantz Fanon.

Rom dyker också upp i en av vårens viktigaste böcker, Kerstin

ERIK WALLRUP

REDAKTÖR FÖR ANNEX

Skogen liksom slukade civilisationen. Det blev ett stopp för den latinska expansionen. Numera finns bara smärre arealer kvar av de djupa urskogar som blev så svårgenomträngliga för romarna.

Ekmans vindlande skogsessä *Herrarna i skogen*. Hon berättar om det helvete de romerska soldaterna fick uppleva i de djupa skogarna i norr. Skogen liksom slukade civilisationen. Det blev ett stopp för den latinska expansionen. Numera finns bara smärre arealer kvar av de djupa urskogar som blev så svårgenomträngliga för romarna. Hennes storverk tar onekligen temperaturen på klimatet – det svenska förhållandet till naturen, inverkan från vårt levnadssätt på vår omgivning, människans relation till sin egen natur.

Linné är en given figur i Ekmans framställning, och han är aktuell med en rad böcker. Men *Annex* väntar med granskningen av utgåvorna kring vår vetenskapsstjärna till hösten, så att ett stort antal av årets viktigaste böcker ska hinna komma ut.

MÄNNISKAN

18-25

Att läsa och skriva skogen

Svenskarna har ett särskilt förhållande till naturen. Och naturen är i detta fall synonymt med skogen. Det är ett förhållande som har kommit att prägla den svenska litteraturen från Linné och framåt.

Samtidigt finns en spänning i detta förhållande: mellan skogen som ekonomisk tillgång, skogen som projektduk för mänsklig fantasi och skogen som något eget, till och med främmande, som inte låter sig reduceras och nyttjas för olika syften.

I sin läsning av tre nyutkomna böcker och en utställning tar Erik Wallrup en promenad genom denna skog och modernitet – en läsning som kryssar mellan rovdrift och idealisering, mellan turistföreningens årsböcker och Nils Holgersson, och slutligen leder till en plats vid Fryken, där naturen framträder som livet självt.

HERRARNA I SKOGEN

Kerstin Ekman

FRÅN ALPROMANTIK
TILL HEMBYGDSROMANTIKNattursynen i Sverige
1885 till 1915

Erik Erlandson-Hammargren

NATURENS SPEGEL

Nordiskt landskapsmåleri
1840-1910Peter Norgaard Larsen m.fl.
(red.)

DAGARNA VID FRYKEN

Sven Rosendahl

KONSTARTERNA

26-35

Romanens blick
och historia

Vilken roll spelar berättelser och romaner i dag? Vilken roll spelade de i går? Kan romanen sägas frambringa en kunskap om tillvaron som man inte kan finna någon annanstans? Har romanen ett visst sätt att se?

På många sätt framstår denna öppna och mångformiga genre som den moderna periodens estetiska signum. Inte minst skulle den realistiska skildringen med Balzac, Stendahl och Flaubert öppna en litterär passage in i en sekulariserad kulturs svåröverskådliga myller och mångfald av ting, människor och händelser.

Jesper Olsson har läst två nya böcker som på olika sätt och från olika utgångspunkter konfronterar romanens rika historia och form.

RIDÅN

Milan Kundera

THE PROSE OF THE WORLD

Flaubert and the Art
of Making Things Visible

Sara Danius

SAMHÄLLET

36-47

Schablonen av
den andre

"Terrorism och terrorister föds ur schabloniseringar", skriver Lars Magnusson i en recension av tre nya böcker som aktualiserar några av samtidens mest akuta politiska frågor – om terrorism och ekonomisk ojämlikhet, om relationen mellan olika religioner och kulturer, om globalisering och kulturell identitet.

Med utgångspunkt hos Frantz Fanon och Amartya Sen, betonar Magnusson farorna med de förenklade bilder av den andre som ger upphov till ideologiserande modeller av en "civilisationernas kamp" för att beskriva en samtida världsordning. I stället uppmanas till en analys av den politiska samtiden som beaktar att civilisationer och kulturer är komplexa och heterogena företeelser.

IDENTITET OCH VÅLD

Amartya Sen

JORDENS FÖRDÖMDA

Frantz Fanon

HUMANITÄR IMPERIALISM

Jean Bricmont

Skyway. Robert Rauschenberg
(oljemålning). Bild: Atlantis

TÄNKANDET

48-59

Konsten kräver
inlevelse

Kan man få tillgång till ett konstverk, utan att i någon mening investera i sig själv? Är det möjligt att helt åsidosätta subjektiva inslag i tolkningar av och skrivande om konst?

Inom ramen för ett positivistiskt vetenskapsklimat, som länge höll svensk humaniora i sitt grepp, kunde sådana frågor besvaras jakande. Men frågan är hur fruktbar denna hållning är.

Sven-Olov Wallenstein har läst en nyutkommen studie som i stället pläderar för och analyserar det betraktande jagets komplexa roll vid tolkningar av bildkonst. Via en modern klassiker inom filosofisk estetik för han denna diskussion vidare mot behovet av att låta den estetiska teorin besmittas av såväl historien som den konstnärliga praktiken.

INLEVELSE OCH VETENSKAP

Om tolkning av bildkonst

Margaretha Rossholm-Lagerlöf

KONSTEN OCH
DESS FÖREMÅL

Richard Wollheim

Annex är en recensionsbilaga till tidskriften *Axess* och utkommer två gånger per år.

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap

Axess chefredaktör: Johan Lundberg
Ansvarig utgivare: Peter Elmlund
Redaktör för Annex: Erik Wallrup
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Charlotte Arwedsson

Korrektur: Jesper Olsson
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Linus Nyström
Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Karin Alm

Redaktionsråd: Patrik Åspers,
Anders Cullhed, Eva-Carin Gerö,
Hans Ruin, Kim Salomon, Jesper
Strömbäck, Jayne Svenungsson
och Astrid Söderbergh Widding.

Postadress: Annex/Axess, Jakobsbergsgatan 2, 6 tr., 111 44 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-788 50 50

HISTORIEN | ANTIKENS ROM

Lojaliteten med befälhavaren tog död på republiken

Stor satsning på antikens Rom ger imperiet förnyad aktualitet

TRE BÖCKER om antikens Rom är nu aktuella på svenska: en hett efterlängtd översättning av Caesars Inbördeskriget, en biografi om Augustus och en militärhistorisk skildring av Roms stora här-förare. I centrum för samtliga böcker står republiken, dess ämbetsmän och den makt de hade. De ledande politikerna var också befälhavare med stora arméer. De starka ledarna och det växande imperiet tvingade fram en politisk nyordning alla var medvetna om men ingen ville bekräfta. Man kan undra om denna nyordning är en parallell till dagens politiska och ekonomiska värld. Intresset för Rom är i alla fall större än på länge och märks i filmer, tv-serier, böcker och datorspel.

Sista århundradet f.Kr. var politiskt mycket turbulent i Rom. Det finns därför anledning att här ge en inblick i bakgrunden till det inbördeskrig Caesar skulle skildra och det kommande kejsardömet.

REPubLIKEN SKULLE GENOMGÅ flera omvälvningar för att slutligen kollapsa. De politiska och konstitutionella kriserna följde varandra, men något politiskt systemskifte inträdde inte. Gränsen mellan vad vi kallar republik och tidig kejsartid är flytande. Skillnaderna mellan Caesar och den efterföljande kejsar Augustus består inte så mycket i den konstitutionella grund de verkade på utan deras reella makt i relation till övriga ämbetsmän. I mångt och mycket var det en generationsfråga: det styrande skiktet under Caesar hade helt enkelt – på mer eller mindre naturlig väg – ersatts av en yngre generation. Vad som var omöjligt för Caesar, mötte inga hinder för Augustus.

Roms republik – *res publica populi Romani* – har lite gemensamt med moderna demokratier. Medborgare hade rösträtt men de politiker de hade att rösta på kom från ett begränsat antal adelsfamiljer. I republikens Rom var kungar förhatliga, men det styrande adelsskiktet var självt fött till sin maktposition. Exemplet på personer från lägre stånd som nådde konsulatet var bedövande få. Cicero är ett undantag.

Av

FREDRIK OLDSJÖ

Fil. dr i latin vid Stockholms universitet

INBÖRDESKRIGET

Julius Caesar

Översättning: Ingemar Lagerström
Norstedts förlag (280 s., utk. april)

KEJSARE OCH GENERALER

Männen bakom Roms framgångar

Adrian Goldsworthy

Översättning: Hans Magnusson
Historiska media (432 s.)

AUGUSTUS

Roms förste kejsare

Anthony Everitt

Översättning: Mia Mårtensson
Prisma (416 s., utk. augusti)

Det finns få perioder som är lika dramatiska som 50- och 40-talet f.Kr. i Rom. Maktkampen mellan Caesar och Pompejus var i hög grad ett resultat av konflikten mellan Marius och Sulla på 80-talet. Marius företrädde den fraktion inom det politiska livet som kallades populärer och Sulla företrädde optimaterna. Populärerna ville reformera maktstrukturen medan optimaterna ville att den befintliga ordningen skulle bestå med en stark senat. Enligt konstitutionen var senaten bara rådgivande medan folkförsamlingarna beslutade om lagar, krig, befälsrätt och nya ämbetsmän. I praktiken låg makten dock hos senaten och de högsta tjänstemännen, som var senatorer.

Folktribunerna var populärernas främsta maktredskap. De valdes av en av folkförsamlingarna på ett år, var okränkbara och hade vetorätt i senaten. Ämbetet kunde därför missbrukas av makthungriga och revolutionära element. Adelsmän från senaten kunde också väljas till tribuner.

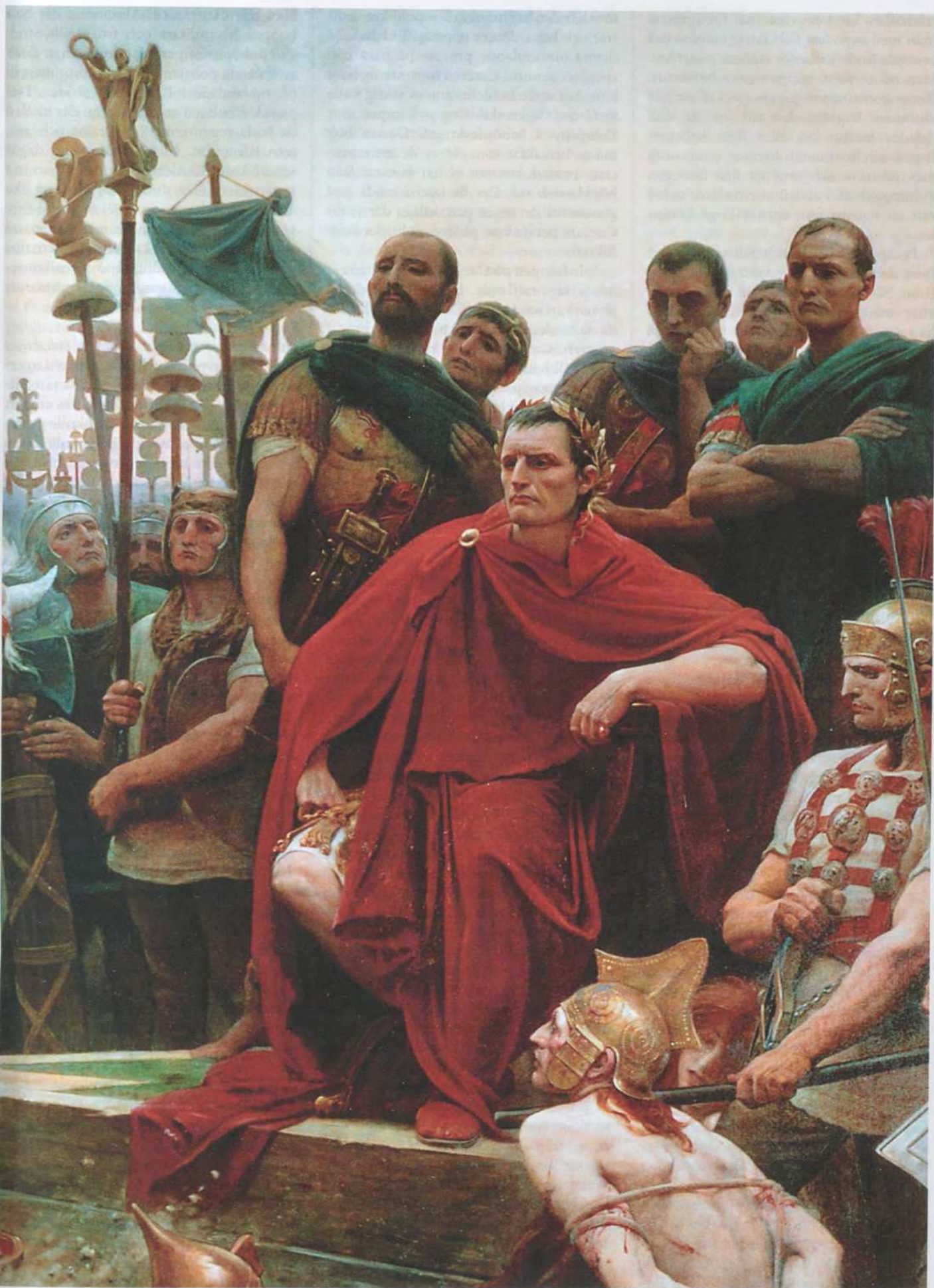
Att företräda folket kunde i verkligheten innebära att som demagog köpa sig makt av fattiga invånare i Rom.

CAESAR TILLHÖRDE en av de äldsta och främsta patricierfamiljerna, den Juliska släkten. Efter flera århundraden i politiskt bakvatten hade familjemedlemmar åter börjat nå framstående positioner vid tiden för Caesars födelse, 100 f.Kr. Dessutom tillhörde farmodern och mamman ledande plebejiska släkter och fastern var gift med självaste Marius. Det var därför naturligt att Caesar trots sin högdagliga härkomst kom att stå på popularernas sida. När Sulla besegrat Marius och som diktator gjorde utrensningar bland politiska fiender, hade Caesar tur som klarade livhanken. Han fann det säkrast att lämna Rom och återkom inte förrän Sulla avträtt.

Pompejus hade som ung tjänstgjort under Sulla och stod senare nära senatens mest inflytelserika familjer och optimatpartiet. Både Caesar och Pompejus hade under 70- och 60-talet varit framgångsrika politiskt och militärt. Särskilt Pompejus framstod som Roms starke man.

Popularitet kunde politiker få genom att i sina ämbeten skämma bort stadsbefolkningen med bröd och överdådiga skådespel, investera i praktfulla byggnationer eller ge penninggåvor. Rom hade blivit en miljonstad. Problemet för inflyttade bönder och forna soldater var att hitta sysselsättning. Det finns uppgifter på 300 000 arbetslösa. Med mycket pengar – egna eller andras – kunde en frikostig politiker vinna många röster.

Makt var något annat. Visst krävdes köpt eller ärligt förtjänad popularitet för att bli framröstad till ämbetsposterna men det var först där den reella makten låg. Det mest konkreta maktbeviset var befälsrätten över härar, så kallat *imperium*. Endast innehavare av de två högsta ämbetena, pretorer och konsuler, hade *imperium*. Det innebar att de disponerade ett visst antal legioner för att operera inom ett visst område. Även före detta konsuler och pretorer kunde ges specialuppdrag som prokonsuler och proprætorer och för lånas *imperium*. Ofta fungerade de som

Segraren, Julius Caesar enligt Lionel Noél Royer (detalj ur oljemålning från 1899).

Bild: ur *Kejsare och Generaler*

► ståthållare ute i provinserna. En ämbetsman med *imperium* fick aldrig komma in i centrala Rom, innanför stadens *pomerium*. Han måste först avsäga sig sin befälsrätt. Roms konstitution innebar också att alla ämbeten begränsades till ett år och delades mellan två eller flera kolleger. Ingen skulle kunna hamna i en unik maktposition och utnyttja den för egen vinnings skull. Folktribunerna hade också rätt att ingripa mot egenmäktiga konsuler.

Pompejus hade som befälhavare under flera decennier vunnit viktiga segrar för Rom. När han återvände till Italien år 61 efter många års kampanjer, förväntade han sig att bli behandlad som den *princeps* (den främste) han var. Han hade lovat sina segerrika veteransoldater belöning i form av landegendomar. Nu var det dags att infria löftet. Senatens mäktiga kretsar var dock inte så intresserade av att ha tusentals soldater lojala med Pompejus boende runt Rom. Dessa kunde lätt kallas in för att skapa en privatarmé. Pompejus fick därför nej, trots eller snarare på grund av sina framgångar.

Det finns få perioder som är lika dramatiska som 50- och 40-talet f.Kr. i Rom.

Detta läge öppnade för en uppgörelse mellan politiker från olika läger: Pompejus, Caesar och Crassus. De bildade i slutet av år 60 vad som felaktigt brukar kallas "det första triumviratet". Det var en hemlig politisk pakt som gick ut på att de skulle hjälpa varandra och i sina ämbeten bara fatta beslut alla tre var eniga om.

Den hemliga pakten mellan Caesar, Pompejus och Crassus ledde till att de kunde säkra höga ämbetsposter åt varandra och andra lojala politiker under nästan ett decennium. Caesar blev konsul år 59 och fick ett femårsuppdrag som prokonsul att ansvara för de galliska provinserna vilket senare förlängdes på ytterligare fem år. Pompejus blev konsul 55 och 52 och Crassus konsul 55. Förbundet bekräftades genom att Caesar gifte bort dottern Julia med Pompejus.

Andra mäktiga senatsmedlemmar accepterade inte stillatigande den nya konstellationen. Många var försöken att återta det politiska initiativet. När Julia dog år 54 och Crassus stupade mot parterna 53, utnyttjade optimaterna den ökande sprickan mellan Caesar och Pompejus. Pompejus drogs alltmer mot en typisk optimatpolitik och Caesars unika makställning i Gallien närmade sig sitt slut.

Det är nu det politiska livet i Rom börjar bli högtintressant. Åren som följer

innebär den brytpunkt då republiken kantrar och kejsardömet uppstår. Vi kan följa denna omtumlande process på nära håll speglat genom Ciceros optimatögon i hans bevarade brev. En annan viktig källa är Caesars egen skildring av kampen mot Pompejus i Inbördeskriget. Denna bok måste betraktas som ett av de intressantaste prosadokument vi har bevarat från högklassisk tid. Det är fascinerande just genom att det är en partsinlägga där vi får Caesars perspektiv på den politiska konflikten.

Inledningen på Caesars *Inbördeskriget* är minst sagt rafflande. Boken börjar den 1 januari 49 med att de för dagen nytillträdade konsulerna läser upp Caesars brev i senaten. Caesar begär två saker: i första hand vill han få behålla sitt *imperium* i de galliska provinserna fram till kommande konsulsval. Om han ändå tvingas återlämna legionerna, begär han att detsamma ska gälla också Pompejus. Senaten vägrar och trots folktribunernas veto förklaras Caesar som fiende till staten och krigstillstånd utlyses. En av de Caesarvänliga folktribunerna var Antonius, som nu flyr till Caesar i Ravenna. Gränsen till Hitre Gallien gick i norra Italien och utgjordes av den obetydliga floden Rubicon.

Det var viktigt för Caesar att få behålla sitt *imperium*. Med tillgång till sina totalt nio legioner var han onåbar i Gallien. Problemet var att förordnandet löpte ut den 1 mars 50. Visserligen kunde Caesar räkna med att få behålla sin befälsrätt till dess en ersättare kom, vilket var tidigast 1 januari 49. För att kunna vara säker efter det, krävdes att Caesar utnämndes till konsul. Caesar hade också utverkat att han skulle få ställa upp i konsulsvalet utan att infinna sig i Rom. På så vis skulle han slippa nedlägga sitt *imperium*. Pompejus hade nu ändrat detta beslut. Caesar måste personligen infinna sig i Rom för att vara valbar. Det var inget alternativ, eftersom Caesar då skulle stå oskyddad för åtal för tidigare brott mot konstitutionen. Många av dessa brott vidhängde också Pompejus, men han stod nu under senatens beskydd. Caesars enda väg var väpnad konflikt.

Caesar nämner inte i boken att han natten mellan den 10 och 11 januari 49 går över Rubicon och därmed startar ett inbördeskrig som det skulle ta decennier att stilla. Det framgår också bara indirekt av texten att Caesar i förväg samlat sina styrkor från Gallien och kallt räknat med ett nej från senaten. För sedan går det fort. Caesar intar stad efter stad norrifrån och Pompejus, som tidigare skrutit med att ha tio stridsberedda legioner, flyr Rom och retirerar söderut. Redan i mars är hela Italien i Caesars händer sedan Pompejus skeppat över sina styrkor till Grekland.

Slaget vid Farsálos i Thessalien den 9 augusti 48 innebar slutet för Pompejus.

Han flyr därifrån till Alexandria där han hoppas på militärt och finansiellt stöd. Vid ankomsten per båt mördas han dock av ledande politiker i staden som inte vill bli inblandade i Roms inre strider. Det pågick nämligen en maktkamp där mellan de båda regenterna Ptolemaios och systern Kleopatra. När Caesar några dagar senare kom till Alexandria, drogs han in i tronstriden. Här slutar *Inbördeskriget* lika abrupt som den började. Vi får alltså inte Caesars bild av romansen med Kleopatra som resulterade i sonen Ptolemaios Caesar och som skulle få så stora konsekvenser för Augustus under kommande decennier.

DET ÄR BEFRIANDE att Caesars *Inbördeskriget* nu kommer på svenska i Ingemar Lagerströms stabila översättning. På så sätt tillgängliggörs för en bred allmänhet en text av stort historiskt värde. Jag skulle önska att varje svensk läste de inledande dryga 30 kapitlen om inbördeskrigets utbrott. Få latinska texter är intressantare. Att verket tidigare inte översatts till svenska är ett mysterium.

Samtidigt är det med blandad förtjusning man konstaterar att boken ges ut i Norstedts vackra klassikerserie. Det garanterar bra spridning. Samtidigt har serien en alltför modest ambitionsnivå när det gäller att sätta in de ofta goda översättningarna i sitt sammanhang. Även Lagerströms utgåva har en alldeles för snål inledning. De tio sidor som ägnas Caesars hela liv hade behövts bara för att förklara den omedelbara bakgrunden till krigsutbrottet den 1 januari 49. De kommentarer som åtföljer texten ger inte läsaren tillräcklig hjälp att förstå hela kontexten. Jag hade också gärna sett mer information om originaltexten. Även en svensk läsare måste få veta varför Caesars texter benämndes "Kommentarer". Man väntar sig också en principförklaring om hur översättaren hanterar Caesars på samma gång byråkratiska, rena och systematiska språk. Det hade varit naturligt att också diskutera originaltextens tillstånd. Handskriftstraditionen är komplicerad och texten innehåller många osäkra partier. Utgåvans främsta styrka är inledningens avsnitt om Caesars armé och stridstaktik. En stor hjälp är också den pedagogiska kapitelöversikten.

Vill man veta mer om Caesars text ska man gå till Adrian Goldsworthys utmärkta bok *Kejsare och generaler*. Där finns kapitel om de galliska kriget, om inbördeskriget och om de militära framgångar som badade för Pompejus maktposition. Boken ger en mycket nyanserad bild av befälhavarens makt och den dubbla roll han hade som general och politiker. Imperiet krävde starka befälhavare med tiotusentals soldater som dock kom att visa sig mer lojal

mot sin ledare än mot staten. Orsaken till det var Marius reform som innebar att även egendomslösa kunde skrivas in i armén. Efter militärtjänstgöringen behövde de ett finansiellt stöd som staten inte kunde erbjuda. Det blev ledaren som tog ansvar för dem efter soldatlivet genom att dela ut pengar och mark. När soldaterna kom att stå i ett klientförhållande till ledaren, var republiken dödsdömd. Förändringen i relationen till soldaterna innebar att befälhavarens maktställning inom staten förstärktes. Goldsworthys bok sätter in denna romerska utveckling i ett brett historiskt sammanhang.

Goldsworthy är en erkänd forskare som publicerat flera böcker om Roms krigsväsende. Han har nyligen utkommit med biografien *Caesar: life as a colossus* som kommer att översättas till svenska. Även *Kejsare och generaler* har ett betydligt bredare perspektiv än det rent militärhistoriska. Den innehåller många samhälleliga och politiska utblickar och fungerar utmärkt som en historiebok om några av Roms mest berömda kriser. Det är bara synd att de drygt 400 sidorna inte åtföljs av ett bättre och mer omfattande bildmaterial. Nu finns ett antal tråkiga svartvita kartor. Det finns effektivare sätt att levandegöra militärhistoria.

Efter Alexandria tog Caesar itu med resterande anhängare till Pompejus. I Afrika besegras Cato i slaget vid Thapsos år 46 och i Spanien krossades Pompejus söner (slaget vid Munda år 45). Caesar återvänder nu till Rom och erbjuds alla möjliga hedersbetygelser och skaffar sig alltmer makt. Till slut står han som *dictator perpetuus*, diktator på livstid. En bred optimarkoalition såg till att göra denna period kort. Caesar huggs ned i senaten den 15 mars 44.

Ända sedan 50-talet hade Caesar varit mån om att framstå som republikens beskyddare. *Inbördeskriget* är i det avseendet en apologi. Den makt han skaffade sig skulle vara legitim. Det innebar att makten uteslutande var förknippad med ämbetsposter han officiellt utnämnts till. Precis som för andra politiker krävde detta stora mutor, hemliga allianser och popularitet hos folket. Den romerska konstitutionen blev för ambitiösa politiker både en tvångströja och önskedröm. Folket hade ingen makt, klickväldet regerade och enskilda härförare kunde nu få växa fram till förtäckta enväldshärskare. Denna utveckling innebar inte att den gamla konstitutionen övergavs men att maktbalansen inom den försköts. Delad makt mellan ämbetsmän förvandlades till enväldsmakt. Senaten och folkförsamlingarnas roll förminskades. Ända fortsatte republiken och dess ämbetsmannahierarki vara det ideal alla sade sig försvara. Vi kan i efterhand tycka att republiken dog med

Caesar. För samtiden skulle den dock leva vidare ytterligare en tid.

ANTHONY EVERITTS BIOGRAFI om *Augustus. Roms förste kejsare*. Skildrar den fortsatta processen. Efter Caesars död tog hans gamla folktribun Antonius det politiska initiativet. Samtidigt visade det sig att Caesar hade adopterat sin systerdotters son, Octavianus, och testamenterat större delen av sina tillgångar till honom. Eftersom det innebar att han också ärvde alla de klienter som stod i beroendeförhållande till Caesar, framstod den unge Octavianus plötsligt som en maktfaktor. Varje politiker som försvarade Caesar, kunde också räkna med starkt stöd från de många soldater som var honom trogna. Caesarmördarna trodde att de gjort Rom en god gärning men fick folkopinionen emot sig liksom delar av senaten. Maktkampen fortsatte såväl mellan individer som mellan optimater och populer. Caesars vackra eftermäle medförde lite senare att han blev *divus Iulius*, Caesar den gudomlige. Ingen politiker vågade öppet kränka hans minne. Octavianus kunde utnyttja det. Han gick nu under namnet Gajus Julius Caesar Octavianus eller ibland bara "Caesar" eller "den gudomliges son".

De politiska turerna som följer är många. Antonius och Octavianus sluter förbund och rensar ut fiender, exempelvis Cicero. Det andra triumviratet bildas mellan Antonius, Octavianus och Lepidus för att under en femårsperiod "återskapa stabilitet i staten". Till skillnad från den tidigare pakten mellan Caesar, Pompejus och Crassus var detta ett triumvirat, det vill säga ett officiellt utnämnt tremannakollegium som tillsattes för ett bestämt uppdrag och en avgränsad tidsperiod. Maktbefogenheterna som förknippades med triumviratet var i praktiken en diktators. Slaget vid Filippi år 42 innebar slutet för Caesarmördarna. Vissa hävdar att det är nu republiken dör men det är snarare de mest betydande av de återstående optimaterna som dör. Republiken fortsätter att leva sitt skuggliv.

Den fortsatta maktkampen utmynnar i en tvädelning där Octavianus har makten i väst och Antonius i öst. Octavianus bygger långsamt upp sin maktposition i Rom medan Antonius utnyttjar Kleopatras rikedom och resurser i Alexandria för att rusta i öst. När det förlängda triumviratet löper ut år 33 och Antonius året efter upplöser sitt skenäkenskap med Octavianus syster Octavia, är den slutliga kraftmätningen bara en tidsfråga. Slaget stod vid Actium den 2 september 31. Octavianus slog ned Antonius och Kleopatras gemensamma stridskrafter. De besegrade fick tack vare vintern några månader till i livet i Alexandria innan Octavianus anlände.

Sedan stod han som ensam befälhavare, *imperator*, i imperiet.

Makten var nu oåterkalleligen samlad hos en enda person. Ända fanns de republikanska ämbetena kvar. År 27 annonserade Octavianus att han överlämnade alla sina maktposter till senaten. Han blev genast uppmanad att inte lämna staten åt sitt öde utan att ta sitt ansvar. Han fick hedersnamnet Augustus, den gudomligt upphöjde. Han utnämndes till prokonsul över större delen av riket och fick årligen bekläda konsulatet. Han var nu formell *princeps*, och denna tidiga form av kejsardöme kallas också *principat*.

Augustus framstår – mycket tack vare hovpoeterna Vergilius och Horatius – som en fredsfurste inför eftervärlden. Inbördeskriget är stillat och det råder en samstämmighet kring fördelningen av den politiska makten. Det finns en tydlig ledare som samexisterar med övriga valda ämbetsmän. Det är först när Augustus dör 14 e.Kr. och hans makt ärvs som vi slutgiltigt kan konstatera att republiken är död.

EVERITTS BIOGRAFI ILLUSTRERAR att det är svårt att skriva om Augustus. Källorna är lynniga och för vissa är famlar vi i mörker. Everitts populärhistoriska bok är ett genremisslyckande. Det är ingen katastrof att han inte tillför något nytt om Augustus, nyanserar eller ens spetsar till vår bild av fredsfursten. Värre är att hans skildring inte fångar. Räddningen är de realiaavsnitt som sprängs in om ämbetsmannabanan, skolan, soldatlivet, sexualitet, Roms stadsmiljö etcetera. Annars ter sig framställningen om Augustus som antikt biografisk genom sina små anekdoter och koketterandet kring utseende och karaktärsdrag. Jag saknar den moderna historikerns kritiska blick och rekommenderar läsaren att lika gärna gå direkt till Suetonius *Kejsarbiografier* (finns i Ingemar Lagerströms översättning). Det historiska perspektivet ges på ett överlägset bättre sätt i Ronald Symes snart 70 år gamla *The Roman Revolution*.

Man kan i vissa partier ana en annan ambition hos Everitt. Bokens inledning utgörs av en dramatiserad novell om Augustus sista dagar. Senare i texten finns också några nutidsbilder av de scener som var skådeplats för avgörande ögonblick i Augustus liv. Helt genomfört tror jag att detta angreppssätt hade gett alla mer. Tom Hollands *Rubicon* (2003) är en lyckad historisk roman. Ett annorlunda exempel är också Maja Lundgrens intelligentia och fantasifulla roman *Pompeji* (2001). Hon väver en historia av klotter och inskriftsmaterial från Pompeji och lyckas säga mer om tiden än Everitt med sin halvsakliga skildring. Som läsare har man dessutom roligt. ■■

HISTORIEN | KALLA KRIGET

När dödens skuggor föll från öster

Storartad reportagebok om missilernas Baltikum

VAD BOMBEN KRÄVER av oss är varken kamp eller resignation utan självverfarenhet. Vi är den." Så slagkraftigt och närmast poetiskt uttryckte sig den tyske tänkaren Peter Sloterdijk om kärnvapen i sin *Kritik av det cyniska förnuftet* från 1981. Som så ofta förr lyckas bara den som äger en viss poetisk ådra balansera på den yttersta gränsen för vad det mänskliga förnuftet kan ta till sig: att fröet till vår undergång ligger inom oss själva. Det handlar om kärnvapenkriget – det krig som aldrig kom, men som på något sätt trots allt ägde rum. En häftig eldstorm och sedan det totala lugn som utbreder sig på en plats av koncentrerad död, ett stilla, ljudlöst regn av radioaktivt stoff.

Filosof, konstnär och poeter förstår inte att tåga om det obegripliga, utsägliga, ohanterliga. Det gör inte heller barn. Inte underligt då att den poetiske författaren och översättaren Peter Handberg inleder sin fantastiska reportagebok *Undergångens skuggor* med att dra sig till minnes hur kärnvapenkriget införlivades i den egna barndomsupplevelsen. Han återger hur 1960-talets kärnvapenhysteri och gränslösa kapprustning filtrerades genom hans egna krigslekar, hur hans egna föreställningar om världens slut kraftfullt ackompanjerades av signalerna från flygalarmeret en måndag klockan tre. Ett barns rädsla är utagerande, den bör dryftas, lekas, ritas och byggas. Mina egna minnen är det tidiga 1980-talets, men strukturen är densamma: Hur många av oss får egentligen plats i skyddsrummet? Mamma, hinner vi dit innan det är för sent, innan våra liv och våra kroppar blivit förkolnade rester? Nej mamma, inget kommer att finnas kvar. Se, här har jag ritat hur det kommer att se ut!

1960-TALET, DET DECENNIUM som är navet och begynnelsen i *Undergångens skuggor*, var ett dystert årtionde då världen såg en ökning av kärnvapenarsenalen med över tusen procent. Vansinnet kulminerade i den sovjetiska provsprängningen av "Tsar Bomba" på Novaja Zemlja: en bit över 50 megaton av samlad förödelse eller nära 3 000 Hiroshimabomber i en enda smäll. Som svar på den amerikanska rustningshetsen byggdes också sovjetiska raketbaser på ett otal strategiska platser i det ockuperade Baltikum. Här fanns kärnvapen som ruvade olycksaligt i sina jättelika

Av
MARIE CRONQVIST

Fil. dr i historia
vid Lunds universitet

**UNDERGÅNGENS
SKUGGOR**

Missiler och möten

Peter Handberg

Natur och kultur (195 s.)

hangarer, stridsberedda på ett ögonblick, kyligt inväntande den order som skulle skicka iväg dem över Östersjön till förutbestämda mål i Danmark, Sverige, England, Tyskland. En enda missil kunde – och skulle – utplåna allt liv i Stockholm. För den unge Peter Handberg och för många, många fler var det kommande atomkriget lika visst som döden själv.

Ett trettioårigt år senare, där Östersjö kallas Västerhav, utrustade med en GPS vars precision lämnar en felmarginal på högst sju meter, söker Peter Handberg och hans resällskap koordinaterna för dessa forna, hemliga raketbaser i Baltikums mörkgröna urskogar. Resan går längs vildvuxna åkrar, rostiga järnvägsrälsar, förbi förfallna kolchosbyggnader och glömda gårdar. Författaren söker kärnvapenhangarer och avfyrningsramper på avlägsna och ödsliga platser som tycks gäcka den mest tillförlitliga GPS, koordinater till vilka färden måste gå i cirklar och över för länge sedan övervuxna skogsstigar. Själva missilerna plockades successivt bort efter framgångsrika nedrustningsförhandlingar mellan supermakterna efter 1987, men de spöklika platserna finns kvar: Sanna och Nursi i Estland, Lilaste och Lejasciems i Lettland, Kopusteliai och Plokiai i Litauen och ett antal till. På dessa ställen lämnas påminnelser om något slags vardaglig verksamhet i varierande grad av timligt förfall. Handberg antecknar flagnande skyltar och plakater med kyrillisk skrift, rostiga ställningar av armeringsjärn, dammiga kaseraner och garage. Några kilometer bort ligger kommandobunkern och så den mossbe-

Peter Handberg.

klädda bunkern för själva kärnstrids-laddningarna, avfyrningsorter i form av raketplattor eller silor.

BOKEN HANDLAR DOCK INTE bara om missiler och öde platser, utan också om mänskliga möten. Handberg skildrar spännande samtal på solkiga restauranger under oljemålningar föreställande raketer på väg upp mot den eviga kommunistiska solen under parollen "Vår sköld för freden", om möten med raketförbandens veteraner som så sent som på 1980-talet arbetade med vapnen långt ned i något armerat siloschakt, men som nu är döende av strålningsskador för vilka ingen myndighet vill ta på sig skulden. Men det handlar också om Jonas i Šateikiai, som under sensommaren 1961 fundersamt betraktade de nattliga förflyttningarna av kärnvapenraketer från basen i Litauen, raketer som hade adress Kuba. Eller om tioåriga Alvine, som i mitten av 1980-talet på sin skolväg mötte skräckinjagande, långsamma transporter av kärnvapenstridsspetsar utanför det lettiska samhället Strautini. Alla i dessa byar som låg nära kärnvapenbaser visste förstås att det var undergången, dödens ofattbara koncentrat, som lagrades i dessa stora hangarer och silor och som fraktades på slingriga skogsvägar. Vid sidan om de febriga mardrömmarna gick dock livet sin gilla gång.

Peter Handbergs förmåga att i ord och meningar fånga stämningen på dessa militärindustriella kyrkogårdar och känslolivet hos de människor han möter är fullkomligt enastående. Fängslande skildrar han exempelvis sitt nedstigande i den mörka kärnvapensilon i Lilaste; han liksom sugns ned i det svarta hålet, fascinerad, förhäxad av den tänkbara – och samtidigt otänkbara – undergången. Han är en poet och ett barn. När jag läser slår det mig att undergångens slagskuggor inte bara täcker de platser han besökt och de människor han mött på sina resor i Baltikum under 15 år. Skuggorna tycks också vila över honom själv som ett tungt sorgband; hans barndom flätas samman med Alvines och min egen. De sammanbinder det tidiga 1960-talet med det tidiga 1980-talet i en lång berättelse om oss alla som växte upp under kalla kriget på olika sidor av Nordens medelhav – vi som kalibrerade det obegripliga genom att bygga kärnvapenbestyckade rymdraketer i aluminiumfolie och rita mystiska svampmoln över

prinsessorna på sommarängen. För vissa är erfarenheterna påtagliga och minner om vistelsen i ett 50-årigt sovjetiskt tomrum, för andra infångas sinnesstämningen i parollen "Om kriget kommer".

MEN KRIGET KOM JU FAKTISKT ALDRIG, annat än i filmer som brittiska *Threads* från 1984, där en kärnvapenbomb från någonstans i Baltikum slår ned i Sheffield och lämnar några få överlevande att likt reptiler kravla sig fram över en öde och svart jord, och sedan i årtal ägna varje dag till att febrilt söka föda och skydd i den mörka atomvintern. *Threads* var menad att visas i skolorna, men ansågs till slut för ohygglig för barn. Själv såg jag den först

som vuxen men återupplevde dess kolsvarta ångest varje natt i flera veckor. Kriget kom aldrig, och ändå äger det rum hela tiden. Är världen verkligen en säkrare plats i dag? I mitten av 1980-talet hade Sovjet fortfarande tusentals medeldistansmissiler och totalt närmare 44 000 kärnstridsladdningar, ungefär dubbelt så många som USA. Vid det kalla krigets slut nedrustades det förvisso, men å andra sidan tyder föga på att kärnvapen har spelat ut sin roll i världspolitiken. Det finns fortfarande tiotusentals kärnstridspetsar spridda över världen, vapen som kan förinta världen flera gånger om. Nya ägare, nya skådeplatser, samma terror.

Undergångens skuggor är sannerligen

ingen bok som stryker medhårs, men den är fullständigt omöjlig att värja sig mot. Den suger in oss försvarslösa läsarbarn i siloschaktets nattsvarta mynning, gör oss till ett med den projektil som om ett ögonblick ska skickas ut över det som obegripligt nog kallats Fredens hav. Jag är rädd, men vi leker vår rädsla. Bomben – vi är den. "Jag är en kärnvapenraket," ropar författaren, han som skriver att han en gång bestämde sig för att göra denna resa in i mörkrets hjärta som ett monument över det Ragnarök han en gång räknade ned till som barn. "Jag har länge, länge stått orörlig i silon och skjuts nu iväg mot Stockholm. Färden över havet varar bara i några få minuter. Sedan slår jag ned." ■

HISTORIEN | TURKIET OCH EUROPA

Turkiets törnbeströdda väg till Europa

Ingmar Karlsson försöker reda ut en komplicerad historisk relation

ÄR TURKIET INTE en del av Europa? Finns det historiska eller kulturella skäl som talar emot ett turkiskt EU-medlemskap? Så kan tyckas vara fallet om man får tro den förre EU-kommissionären Frits Bolkestein, en av de mer högljudda motståndarna till ett turkiskt EU-medlemskap. Det är tydligt att Ingmar Karlsson, aktuell med boken *Europa och turken*, representerar den rakt motsatta linjen i debatten. Med illa dold avsmak anför han Bolkesteins beryktade uttalande om att segern mot osmanturkarna utanför Wiens stadsportar 1683 skulle ha varit förgäves om Turkiet får ett förhandlingsdatum för EU-medlemskap.

Ingmar Karlsson, Sveriges generalkonsul i Istanbul, ställer sig utan tvivel positiv till ett turkiskt EU-medlemskap. Det skulle gynna EU likaväl som Turkiet, menar han, och stabilisera Europa på den front där det är som mest sårbart, det vill säga på dess periferi mot Mellanöstern, snarare än tvärtom. Oavsett om man delar Karlssons uppfattning eller inte blir man som läsare av hans bok rikligen belönad med information och perspektiv på saken. Tänkvärd är till exempel den lista med argument mot ett EU-medlemskap som anförs under rubriken "Den nyupptäckta turkiska faran": "De är inte enbart europeer"; "deras jordbrukssektor är oförenlig med den gemensamma jordbrukspolitiken" etcetera. Poängen är nu att argumenten i detta fall visar sig härstamma från 1963, då Frankrikes president de Gaulle lade in sitt veto mot ett *brittiskt* medlemskap i EG! De argument som i dag

Av
PHILIP HALLDÉN
Fil. dr i islamologi vid Lunds universitet

EUROPA OCH TURKEN
Betraktelser kring
en komplicerad relation
Ingmar Karlsson

Wahlström & Widstrand (240 s.)

används av opponenter mot ett turkiskt EU-medlemskap har alltså använts i tidigare debatter gällande länder som nu betraktas som självklara medlemmar. I princip samma argument tycks aktualiseras varje gång det är fråga om en utvidgning. Vidare är inte heller välkommandet av Turkiet som en del av Europa särskilt nymodigt. Som Karlsson visar fanns det redan på 1500- och 1600-talet förespråkare för ett europeiskt nationernas förbund, varav åtminstone några kunde tänka sig att även inkludera turkarna. Ett exempel är William Penn (1644–1718), som inte uteslöt ett framtida turkiskt medlemskap. En förutsättning var förstås, enligt denna framsynta 1600-talsmänniska, att turkarna först måste konvertera till kristendomen. I dag finns det inget sådant religiöst kriterium för medlemskap (bevara oss väl!).

SETT UR ETT HISTORISKT PERSPEKTIV bidrog islams expansion från 600-talet och framåt till att Europa under medeltiden kom att uppfattas som synonymt med kristenheten, särskilt den latinska kristenheten.

Med korstågen från slutet av 1000-talet och den turkiska (osmanska) erövringen av Konstantinopel 1453 accentuerades denna föreställningsvärld. Den bestämda artikeln i titeln på Karlssons bok – "turken" (tänk på "Gräben" eller "Mickel rävn") – måste förstås som en medveten ironi mot bakgrund av Karlssons redogörelse för det gamla kristna Europas myter om "hundturken" och andra sagogestalter.

Förhoppningarna om Europa som en *res publica christiana* kom dock att undermineras genom kristenhetens splittring: först i en östlig ortodox del och en västlig latinsk del, senare till följd av reformationen. De därpå följande religionskrigen slog sönder de europeiska enhetstankar som tagit utgångspunkt i idén om en religiöst baserad gemenskap. Väsentligt är också att osmanturkarna tidigt var en viktig faktor i den europeiska politiken, och då inte bara som erövrare utan även som allierade med olika europeiska aktörer. Längre tenderade för övrigt de ortodoxa kristna att sluta upp på turkarnas sida i kampen mot det katolska Europa. Åtminstone föredrog de att vara undersåtar i det osmanska imperiet framför att utsättas för den romersk-katolska kyrkans inkvisition. Under turkiskt beskydd slapp de utsättas för förföljelser för kätteri. Denna situation förändrades dock med de nationalistiska "befrielsekrigen" i början av 1800-talet. Greker, serber, bulgarer och andra ortodoxa nationer frigjorde sig då från det osmanska imperiet. Detta gav i sin tur upphov till motreaktioner från turkisk sida och till uppkomsten av en turkisk nationalism. Om denna process lär

► man sig mycket av Karlsson. Den moderna republiken Turkiet uppstod efter det första världskriget ur spillrorna av det som en gång var osmanska imperiet. Under ledning av Mustafa Kemal, sedermera känd som Atatürk ("turkarnas fader"), lyckades man återta en del av de landområden som förlorats i kriget. Därefter avskaffades kalifatet (1924) och en ny era av modernisering, reformer och sekularism tog vid. Det kan vara värt att påminna om att kvinnlig rösträtt infördes i Turkiet redan 1930, det vill säga mer än tio år tidigare än i viktiga EU-länder som till exempel Frankrike, Belgien och Italien. Kemalismen förknippas generellt med ett uppifrån påtvingat sekulariserings- och nationaliseringsprojekt utan hänsyn till alternativa etniska eller religiöst baserade identiteter (till exempel den kurdiska). Som Karlsson påpekar var den av Atatürk föreskrivna nationalismen dock inte rasistisk, även om den eftersträvade ett homogent turkiskt samhälle på bekostnad av den etniska och religiösa mångfalden. Vem som helst som så önskade kunde omfamna den turkiska identiteten och bli "turk", enligt Atatürk. Ja, att döma av Karlssons bitvis dråpliga skildring tycks Atatürk snarast ha menat att alla människor egentligen är turkar.

KARLSSON BLUNDAR INTE för kemalismens avigsidor, men han tillkännager samtidigt sin förståelse och respekt för Atatürks gärning: "Utan hans visioner, ambitioner och energi skulle Turkiet inte ha existerat idag som självständig stat på väg mot medlemskap i den Europeiska Unionen." Vägen mot medlemskap har dock, med Karlssons formulering, varit törnbeströdd. Den ambivalenta attityden gentemot Turkiet inom EU beror inte minst på det faktum att eliten inom den militära apparaten under 1900-talet agerat i rollen som väktare av kemalismens sekulära principer medan religiöst orienterade partier och företrädare för etniska minoriteter gärna framställs som offer för denna politik. Militärkupper betraktas ju per definition som odemokratiska, och sådana har ägt rum i Turkiet vid tillfällen då arvet efter Atatürk av dess militära "väktare" ansetts hotat av korrupta och ansvarslösa civila politiker, särskilt om dessa dessutom haft "islam" på agendan. Här kan det vara värt att påminna om att Turkiet ända sedan avskaffandet av kalifatet 1924 avskytts av muslimska fundamentalister världen över. Ur det perspektivet är Turkiet synnerligen modernt och västerländskt, och har så förblivit, kanske tack vare militärkupperna. Den så kallade postmoderna statskuppen 1997, då det islamiska "Välfärdspartiet" tvingades från makten och sedan förbjöds, gillades för övrigt av Europadomstolen för mänskliga rättigheter.

Under senare år har en ganska märklig situation uppkommit då kemalister både på vänster- och högerkanten tenderat att vara misstänksamma mot EU medan det religiöst färgade regeringspartiet AKP, med Tayyip Erdogan i spetsen (som oväntat fick en jordskredsseger i valet 2002), framstår som varma förespråkare för EU. En av de stora förtjänsterna med Karlssons bok är att den bringar klarhet i hur denna kanske till synes motsägelsefulla situation har kunnat uppstå. I likhet med många andra liknar Karlsson AKP vid ett slags turkisk, muslimsk motsvarighet till kristdemokraterna. AKP:s regeringsperiod sammanfaller också med ett pånyttfött närmande mellan Turkiet och det övriga Europa, inte bara på det politiska planet utan också i kulturellt avseende. Genomgripande reformer för EU-anpassning har genomförts av den nya regeringen samtidigt som Istanbul plötsligt framträtt som en internationell metropol, attraherande konstnärer och kulturarbetare från andra delar av Europa. Att Nobelpriset i litteratur 2006 gick till den turkiske författaren Orhan Pamuk har ytterligare bidragit till denna vurm för Istanbul och det turkiska i allmänhet. Måhända är det fråga om ett svärmeri vars like inte skådats sedan "turkeriets" dagar på 1700-talet, då Gustav III lät uppföra sin turkiska paviljong i Hagaparken.

MEN TROTS positiva tecken finns det fortfarande stötestenar på Turkiets törnbeströdda väg. I mångt och mycket kan dessa ännu föras tillbaka till frågan om den kurdiska identiteten, Cypernfrågan och inte minst den infekterade debatten

om den armeniska tragedin i början av 1900-talet. Ingmar Karlssons redogörelse för vart och ett av dessa problemområden är på många sätt klargörande, men säkerligen också kontroversiell. Det råder ingen tvekan om att Karlsson bidrar till förståelse för det "turkiska" perspektivet. Ja, man måste nog beundra hans djärvhet med tanke på den i övrigt ganska breda uppslutning kring de armeniska och även kurdiska perspektivet man annars ofta finner hos europeiska observatörer. Inte minst Armenienfrågan är synnerligen infekterad och aktuell, vilket märks av reaktionerna på ett lagförslag som presenterades i Frankrike förra året och som syftar till att (i Frankrike) göra det brottsligt att omtala armeniernas lidanden i termer av något annat än ett "folkmord". Det är givet att sådant spår på konspirationsteorier som går ut på att EU redan bestämt sig för att inte släppa in Turkiet.

De krafter i Turkiet som vill bromsa närmandet till EU och som *inte* vill avskaffa den beryktade artikel 301 i den turkiska strafflagen, som gör det till ett brott att förtala "turkiskheten", får vatten på sin kvarn. En annan aktuell tragedi är mordet på den armenisk-turkiske journalisten Hrant Dink i januari 2007, en färgstark person som tidigare åtalats och dömts i enlighet med artikel 301 men som också sade sig beredd att resa till Frankrike och se till att bli gripen där om den franska staten skulle godkänna förslaget att kriminalisera förnekelse av att armenierna utsattes för ett folkmord under första världskriget. Allt detta blir så mycket klarare efter att man läst Ingmar Karlssons *Europa och turken*. ■

HISTORIEN | POLENS 1900-TAL

Antisemitism som trauma

Försök att förklara en skamfläck i Polens historia

DEN POLSKE HISTORIKERN och tidigare utrikesministern Wladyslaw Bartoszewski följer i sin bok med minnen och tankar kronologin, men tar sats mitt i utvecklingskedjan, närmare bestämt den 13 december 1981, den dag då "generalen med de mörka glasögonen" införde undantagslagar i Polen. Den oberoende fackföreningen Solidaritet, som bildades året innan, utgjorde ett hot mot den socialistiska diktaturen. Demokratisträvanden skulle stävjas och i vägen av arresteringar var Bartoszewski ett självklart offer. När polisen kom på natten för att arrestera honom tog han inte med sig

Av
KIM SALOMON
Professor i historia vid Lunds universitet

I HJÄRTAT AV EUROPA
Polen – minnen och tankar

Wladyslaw Bartoszewski

Översättning: Bo Persson
och Joanna Helander

Bokförlaget Atlas (165 s.)

pengar, utan kam och tandborste. I förnedringens stund var det viktigt att bevara sitt mänskliga värde genom att hålla sig

ren och fin. För nionde gången i sitt liv fick han fira jul i fångenskap. Men som erfaren fängelsekund hade han utvecklat en närmast religiös överlevnadsstrategi som han sammanfattade med ordet tolerans. Hans enkla devis var att ta fasta på det goda och glömma det onda som människor gjort varandra.

Med denna inledande berättelse anges en tematik i boken där kamp för frihet och demokrati möts med arresteringar och fängelsevistelser. Eländet började med det tyska anfallet på Polen 1939. Några dagar senare förklarade England och Frankrike krig mot Tyskland och Bartoszewski kände ett segerrus. Polen stod inte ensamt och kriget skulle snabbt vara över. Det handlade om veckor innan polacker stod i Berlin. Men hans optimism pulvriserades ganska omedelbart.

Hösten 1940 arresterades han av tyskarna och transporterades till Auschwitz, vid den tiden ett vanligt läger. Fångarna förnedrades men deras liv tycktes inte hotade. Grymhet, brutalitet och tvångsarbete kände de till men "förintelse" var fortfarande ett okänt begrepp. Sju månader senare frigavs han och tvingades aldrig att själv uppleva det Auschwitz som i dag står som sinnebilden för den nazistiska utrotningspolitiken.

Efter krigsslutet hoppades han på ett nytt och annat Polen. Men de västallierade "svek" och en kommunistisk förtryckarregering tog över. De följande årtiondena sattes han vid flera tillfällen i fängelse och perioderna däremellan drabbades han av yrkesförbud. Som drivande kraft inom oppositionen i efterkrigstidens Polen var det först efter den politiska omvälvningen 1989 som hans egentliga karriär började.

I Bartoszewskis berättelser om Polens historia växlar regimer och ideologier, medan det politiska förtrycket står för kontinuiteten. Hans livsöde sammanfaller med kontinentens traumatiska 1900-tal. Det är därför fullt förståeligt att han som aktiv politiker efter 1989 arbetade för att Polen skulle bli en del av det nya Europa. Med erfarenheter av 1900-talets två stora totalitära utopier framstår den europeiska gemenskapen för honom som ett fredsprojekt. Sina minnen har han emellertid inte skrivit för att marknadsföra Europatanken.

WARSZAWA VAR HANS BARNDOMSSTAD. Inre dagens Warszawa, utan den stad som fanns före tyskarnas bombräder. Han växte upp på gränsen mellan den polska och judiska stadsdelen. En av Warszawas många synagogor låg ett stenkast från hans barndomshem. Det är också gränsytorna och konflikterna mellan det polska och judiska som utgör bokens röda tråd.

Bartoszewski blev trots sin polska härkomst ofta tagen för jude på grund av sitt

utseende. Själv framställer han sig som både tvivlande och troende katolik och anser att antisemitismen utgör en skamfläck i Polens historia. Som intellektuell och nationellt medveten polack försöker han boken igenom att om inte ursäkt den polska antisemitismen så åtminstone förklara och nedtona dess betydelse. Boken lanseras som en bok med minnen och tankar men påminner mer om en försvarsskrift för att rentvå polackerna från anklagelser om antisemitism.

I Bartoszewskis historieskrivning utnyttjades mellankrigstidens ekonomiska kris av höger- och mittenpartierna som talade om en ekonomisk konkurrens mellan judar och polacker. De antisemitiska excesser som ägde rum i Polen under mellankrigstiden var enligt honom emellertid jämförbara med motsvarande i Ukraina och Sovjetunionen. Även om han medger att den polska regeringen inte handlade tillräckligt konsekvent noterar han att det fanns grupper som reagerade mot antisemitismen. Den framväxande europeiska fascismen får enligt honom också bära sin del av ansvaret. Massmorden på judar i några mindre polska städer utfördes förvisso av polacker men var inspirerade av nazisterna.

Han är också nogg med att framhålla att judarna i hög grad bidrog till att vitalisera det intellektuella livet i Polen och deltog i den polska armén i kriget mot tyskarna. Många räddas också genom att ansluta sig till partisanerna eller gömma sig med polackers hjälp. Frågan om polackerna under kriget kunde ha gjort

mer för att hjälpa judarna måste enligt Bartoszewski ses i relation till den nazistiska terrorn.

ATT FÖRINTELSENS OFFER inte uppmärksammades i Polen efter kriget förklarar han med att bara i ett land med fritt meningsutbyte kan man fostra människor till fördomsfria medborgare fria från stereotypa föreställningar om andra. Han ser det som en ödets nyck, att samtidigt med den polska regimens organiserade kampanj mot landets judar 1967–1968 ökade polackernas intresse för Israel och välviljan mot dess innevånare.

Antisemitismens illdåd förklarar Bartoszewski med mänsklig ondska och den mänskliga naturen. Bekämpande av antijudiska schabloner och stereotyper ser han därför som ett existentiellt projekt. Ett inre motstånd mot dumhet låg till grund för hans eget engagemang för att rädda judar. Civilkurage utgjorde skydd mot antisemitismens förförelsekonster.

Boken illustrerar hur en intellektuell polack med religiösa skrupler varsamt försöker tillrättalägga ett förflutet som han skäms över. Han tycks inte anse att det tjänar något syfte att försöka bena upp vem som bär skuld för vad. På båda sidor finns det människor som strävar efter dialog och förståelse och man bör därför ta fasta på denna dialog och framhäva det som förenar judar och polacker.

Det låter förstås vackert. Men frågan är om den bästa vägen framåt är att förtränga det förflutna. Är det på det sättet antisemitismens brott ska hanteras? ■

HISTORIEN | KRIGSHISTORIA

Desillusion i befrielsens stund

Det fosterländska kriget med Vasilij Grossmans reporterblick

Av

JOHAN ÖSTLING

Doktorand i historia vid Lunds universitet

REPORTER I KRIG

Dagboksanteckningar från andra världskriget

Vasilij Grossman

Översättning: Hans Magnusson & Luba Vinogradova

Historiska media (427 s.)

VASILIJ GROSSMAN DOG i bitterhet 1964. Hans biografi följde en utvecklingskurva som vi så väl känner till från det europeiska 1900-talet. Det var en rörelse från ideologins engagemang och hänförelse över begynnande skepsis och vantro till allt djupare desillusion och frustration. Det var en besvikelseberättelse, en de brustna förhoppningarnas historia. Likväl kan hans öde inte likställas med André Gides, Arthur Koestlers, Ignazio Silones och andra västerländska kommunistisypatisörers under mellankrigstiden. Hans liv följde specifikt sovjetiska spår.

Vasilij Grossman hade haft goda skäl att sätta sitt hopp till den nya ordningen i Sovjetunionen. Han föddes 1905 i Joseph

Conrads hemstad Berditjev i nuvarande Ukraina, en ort som vid denna tid hade en av Centraleuropas största judiska befolkningar. Familjen Grossman tillhörde den ►

► assimilerade bildade elit som i alla hänseenden strävade efter att bli rysk. Efter en kort ungdomlig sejour i Schweiz återvände han till Berditjev 1918 och genomlevde under de följande åren tysk ockupation, förödande inbördeskrig, katastrofal hungersnöd och hätsk pogromjakt, allt förebud om vad som komma skulle. För honom som jude innebar ryska revolutionen emellertid även att dörrarna slogs upp till universiteten och under 1920-talet studerade han kemi i Moskva.

Grossman var således en rysk-judisk intellektuell men hörde inte till det europeiserade segment i generationen före honom som korresponderade med Rilke och graciöst rörde sig i de franska salongerna. När han med tiden slog in på den litterära banan var det ingen uppoffring att foga in sig i sovjetstatens påbudna estetik. Hans erfarenheter som ingenjör i gruvdistrikten i Donbass låg till grund för ett antal noveller som under 1930-talet väckte Maksim Gorkijs och Michail Bulgakovs uppmärksamhet. Grossmans lycka tycktes vara gjord.

Tjugo år senare arbetade Vasilij Grossman intensivt på två stora romaner, *Allt flyter* och hans magnum opus *Liv och öde*. I skönlitterär form hör de till de mest förbittrade vidräkningar med det sovjetiska samhällssystemet som någonsin utgivits, väl i paritet med Alexander Solzjenitsyns *Gulag-arkipelagen*. Trots det Chrusjtjovska tövädret växte småningom insikten fram hos Grossman att han aldrig skulle kunna ge ut sina kritiska verk i Sovjetunionen. Han visade manuskriptet till *Liv och öde* för en boksynt vän som läste det som vore det en uppenbarelse, men som samtidigt insåg att det aldrig skulle bli fråga om publicering. När Grossman vände sig till partiets mäktige chefsideolog Michail Suslov fick han till svar att den inte kunde utges på två hundra år. Riktigt så länge dröjde det nu inte, men först 1988, i Sovjetunionens sista timme och nästan tjugofem år efter Grossmans död, publicerades *Liv och öde* i hemlandet.

MELLAN ENTUSIASMENS 1930-TAL och missräkningens 1950-tal ligger andra världskriget. Grossman hade som så många andra män hängivet sökt värvning 1941, när tyskarna lade Vitryssland och Ukraina under sig; han ville göra sin patriotiska plikt och försvara fosterlandet mot de fascistiska inkräktarna. Det skulle visa sig att han var alltför rundhyllt, närsynt och klen för att duga som soldat, men efter en tids vankelmod fann han sin kallelse. Grossman enrollerades som krigskorrespondent för armétidningen *Krasnaja Zvezda* ("Röda stjärnan"), ett inflytelserikt blad som vid denna tid lästes långt utanför manskapsmässen. Uppdraget gav den

glasögonförsedde romanförfattaren chansen att röra sig från front till front, att bevittna de mäktiga kraftmätningarna och den vardagliga tristessen, att se hur kriget kunde föra samman människor ur olika samhällsskikt men än mer hur det bröt ned normerna, jagade fram drivfärderna, perverterade sanningen och förvred allt som var ädelt, stort och vackert.

Vasilij Grossmans provningar och iakttagelser under det stora fosterländska kriget 1941–45 åskådliggörs i samlingsvolymen *Reporter i krig*. Det är ett vittnesbörd i stor stil, ofta fängslande, nästan alltid levande. För utgivning, urval och historisk vägledning står den brittiske militärhistorikern Antony Beevor och översättaren Luva Vinogradova. Den förstnämnde har gjort sig ett namn som författare till flera internationella storsäljare om andra världskriget, och i synnerhet i boken *Stalingrad* nyttjade han flitigt Grossmans rapporter för att frammana atmosfär. För mig som aldrig förmått stämma in i lovsången till Beevor, troligen för att jag så lätt blir uttråkad av det slags militärhistoria han torgför, har han denna gång funnit en mer passande roll. Beevor träder här fram som en kunnig och välvillig ciceron som fortlöpande sufflerar oss med geografiska angivelser, krigshistoriska data och biografiska upplysningar. Emellanåt hade jag dock inte haft något emot att den allvetande kommentatorn tystnade en stund, tog ett steg tillbaka och lät Grossmans egna texter stå för sig själva.

Urval reser alltid principiella problem. I boken samsas brev, dagboksnotiser och utdrag ur artiklar sida vid sida och för läsaren är det ofta oklart vad som var ämnat för skrivbordslådan och vad som var tänkt att nå offentligheten. Om detta hade varit en vetenskaplig aktpublicering hade det varit en graverande invändning, men nu får jag läsa texterna som ett flöde av observationer, bekännelser, infall.

Som korrespondent rörde sig Grossman över stora fält. Han blev vittne till hur de katastrofala nederlagen i Gomel och Kiev 1941 vändes i sovjetiska segrar i Stalingrad och Kursk, han erfor den förödelse som den tyska härtagningen framkallat i Ukraina, Vitryssland och Polen, han nådde Warszawa, Łódź och Berlin innan krutroken lagt sig. Med tiden blev han en erfaren frontsoldat, *frontovik*, men också en man märkt av kriget.

Slaget vid Stalingrad var otvivelaktigt en av de viktigaste upplevelserna i Grossmans liv, skriver utgivarna i bokens generösa inledning. De bittra vintermånaderna 1942–43 blir följdriktigt föreställningens höjdpunkt och dessa partier får breda ut sig över sidorna. Vid denna världshistoriska vattendelare, argumenterar Beevor och Vinogradova, stäcktes hans idealistiska illusion om att det stora kriget

skulle förändra Sovjetsamhället i grunden och förpassa lägren, utrensningarna och skådeprocesserna till historien. Det som blev krigets stora vändpunkt blev även en vändpunkt för Grossman personligen.

Likväl är det svårt att läsa *Reporter i krig* som en enkel krönika om ett uppvaknande. Andra världskriget hade inte formen av en rätlinjig läroprocess för Grossman, även om kritiken mot sovjetarmén blev mer oförblommerad ju mer han genomled. Hans skildring av rödarmisternas massvåldtäkter på tyska kvinnor våren 1945, till exempel blottställde, vederstyggligheterna utan tillstymmelse till pardon.

Peripetin i hans eget livsdrama kan lika väl sökas vid en annan tidpunkt. I januari 1944 nådde Grossman äntligen fram till hemstaden Berditjev. Han hade länge befarat det värsta för sin mor och sina släktingar, och alla farhågor skulle besannas. Redan innan han fick visshet om moderns dystra öde i nazisternas förintelsemaskineri samlade han sig till artikeln "Ukraina utan judar":

Det finns inga judar i Ukraina. Ingenstans – i Poltava, Charkov, Kremenjug, Borispol, Jagotin – inte i någon av städerna, i alla hundratals och tusentals städer och byar ser man små flickors svarta, tårfyllda ögon; ingenstans hör man en gammal kvinnas plågade röst; ingenstans ser man ett hungrigt spädbarns mörka ansikte. Allting är tyst. Allting är stilla. Ett helt folk har brutalt tagits av daga.

ANTISEMITISMENS VERKNINGAR blev Grossman varse under krigets sista år. Under Röda arméns framryckning västerut blev han åsyna vittne till förintelselägren Majdanek och Treblinka och gjorde vad han kunde för att upplysa världen om vad som försiggått. Redan i slutet av 1943 hade han tillsammans med författaren Ilja Ehrenburg anslutit sig till en kommission vars syfte var att samla in uppgifter om nazisternas illdåd, men de fick tidigt erfara att antisemitismen inte endast begränsades till Nazityskland. Artiklar om judeutrotningen refuserades ofta av *Krasnaja Zvezda* eller så tonades offrens judiska tillhörighet ned. Inledningsvis trodde han att det var reaktionära rester från ett förrevolutionärt förflutet, men mycket snart kom han till insikt om att antisemitismen alltjämt var virulent. I det paranoidea senstalinistiska samhället, åren omkring 1950, föll han själv offer för judehatet och förvisades bryskt från kulturens parnass.

Krigets efterklanger bar således på bitterhetens bedrävelser för Vasilij Grossman. Men de dyrköpta erfarenheterna blev grundvalen för det beständiga i hans litterära gärning, den personliga reportagekonsten och den politiska uppgörelseprosan.

HISTORIEN | BIOGRAFI

Biografier är spekulativa affärer

Marknaden har fått historikernas elfenbenstorn att vackla

DOKUMENTÄRFÖRFATTARE och filmproducenter vänder för närvarande blickarna mot de historiska persongallerierna på jakt efter nya kassakossor och scoop. Under den snart förflutna vintersäsongen har välkända historiska profiler som Marie Antoinette, Robert F. Kennedy och Idi Amin reinkarnerats på filmdukarna. En entusiastisk kritikerkår har till exempel hyllat skådespelerskan Helen Mirrens gestaltning av drottning Elizabeth under de tumultuaria dagarna efter Lady Di's tragiska död i augusti 1997. Den biografiska filmtrenden är dock långt ifrån över. I början av februari kunde den tyska Springerpressens flaggskepp *Bild* förmedla nyheten att historien om Zarah Leanders liv ska filmatiseras av den holländske regissören Ben Verbong.

Filmproducenterna är dock inte, som de flesta kunnat observera, den enda yrkeskår som valt att inventera den historiska garderoben. Krigshistoriker och biografer har surfat på en imponerande framgångsvåg som aldrig förr i mannaminne. Under det senaste decenniet har bokhandelsdiskarna bokstavligen översvämmats av historiska personporträtt. Den intresserade kan exempelvis finna nyskrivna biografier över de flesta av Sveriges regenter från Karl Knutsson Bonde, som härskade på 1400-talet, till Gustaf V. Det finns böcker om Olof Rudbeck, Verner von Heidenstam, Oscar Levertin, Fredrika Bremer, Axel Oxenstierna, Arvid Horn och många fler. Bland internationella bästsäljare kan nämnas Jung Changs Maobiografi och Simon Sebag Montefiores hyllade verk om Stalin och furst Potemkin. Under 2007 kan man, med tanke på Linnéåret, förvänta sig en strid ström av nya böcker om Carl von Linné. Exemplet kan mångfaldigas.

Under det senaste decenniet har bokhandelsdiskarna bokstavligen översvämmats av historiska personporträtt.

Det massiva trycket från marknadskrafterna har, vill jag hävda, fått de källkritiska historikernas elfenbenstorn att vackla. Med en raffinerad blandning av fakta och fiktion kan filmproducenternas vetenskapliga panel skapa en trovärdig bild av det förrevolutionära hovlivet i Versailles

Av
CARL JOHAN GARDELL
Fil. dr i historia och kritiker

MED LIVET SOM INSATS
Biografen som humanistisk genre

Henrik Rosengren
& Johan Östling (red.)

Sekel bokförlag (190 s.)

GUSTAV II ADOLF
En biografi

Sverker Oredsson

Bokförlaget Atlantis (432 s.)

FINANSFURSTEN
K. A. Wallenberg 1853–1938

Ulf Olsson

Bokförlaget Atlantis (503 s.)

och rekonstruera det dystra stämningssläge som rådde i Berlinbunkern under Hitlers tio sista dagar. Genom att producera nya "sanningar" kan manusförfattarna, paradoxalt nog, skapa en "sannare" och mer fylld bild av händelser i det förflutna. Knappast någon teater- eller biopublik kan tolerera ett avbrott i föreställningen med hänvisning till den pinsamma omständigheten att säkra källor saknas. Den oöverstigligen brandvägg som Weibullskolan timrade upp för att skilja säker vetenskap från dikt och skönlitteratur – dit de historiska biografierna räknades – har onekligen genombrutits på flera fronter under det senaste decenniet.

BLOTTA TANKEN PÅ att skriva historiska biografier och romaner tillhörde det mest förbjudna när jag på 70-talet började min forskarkarriär som doktorand på Historiska institutionen i Uppsala. Att publicera sig i vetenskapliga tidskrifter var själv-

fallet meriterande men att ge sig ut på den massmediala marknaden var i princip värre än prostitution och betraktades för det mesta som ett hot mot den fortsatta karriären. Sedan dess har mycket förändrats. Historiska biografier har tagit sig genom den Weibullska brandväggen och

blivit rumsrena. Historiker skriver numera populärvetenskapliga böcker. Den slutliga bekräftelsen på att gränsen mellan fakta och fiktion har suddats ut kom möjligen för några år sedan när Turistcentrum i Skövde började marknadsföra fotvandringar i Arns – Jan Guillous fiktive romanfigurs – fotspår. Sommaren 2004 arrangerades för övrigt ett möte mellan Östergötlands och Västergötlands medeltida ikoner, heliga Birgitta och riddaren Arn, på ön Fjuk i Vättern.

Vad säger historikerna om biografins renässans? För att få ett svar på den frågan vänder jag mig till antologin *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* som publicerats i dagarna. Medverkar gör tolv historiker, arkeologer, idéhistoriker och litteraturvetare från flera av landets lärosäten samt Köpenhamns universitet. De flesta av bokens bidrag presenterades ursprungligen på en vetenskaplig konferens som hölls i Lund i november 2005.

Det är en matnyttig bok. Flera av forskarna diskuterar biografigenrens svåra metodologiska problem. Det finns ingen författare som kan skapa ett komplett personporträtt. Man kan aldrig rekonstruera en hel människa och få med individens alla tankar och handlingar under livets samtliga faser. Det vore ju detsamma som att leva om en människas liv på nytt. Biografiförfattaren måste följaktligen göra ett subjektivt urval, och där lurar många fällor. "Den biografiska genren inbjuder till spekulatör", skriver Henrik Rosengren, historiedoktorand i Lund, "inte minst på grund av författarens identifikation med subjektet. Efter timtals läsning av brev, dagboksanteckningar, kommentarer och artiklar tror man sig lätt kunna sätta sig in i hur den biograferade tänkte. Härifrån är steget inte långt till att man projicerar sig själv i den biograferades livssituation och därmed tror sig kunna dra slutsatser på alltför lösa empiriska grunder."

Om biografiförfattaren beundrar sitt objekt ligger det följaktligen nära till hands att konstruera ett hjälteporträtt. Om man tvärtom fattar aggregerat till föremålet under arbetets gång finns alltid risken att man – även omedvetet – väljer ut empiriska fakta som bekräftar den negativa bilden. Om forskaren förutsätter att den biograferade alltid handlar rationellt försvinner känslor och irrationella beteenden som förklaringsvariabler. Verner von

► Heidenstam kallade själv sin bok om den heliga Birgitta för ett "porträtt av författaren som gumma". På samma sätt är Curt Weibulls bok *Drottning Christina* från 1931 i själva verket ett porträtt av Weibull själv som svensk drottning konstaterar Södertörnshistorikern Alf W. Johansson. Till detta, menar jag, ska fogas det nästan oöverstigliga problemet med politiskt eller moraliskt kontroversiella personer och den föränderliga tidsandan. Den enes skurk är, som bekant, den andres frihetshjälte. Vem kan i dag förutspå hur den allmänt vedertagna bilden av Fidel Castro och Usama bin Ladin kommer att se ut i den historiska backspegeln om 200 år?

"Vi får se de skärvor vi hittar som bitarna i ett pussel och bilden vi tecknar som inte helt färdig", konstaterar Eva Helen Ulvros som har skrivit en biografi över författarinnan Sophie Elkan. Kulturvetaren Birgitte Possing från Köpenhamn har myntat begreppet "spindelvävsbiografi". Andra talar om tavlor och tablåer.

Vem kan i dag förutspå hur den allmänt vedertagna bilden av Fidel Castro och Usama bin Ladin kommer att se ut i den historiska backspegeln om 200 år?

Arkeologen Kristina Josefson, som författat en avhandling om ärkebiskopen Absalon (verkande i Lund på 1100-talet) rekonstruerade sitt objekt som en symbol för den dåtida tidsandan. I den klassiska kronologiska biografien följer författaren i princip den biograferade från vaggan till gravan. För att undvika alla de oöverstigliga källkritiska problem som diskuterats ovan tar de flesta av författarna avstånd från den kronologiska framställningsformen och förordar i stället en biografi som baseras på ett antal preciserade teman. Ett exempel som anförs är *Silvermasken*, Peter Englund's porträtt av drottning Kristina, som består av 83 tablåer. Men den tematiska biografien behöver verkligen inte betraktas som någon ny innovation, en "poststrukturalistisk dekonstruktion" hemmahörande i det så kallade postmoderna samhället. Under stora delar av 1900-talet har sociologerna förfäktat tanken att människor ikläder sig många skiftande roller och att dessa förändras från dag till dag under hela livet, noterar Örebrohistorikern Christina Carlsson Wetterberg.

DEBATTEN OM DE KÄLLKRITISKA problemen är förvisso viktigt, men boken *Med livet som insats* väcker också andra frågor. Hur kan det komma sig att antologiförfattarna, i en tid när bokhandelsdiskarna svämmar över av biografier och andra historiska verk, inte analyserar marknadskrafternas

spel? Den ende av antologiförfattarna som verkligen förknippar den expansiva biografiska genren med marknadens pekuniära frestelser är litteratursociologen Johan Svedjedal från Uppsala. Utanför den akademiska världen har biografier blivit en jättesuccé, kan han konstatera. "Särskilt i Storbritannien har biografien blivit en industri. År 1990 publicerades där 2 164 biografier, alltså 40 nya titlar i veckan!" Det lär finnas, för att ta ett exempel, ungefär 200 biografier bara om Lord Byron. Marknaden i den engelskspråkiga världen är så omfattande att den kan försörja en hel kår av professionella biografer som yrkesmässigt producerar bok efter bok om kända personer. "Många biografier om författare säljer bättre än föremålets egna arbeten", skriver Svedjedal.

Biografins moderna uppsving tog sin början vid 80-talets mitt, konstaterar Birgitte Possing. De flesta av medförfattarna tycks vara någorlunda ense på den punkten. Possing hänvisar bland annat till en provokativ artikel av Pierre Bourdieu från 1986 som satte fyr under den biografiska debatten. Det är onekligen en spännande observation.

Mot den bakgrunden kan man fråga sig varför inte antologiförfattarna lägger mer krut på att analysera de nya trenderna i tiden. I själva verket undviker de, såvitt jag kan bedöma, att verkligen problematisera den biografiska genrens renässans. Undantaget är litteraturvetaren Lisbeth Larsson från Göteborg som konstaterar att när det kalla kriget gick mot sitt slut uppstod ett behov av att definiera människan på nytt. Visst kan man hypotetiskt förknippa biografins återkomst med det omtumlande paradigmskifte som inträffade när hela den efterkrigstida världsordningen gick mot sitt slut. Det sovjetiska samhällsexperimentets bedrövliga svanesång tog bort legitimiteten från den politiska vänsterns optimistiska framtidsvision och kastade mörka skuggor över hela det tvåhundraåriga upplysningsprojektet. Över hela världen sökte desorienterade människor efter nya ideologiska hållpunkter i religionen, nationen, lokalsamhället, den etniska gruppen och i den egna kulturskatten. När samhällsteorierna bröt samman hamnade också individerna i fokus.

Flera av författarna betonar den centrala roll som historiska myter och heroiska förebilder spelade under 1800-talets nationsbildningsprocess. De nationalistiska och statsidealistiska historikerna gav hjältestatus åt politiska ikoner som Engelbrekt och Gustav II Adolf men också åt en lång rad fältherrar, uppfin-

nare, vetenskapsmän, författare och upptäcktsresanden. I Sverige bröts det "nationellt idealistiska paradigmat" herravälde inom historievetenskapen under första världskriget, skriver Alf W. Johansson och pekar då särskilt på Lauritz Weibulls installationsföreläsning 1919 i Lund. Den historiska biografien hamnade utanför den vetenskapliga brandväggen när den källkritiska skolan tog avstånd från berättandet som förklaringsform. Samtidigt förloade historikerna definitivt sin uppburna ställning som statsideologer.

Här kan man ana djupa samhällsförändringar. Jag skulle vilja hävda att det inte är meningsfullt att endast diskutera Weibullskolans genombrott. Ännu på 20-talet jämfördes Hjalmar Branting med "riksgrundläggare" som Gustav Vasa och Axel Oxenstierna. Arbetarklassen kunde fortfarande beskrivas som den svenska allmogens arvtagare med positiva associationer till Nils Dacke och de frihetstörstande dalkarlarna. Men sedan inträffar ett spännande paradigmskifte. När 30-talskrisens gastkramning lättat vände blickarna framåt mot det hägrande folkhemmet. I det nyligen demokratiserade Sverige skulle hela folket marschera i takt mot framtiden. Plötsligt behövdes inte de entusiastmerande identifikationsobjekten som hämtats från den historiska garderoben. När hela det ojämliga gamla överhettssamhället stod på tur att reformeras förlorade individerna sin centrala roll som historiens agenter. Under 60- och 70-talet, när strukturalistiska och marxistiska samhällsteorier stod högst på dagordningen, blev de historiska gestalterna utbytbara och i det närmaste irrelevanta. Det är mot den bakgrunden man bör se biografins plötsliga återkomst under 80-talets andra hälft när det kalla krigets stabila världsordning var på väg att krackelera.

Med livet som insats är en intressant bok. Den kastar ljus över den akademiska debatten men väcker samtidigt frågor om yrkeshistorikernas syn på sin roll i samhället och förhållandet till marknaden. Hur kan de för övrigt diskutera den så kallade historielösa efterkrigstiden och biografins renässans när det kalla kriget gick mot sitt slut, utan att på allvar ta hänsyn till grundläggande samhällsförändringar? Hur förhåller sig antologiförfattarna egentligen till samhället och konsumenternas sprudlande historieintresse i globaliseringens tidevarv? Hur kan det komma sig att så många akademiker sitter kvar i sitt vacklande elfenbenstorn?

DET HAR HÄVDATS att Sveriges historia är dess kungars. På lika goda grunder kan man påstå att Sveriges 1900-talshistoria är de politiska partiernas. Liberaler och socialdemokrater drev på det demokratiska genombrottet i bästa samförstånd, bru-

Cigarrlådan. Operahuset i Stockholm ansågs av samtiden likna en låda för fina rökverk. K. A. Wallenberg ordnade finansiering genom det så kallade teaterlånet. Kanske en modell att upprepa i dag?

Bild: ur *Finansfursten*

kar det hävdas, men sedan var det socialdemokraternas folkhemsmodell som vann den långa kampen om välfärdssamhället. Men om man vidgar perspektivet en smula kan man dessutom påstå att folkhemmet vilar på två fundament – näringslivssektorn som skapat arbetstillfällena liksom de nödvändiga exportinkomsterna och det politiska etablissemangen som fördelat det uppkomna överskottet. Tankar av det slaget aktualiseras när jag läser ekonomihistorikern Ulf Olssons biografier över ett par av Wallenbergfamiljens portalfigurer. Den första boken, som behandlar Marcus Wallenberg jr (1899–1982), kom ut år 2000. Den andra, med den informativa titeln *Finansfursten. K. A. Wallenberg 1853–1938*, har nu kommit ut.

Boken om Knut Agathon Wallenberg kan beskrivas som en klassisk kronologisk biografi som följer sitt objekt från konceptionen till jordfästningen och eftermälet. Men biografien är också tematisk; antologiförfattarnas varningar för subjektivism och identifikation med den biograferade känns knappast aktuella. Med livsspannet som den bakomliggande röda tråden fokuserar Olsson på den mångfrestande K. A. Wallenbergs olika roller – som vd i Stockholms Enskilda Bank, som en av de ledande entreprenörerna under det svenska industrisamhällets grundningstid, som utrikesminister i Hammar skjöldregeringen 1914–17, som riksdagsman och kommunpolitiker i Stockholm, som filantrop och som samhällsbyggare i Saltsjöbaden. Olsson redogör för händelseförloppet och återger ett antal privatbrev som kastar ljus över den biograferades personlighet.

Bilden blir över lag positiv. K. A. Wallenberg beskrivs som en traditionell upplysningsman och manchesterliberal som trodde på värdet av utbildning och den fria företagsamhetens kapacitet att bygga ett förnuftigt samhälle. Han upprätthöll goda kontakter med de liberala ledarna och Hjalmar Branting och litade på det socialdemokratiska partiets förmåga att fänga upp mer radikala krav på samhällsomstörtande förändringar. Som utrikesminister kunde den frankofile Wallenberg rida spärr mot de aktivistgrupper som ville kasta in Sverige i världskriget på Tysklands sida. Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har varit en viktig sponsor för svensk forskning men har också bidragit till att vidmakthålla Wallenbergfamiljens starka ställning i landets näringsliv.

Filmhjältar och romanfigurer kan folk identifiera sig med medan knappast någon kan hantera en torr statistisk uppgift om sex miljoner mordoffer.

En annan aktuell biografi är skriven om Gustav II Adolf med Lundahistorikern Sverker Oredsson som författare. Boken har, precis som K. A. Wallenberg-biografien, en kronologisk röd tråd och tematiska avsnitt. Uppgifter om kungens personliga liv varvas med information om situationen i Sverige och Europa vid samma tid. I princip håller Oredsson fast vid 1800-talets nationalistiska ursprungsmyt om en svensk "organism" som börjar växa vid Gustav Vasas maktövertagande

för att sedan breda ut sig kring Östersjöns kustområden och vidare söderut i Polen och Tyskland. Men nog är det självklart att man kan vända på perspektivet och i stället betrakta Gustav Adolf som en europeisk krigsherre som finansierades av Amsterdambankirer och använde Sveriges råvaruresurser och andra tillgångar som säkerhet för krediterna. Med den expanderande krigsmakten som effektivt maktinstrument kunde nya provinser erövrats och pressas på kontributioner i en allt snabbare takt.

OREDSSONS BIOGRAFI innehåller flera fruktbara nya infallsvinklar på svensk stormaktsrid. Bland annat presenterar författaren en intressant hypotes om sambandet mellan Vasaättens problematiska illegitimitet och den ortodoxt religiösa diktatur som infördes av Karl IX:s regim vid sekelskiftet 1600. Dynastigrundaren Gustav Vasa var ju, som bekant, en uppkomling som grep makten efter ett framgångsrikt uppror. Hans förstfödde arvtagare Erik XIV störtades av adelsoppositionen och förklarades galen. Fördrivningen av kung Sigismund motiverades i sin tur med hans katolska tro. Eftersom Karl IX och sonen Gustav Adolf saknade all legitimitet som härskare – enligt den tidens synsätt – framställde de sig i stället som den "rätta" trons försvarare mot katoliker och jesuiter, skriver Oredsson. Den svenska protestantismen blev en totalitär statsideologi och ett maktinstrument som legitimerade anfallskrig och statsterroism inom landet.

MODERNA BIOGRAFIER, som Oredssons och Olssons, kan hantera de källkritiska problem som skribenterna i *Med livet som insats* uppmärksammar. Symboladdade personporträtt, som påverkar en masspublik, är utan tvekan en kraft att räkna med.

Klassikern *Onkel Toms stuga*, för att ta ett exempel, väckte ett enormt uppseende vid publiceringen 1852 och påverkade den amerikanska opinionen i slaverifientlig riktning. Det var den amerikanska TV-serien *Holocaust*, har

någon sagt, som först fick världen att inse vidden av den katastrof som drabbade Europas judar under andra världskriget. I filmen, som producerades 1978, fick tittarna följa den tyskjudiska Berlinfamiljen Weiss och den tyske SS-officeren Erik Dorf under naziregimens år. Filmhjältar och romanfigurer kan folk identifiera sig med medan knappast någon kan hantera en torr statistisk uppgift om sex miljoner mordoffer. Biografins renässans är ett tecken i tiden. ■

HISTORIEN | FÖRINTELSEN

Helvetet tog plats på jorden

Laurence Rees bok berättar om Förintelsen som industriellt mordande

OM JAG SKULLE sammanfatta min erfarenhet av Tredje riket i ett ord, skulle det ordet vara ... paradiset." Så uttryckte sig Joseph Goebbels personliga attaché Wilfred von Oven till den brittiske historikern och TV-producenten Laurence Rees i ett informellt samtal över en kopp te. Rees blev överraskad av von Ovens hjärtesuck. Det stämde inte med vad han läst om nazistaten. Men det visade sig att von Oven i samtalet med Rees, som ägde rum år 1990, gjorde sig till tolk för en föreställning som varit högst aktuell när det begav sig. Och detta har faktiskt varit känt hela tiden. Débora Dwork upplyste i sin Hugo Valentin-föreläsning i Uppsala år 2005 om att SS-chefen Himmler var fast besluten att göra koncentrationslägret Auschwitz med omgivningar till "en tysk Edens lustgård i det tyska Östeuropa" (*Auschwitz and the Holocaust. The Hugo Valentin Lectures*).

Det tyska paradiset Auschwitz skulle ha både industri och jordbruk. Himmler kunde anknyta till en plan som den tyska kemitrusten I.G. Farben just hade lanseerat. I.G. Farben ville lägga en fabrik för tillverkning av syntetiskt gummi, Buna, på en plats där det fanns god vattentillgång, goda järnvägsförbindelser, gott om anläggningsmark och gott om arbetskraft. Efter en titt på kartan hade man fastnat för en liten stad i det ockuperade Polen, Auschwitz. Himmler blev entusiastisk. Han kunde förse I. G. Farben med polska slavarbetare och låta omgivningarna befolkas av tyskar, som skulle bygga upp

För alla utom för tyskarna själva blev Auschwitz inte ett paradys utan ett helvete.

mönsterjordbruk. Rees citerar ur en rapport från april 1941 att det var Himmlers avsikt att "skapa en exemplarisk östeuropeisk bosättning" för "särskilt kvalificerade tyska män och kvinnor". Dessa planer utarbetades samtidigt som koncentrationslägret byggdes ut.

För alla utom för tyskarna själva blev Auschwitz inte ett paradys utan ett helvete. Namnet Auschwitz har blivit en synonym för ordet inferno. Laurence Rees skildrar i *Auschwitz. Den slutgiltiga lösningen* en värld som var ännu hemskare än vad Dante Alighieri kunde föreställa sig. Över

Av
KRISTIAN GERNER
Professor i historia vid Lunds universitet

AUSCHWITZ
Den slutgiltiga lösningen

Laurence Rees

Översättning: Stefan Lindgren

Prisma (392 s.)

ingången till Dantes inferno stod skriver att den som inträdde där skulle överge varje hopp, medan det över porten till koncentrationslägret Auschwitz stod att arbetet där var en väg till frihet. Förvisso var det för flertalet fångar i förintelsekomplexet Auschwitz-Birkenau krematorieugnens rök, graven i luften, som blev "friheten". Ändå var SS val av slagordet "Arbeit macht frei" inte bara ett uttryck för cynism. Förintelsen av judarna var visserligen inte någon hemlighet för den tyska befolkningen. Det visar de vittnesmål som Rees har redovisat. Men offren hölls så långt det var möjligt ovetande om sitt öde. Slagordet ingick i den nazistiska taktiken att hålla offren okunniga om det som förestod. Många av dem insåg inte vad det handlade om och höll sig lugna hela vägen fram till gaskamrarnas portar.

REES BESKRIVER hur tyskarna efter anfallet på Sovjetunionen sommaren 1941 utvidgade paradysplanerna till de nyövrade områdena. Nya SS-avdelningar sattes in som förstärkning för att man skulle kunna lösa uppgiften att döda alla judar utan undantag: "Med mordenheter som redan sköt judiska män måste det

i det nazistiska ideologiska perspektivet ha framstått som ett logiskt steg att förstärka mordpatrullerna för att göra helt 'rent' i 'Edens lustgård.' Rees intervjuade en av mördarna, SS-mannen Hans Friedrich. Denne var stolt över sitt verk. Han ansåg att världen blev bättre då judarna var borta.

Innan Förintelsen hade börjat organiserades som "den slutgiltiga lösningen" under 1941 fördes judiska män bort för att användas som slavarbetare. Judiska kvinnor och barn sändes sedan iväg till lägren för att de hade blivit av med sin försörjning då männen deporterades. De

blev ett störande trasproletariat. Ett tydligt exempel på antisemitisk problemlösning omedelbart före själva Förintelsen är ödet för den judiska befolkningen i Slovakien. Republiken upprättades i mars 1939 på Tjeckoslovakiens ruiner. Den nya regimen under den katolske prästen Tiso vidtog omedelbart "entusiastiskt antisemitiska åtgärder mot de 90 000 slovakiska judarna". Entusiasmen var så stor att Tisoregimen betalade tyskarna 500 riksmark per huvud för att de skulle deportera de judiska kvinnorna och barnen när alla arbetsdugliga judiska män hade deporterats. På så vis skulle den slovakiska staten slippa sörja för judiska kvinnor och barn. I avtalet ingick att efterlämnade judiska fastigheter och andra tillgångar skulle tillfalla slovakerna, inte tyskarna.

Antisemitismen har en viktig roll i denna berättelse om Förintelsen av judarna. Det var inte fråga om abstrakta ideologiska föreställningar eller allmänna fördomar utan om praktisk politik, konkreta handlingar. Förvisso fanns det stora inslag av enkelt hantverk som nedklubbning, revolverskott och maskingevärssalvor, men framförallt handlade det om maskinmässig förintelse av en kategori som inte betraktades som människor. Direktörerna, tjänstemännen och arbetarna i de tyska dödsfabrikerna utförde i de flesta fall sitt värv med lika stor hängivenhet som SS-trupperna och Wehrmachts soldater visade på östfronten. Generalerna Erich Hoepner och Carl-Heinrich von Stülpnagel, som sedermera deltog i julkuppförsöket mot Hitler 1944, samarbetade intimt med SS mordkompanier. Rees nämner inte detta faktum eftersom han har koncentrat sig på SS, som drev förintelselägren, men för att bilden av förintelsen ska bli fullständig måste Wehrmachts roll nämnas.

MEN BEHÖVS YTTERLIGARE EN BOK om Förintelsen? Vet vi inte allt? Svaret är att Rees har givit en meningsfull innebörd åt det slitna slagordet "levande historia", tillämpat på Förintelsen. Han förenar forskningsrapporter med vittnesutsagor till en drastisk skräckskildring. Tesen att Förintelsen var ett modernt projekt har hamrats in av Zygmunt Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället*. Rees väljer att inte utgå från någon samhällsvetenskaplig teori. Han bygger upp berättelsen kring en rad direkta vittnesbörd

Uppdelning. Den beryktade urvalsproceduren i Auschwitz skall börja.

Bild: ur Auschwitz

från överlevande. De enskilda fragmenten, individernas erfarenheter, formar sig till en historia inifrån dödsfabriken och i de flesta fall nerifrån, ur offrens synvinkel. Den bild som till sist tonar fram är just bilden av ett modernt industrisamhälle med människor som råvara. Målsättningen att förinta alla judar drev tyskarna att utveckla och fullända en ny industribransch, förintelseindustrin. Rees bok ger med andra ord på ett fasaväckande kött och blod åt Baumans teoretiska konstruktion.

Rees låter begreppet Auschwitz täcka även de övriga förintelselägren Bełżec, Chełmno, Majdanek, Sobibór och Treblinka. I det ockuperade Polen skapade tyskarna en förintelsearkipelag. De olika lägren inrättades för särskilda mål-

grupper. Först föstes judar samma i ghetton i städer som Łódź, Warszawa, Kraków och Budapest, sedan sändes de till för ändamålet nyuppförda eller utbyggda förintelseanläggningar. Judarna från Warszawaghettoen förintades i Treblinka, de från Ukraina, Vitryssland och östra Polen i Bełżec, Majdanek och Sobibór, de från Łódź i Chełmno och de från Budapest i Birkenau. Givetvis förintades judar från ockuperade länder som Holland och Belgien och från med Tyskland allierade stater som Vichyfrankrike och Slovakien i de olika lägren, men det finns ändå ett mönster av särskilda minnesplatser i förintelsearkipelagen för olika grupper av den judiska befolkningen i Europa.

Boken aktualiserar infallsvinklar och teser i den nutida Auschwitzforskningen:

från Saul Friedländers analys i *Tredje riket och judarna* av Förintelsen som det yttersta uttrycket för nazisternas frälsningslära, där avsikten är det centrala, till Götz Aly's funktionalistiska tes att den tyska befolkningen accepterade både nazismen i allmänhet och Förintelsen i synnerhet därför att Tredje riket var ett folkhem, *Hitlers Volkstaat* (titeln på en bok av Aly), en stat som de ariska tyskarna upplevde som ett välfärdsprojekt. Exproprierad judisk egendom från hela Europa kom tyskarna till godo och nazisternas utplundring av de ockuperade länderna gav medel till socialpolitiska satsningar i Tyskland.

DE JUDISKA ÖVERLEVANDE som kommer till tals hos Rees vittnar om två aspekter som har uppmärksamats i den vetenskapliga debatten men inte funnit plats i de berörda ländernas historieskrivning. Det gäller det faktum att Sovjetarmén utsträckte sin våldtäktsverksamhet från de tyska kvinnorna till överlevande judiska kvinnor som råkade komma i soldaternas väg. Det rör förhållandet att överlevande från koncentrationslägren möttes med hat och förföljelse från sina gamla grannar när de försökte återvända till sina forna hem i Slovakien och Polen. Antisemitismen hade blivit starkare genom förintelsen.

Yehuda Bauer har i sin bok *Förintelsen i perspektiv* försökt lösa frågan om huruvida Förintelsen var unik eller inte med att säga att det var en hittills enastående händelse vilken dock kan upprepas i framtiden. Det är ett hypotetiskt svar på en hypotetisk fråga. Rees ger ett annat, entydigt svar. Det är antisemitismen som är unik. Därför är Förintelsen unik. Detta är den bärande tesen i *Auschwitz. Den slutgiltiga lösningen*. ■

NYHETER CARLSSON BOKFÖRLAG

Inbunden
ca 370 sidor

SVENSKA TABUN

Karl-Olov Arnstberg

TABUN FINNS i alla kulturer och samhällen och innebär förbud med särskild social laddning. Den som bryter mot ett tabu passerar en gräns. Men det som är tabu och förbjudet i ett sammanhang kan vara tillåtet i ett annat. Karl-Olov Arnstberg utmanar i SVENSKA TABUN själv en rad tabun.

Fritt, infallsriskt och spännande skriver han om censur, barn, kulturella tabun, sex, mat-tabun, döden liksom om befolkningsfrågan. Han diskuterar dagens förnuftsdyrkande människa, som ofta saknar referenser till en alternativ verklighet. Vad innebär det för behov av nya tabun?

KILLAR

TEXT: Annica Carlsson Bergdahl
FOTO: Jerker Andersson

I media möter vi killar som förövare eller svettiga idrottsmän. I reklamens värld dyker de allt oftare upp med vältränade kroppar.

Hur är det att vara kille mellan 14 och 20 år idag? Här berättar killar själva om tårar och oro, kärlek och sex. Om kompisar och mobbing, muskler och smink, jämställdhet och drömtjejer.

Häftad i Flexoband
ca 220 sidor

Stora Nygatan 31, 111 27 Stockholm
Tel 08-545 254 80 Fax 08-796 84 57
info@carlssonbokforlag.se www.carlssonbokforlag.se

 Carlsson Bokförlag

MÄNNISKAN | NATUREN

Vi ser inte skogen för allt virke

Svensken går vilse med sin natur

VID VARJE BESÖK i föräldrahemmet intill Hallandsåsen hade någonting förändrats. Hålet in i åsens sida blev djupare, schaktmassorna på det som en gång varit äng och åker blev allt mer lika stora klippformationer, och senare kom vattnet. Det blev en liten sjö, precis som det nog varit förr, innan marken dikats. Fåglar kom, det blev ett fasligt liv om vårmorgnarna, och i gräset hoppade mängder av grodor. Så en dag, berättade min far i telefon, fanns det inte längre några grodor. De hade försvunnit från en dag till en annan. Det var då Sverige fick lära sig namnet på en ny giftig produkt, rätningsmedlet Rhoca-Gil. Åsen tycktes förpestad: fiskarna dog, kor förgiftades, brunnarnas vatten blev odrickbart. Ännu en gång hejdades arbetet i åsen.

Många av avbrotten i tunnelgrävandet har blivit riksnyheter. I mycket fångar det vår inställning till miljön: järnvägstrafiken räknas till de minst skadliga transportsätten, men själva tunnelborrandet visade sig kunna få förödande konsekvenser. Enorma penningvärden pumpades in samtidigt som vattnet i åsen flödade ut. Mossar dränerades, men alla golfbanor lyste lika klargröna som alltid. Kampen om marken fortsätter, bevarare står mot dem som framför allt ser till turistintäkter eller samhällsbygge, och ibland kan inte ens miljövännerna veta vilket ben de ska stå på: för eller emot tunneln.

Svensken älskar sin natur. Så heter det. Det är möjligt att det fortfarande är sant. På något vis förstår vi alla att en Göran Persson ville dra sig tillbaka och bli skogsbrukare. Han lyckades göra hela företaget till ett slags andlig *retreat* innan kvällstidningarna förvandlade företaget till något det kanske också var: ett utslag av den nya adelns levnadsmönster, misstänkt lika tidigare adelsprivilegier. Fast ändå, många svenskar förstod eftersom de själva planerat att bosätta sig på landet efter pensionering. I lite mindre skala, förstås.

Klart står åtminstone att svenskar har haft en mycket stark relation till naturen. Den är ett eget topos i litteraturen, Linnés natursystem gjorde honom till en veten-

Av

ERIK WALLRUP

Redaktör för Annex

HERRARNA I SKOGEN

Kerstin Ekman

Albert Bonniers förlag (558 s.)

FRÅN ALPROMANTIK TILL HEMBYGDSROMANTIK

Natursynen i Sverige 1885 till 1915

Erik Erlandson-Hammargren

Gidlunds förlag (475 s.)

NATURENS SPEGEL

Nordiskt landskapsmåleri 1840-1910

Peter Nørgaard Larsen m.fl. (red.)

Nationalmuseum (312 s.)

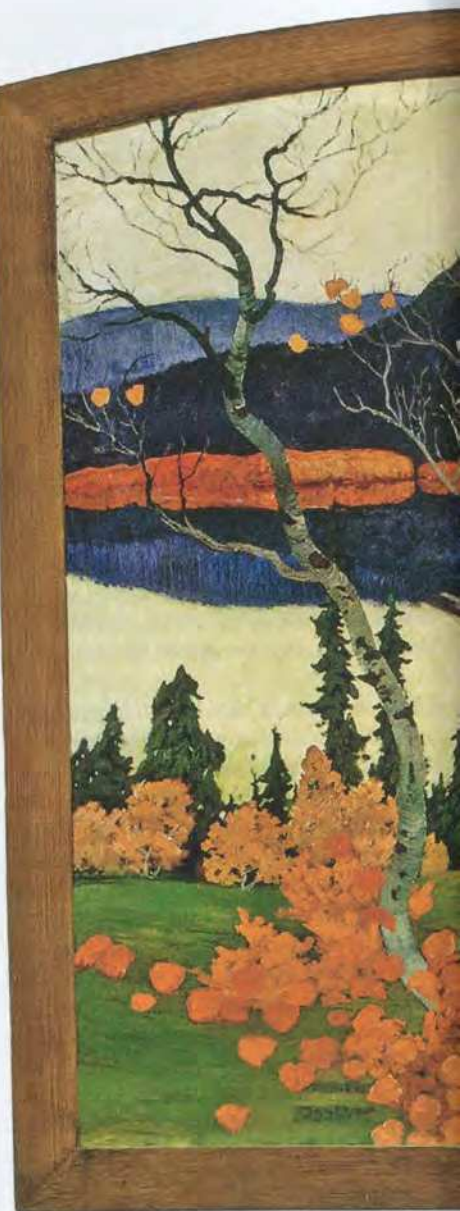
DAGARNA VID FRYKEN

Sven Rosendahl

Heidrups förlag (ca 140 s., utk. juni)

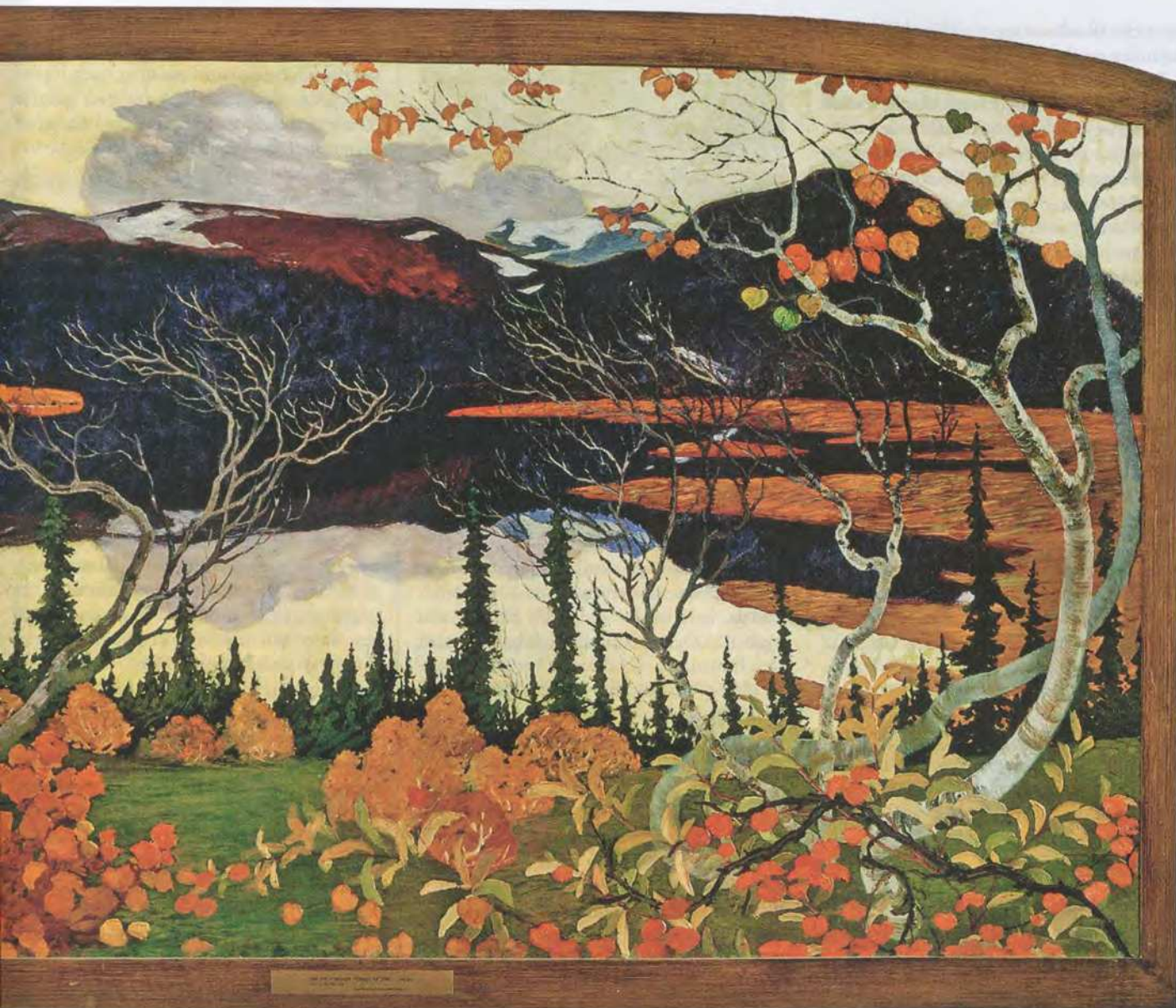
skaplig världsstjärna och bärplockning är någonting generationer av barn tagits ut på mer eller mindre knotande (medan svampen under århundraden fick stå orörd som otjänlig).

NATUREN HAR ALLTSÅ blivit ett stående inslag i bokutgivningen och fortsätter så att vara, i de mest skilda genrer. Här ett axplock nya böcker: Kerstin Ekman samlar i *Herrarna i skogen* årtionden av intryck från skogen, Erik Erlandson-Hammargren har tagit temperaturen på natursynen i Sverige från 1885 till 1915 och ett antal naturskisser från krigsåren finns samlade i Sven Rosendahls *Dagar vid Fryken*. Ändå stannar det inte därvid. Som ett tecken i tiden kan man också ta Nationalmuseum:s stora utställning "Naturens spegel" nyligen, eftersom det rakt inte är så att naturen bara varit en litterär angelägenhet (och ett visst skogssus hittar man för den delen också i den nationalro-

mantiska musiken). Man kan läsa titeln till Ekmans bok på åtminstone tre olika vis. Ett första tar fasta på den dansvisa om Herr Olof som utgör själva intaget i den oändligt rika skog Ekman tecknar bilder av. Det är mytens och litteraturens skog. Ekman tycks ha läst sig igenom i stort sett allt från de tidigaste svenska litterära besöken ända fram till nuet, från den medeltida dansvisan som tycks bära vittnesbörd om förkristna föreställningar om naturen fram till Ann Jäderlunds förföriskt undanglidande lekar i diktsamlingen *Det som en gång varit äng*. Men också världens skrifter av olika slag flyter in: från Gilgameshs kalhygge över Dantes jag som nått fram till mitten av sin levnads bana fram till Czesław Miłosz skildring av urskogen i det som nu är Litauen.

Och det är många som vandrat på stigarna: doldisar som Anders Wollimhaus, som skrev en märklig skogsdikt på 1670-talet, kändisar som Stiernhielm, Linné Atterbom, Selma Lagerlöf och Harry

Hösten. Helmer Osslunds oljemålning (1907) tillhör kategorin stämningslandskap.

Bild: ur *Naturens spegel*

Martinson. Det skulle vara möjligt att skriva en skogens svenska litteraturhistoria och då få med stora delar av det vi i dag uppfattar som de väsentligaste namnen. Faktum är att Ekman i farten lyckas göra den historieskrivningen. Hon har ett fint öra för Skogekär Bergbos petrarcasköra sonetter och hon fångar jordsvärtan i Stiernhielms "molmande i mull". Givetvis lägger hon märke till det vassa i Ekelöfs iakttagelse om en sophelikopter som svävar "högt, o högt över härliga frisksportarskogar där aldrig mer någon luffare någonsin luffar".

Nej, i skogen finns inte längre några luffare. I skogen råder ordning. Vi är herrar över skogen, vilket är den andra tydningen av titeln. Ekman pekar på att lagen fördes in i skogen under tidig medeltid men redan på 200-talet kan spåren av de första ägdomslinjerna i svenska skogar spåras. Trädbeståndet har brukats och från statsmakten har brukandet reglerats. Genom svedjebruk skapades god

näring och fri odlingsyta, men statsmakten införde förbud. Skogen blev någonting att erövra och utnyttja, och plötsligt stod det klart att Sverige satt på en storartad skatt. Ekman beskriver hur importbehovet på gott virke till båtar i England gjorde att de största träden, de urgamla ekarna, började falla för yxan under andra hälften av 1800-talet och att den gamla skogen byttes mot en ny och snabbväxande. Granen blev det dominerande trädet, och efter några årtiondens avverkning trängdes urskogen tillbaka till de fjällnära skogar som aktualiserats som fjällområde de senaste årtiondena. Fast där kommer ingen skog tillbaka om den fälls.

Det finns en vrede i Kerstin Ekmans magnifika bok, en vrede riktad mot en hämningslös och kortsiktig exploatering av träden. Kalhyggena låter Norrlands höjderna bli ett slags flintskallar, som sedan får en håroperation i form av prydliga granskogsrader. Och Ekman förklarar hur det kom sig att orkanen Gudrun lyck-

ades välta så många fler träd än stormen 1969, som var lika kraftfull. Det var helt enkelt så att de granbeksädda skogarna fångades av vindarna, medan blandskogen på 1960-talet inte blev lika ödelagd eftersom vinden for igenom lövträdens nakna grenar.

HERRAVÄLDET ÄR OCKSÅ MANLIGT, någonting Kerstin Ekman kommenterar. Det är den tredje tydningen. I balladerna, i dikterna, i berättelserna var en kvinna ensam i en skog länge liktydigt med att hon skulle dö eller våldas. Men Wollimhaus Atlanta tar sig genom skogen utan att förolyckas, detsamma upprepas långt senare hos C. J. L. Almqvist. Skogen uppsöktes av män, betraktades av män, var en projektyta för män och kalhöggs av män. Men Ekman har ingen genusteoretiskt programmerad blick. Tvärtom är hon uppmärksam på när projektionerna blir för kraftiga. Rovdriften får sina hårda omdömen, men också sentimentaliserings-

en och idealiseringen. Här blir Sten Selander en föregångare.

Hennes bok kommer att tillhöra de riktigt väsentliga under året, kanske också under det här årtiondet. Den kommer absolut att bli en referens då Skuleskogen och vildmarken – där händelserna vid vatten tilldrar sig – ska tydas, men förmodligen också en referenspunkt för diskussionen inte bara om den svenska skogen, utan också om vår *way of life*. Några storstilade svar kommer inte Kerstin Ekman med. Hon företräder en antiromantisk och förnuftsbaserad linje, föredrar ett småskaligt nyttjande i stället för en storskalig exploatering – och möjligen är det en temperering som kan visa sig fungera.

EKMAN GÖR EN GRUNDLIG GENOMGÅNG av vårt förhållande till naturen ända sedan historiens begynnelse – och lite till. Erik Erlandson-Hammargren gör detsamma, men koncentrerat till åren 1885–1915. Det var tiden för Sveriges begynnande modernisering, men också för nationalismens starkaste yttringar. Sverige gjorde sig rikt på skogen och malmen. Det var teknologiska framsteg som gjorde exploateringen möjlig. På ett mycket tydligt vis kan alltså förhållandet till naturen, mer specifikt naturtillgångarna, sägas ligga bakom den svenska moderniteten.

Grundmaterialet för undersökningen

På ett mycket tydligt vis kan alltså förhållandet till naturen, mer specifikt naturtillgångarna, sägas ligga bakom den svenska moderniteten.

kan tyckas både splittrat och nyckfullt: det är Svenska turistföreningens årsböcker under den berörda epoken och Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Men Erlandson-Hammargren lyckas visa att STF:s årsböcker till viss del legat till grund för Nils Holgersson, och med tanke på att Norrland beskrevs som "de sovande miljonernas land" i den nationella debatten, och STF:s årsböcker hade Norrland som central del, är det ett i förstone udda men i efterhand rikligt material författaren valt. Något överraskande är att det rör sig om en avhandling i litteraturvetenskap, för inriktningen på "natursynen" talar för idéhistoria och det övergripande perspektivet för historia. Men nu ska det inte bråkas om några institutionella gränser.

Arbetet fångar en viktig vändning i tidsandan. Med ett stort antal nedslag i materialet visar Erlandson-Hammargren hur Norrland går från att vara ett landskap som rymmer nästan lika stiliga berg som Schweiz och för den delen Norge (vi befinner oss ju i tiden för unionsupplösningen) till att bli en sjudande miljö för

Till arbetet. Foto från STF:s årsbok 1896.

Bild: ur *Från alpromantik till hembygdsromantik*

utvinning av naturtillgångar. Hembygds-känslan spelade en viktig roll i motverkandet av industrialiseringens avigsidor, för genom den kunde man stävja rotlösheten och täcka över det stora stegets vidd. Annars hotade proletariet att bli socialistiskt och revolutionärt.

För att Sverige skulle uthärda påfrestningarna krävdes en ny form av nationalkänsla, hela landet skulle bli känt av alla svenskar. Och vad kunde vara bättre än att den främsta av alla svenska berättare skulle skriva en bok för barnen. Selma Lagerlöf fick en beställning på en läsebok och en kommitté att samarbeta med, och under viss tidspress skrev hon en saga för alla åldrar om ett Sverige som hade en folklig historia och starkt provinsiell karaktär, men som kunde bli just ett pärlband av berättelser som talade om en stark samhörighet inför framtiden.

Man skulle kunna säga att avhandlingen gör en uppförstoring av just det skede som innebar brytpunkten för gången mot katastrof hos Ekman. Men det var givetvis ingen enkelriktad väg mot framtiden. Konservativa läger kritiserade industrialiseringen och framhöll jordbruket som nyckeln – genom förvandling av skogar och myrar till odlingsbar mark kunde folk sysselsättas i hemlandet i stället för att flytta över till andra sidan av Atlanten. Vissat var det så att Sverige då stod inför samma problematik som Indien i dag, nämligen att stora delar av de mest initiativrika höll på att lämna landet.

DETTA ÄR DE GODA SIDORNA av avhandlingen. Men det finns också riktigt dåliga. För att systematisera det stora materialet använder sig författaren av geografen Jay Appletons så kallade habitatteori (formulerad så tidigt som 1975). Den går ut på att människans förflutna som "predator" (jägare och fiskare) styr vårt förhållande till naturen. Inte bara vår rörelse genom en viss miljö bestäms av detta förhållande, utan också vår idé om det sköna. Vi tänks gilla miljöer som ger oss överblick, men

också sådana som ger oss skydd. Det ger upphov till *prospect-* och *refuge-*perspektivet, som här försvenskas till vy- och lyerperspektivet. Skönt är alltså det som gynnar överlevnaden, och vårt estetiska behag har visserligen losskopplats från sitt jägarursprung, men programmeringen finns där likafullt. Kant korrigerad av Darwin.

Det ger förstås upphov till en viss variationsglädje när ett humanistiskt arbete tar ett rejält darwinistiskt tag om fältet, men här rör det sig om en nästan parodisk variant. Några sparsamma referenser till svenska naturvetare backar upp perspektivet och sedan sägs att Appleton minsann blivit uppskattad inom landskapsarkitektur och konsthistoria. Själv drar Erlandson-Hammargren nytta av Appleton genom att systematiskt gå igenom bilder och landskapsbeskrivningar, ofta med en överpedagogisk numrering av bildelementen, för att märka ut vad som ger intryck av vyer och var gömställena finns.

Avläsningar av naturartiklar ur detta perspektiv är möjligen legitimt, men resultatet blir monstros när författaren tar sig an skönlitteratur. Författaren drabbas av en teoretisering som löper amok. Dels handlar det alltså om appliceringen av Appletons så rudimentära apparat för urskiljning, dels också om den största avigsidan med fri tolkning i en missuppfattning om vad tolkning är. Plötsligt går allt att säga, bland annat att mycket talar för att man kan tolka Lagerlöfs berättelse om kampen mellan svartråttor och gråtråttor i antisemitisk riktning. I ett *Nils Holgersson*-kapitel berättas om hur den gamla stammen av svartråttor, som tänks vara rätt beskedliga gnagare, konkurreras ut av framåtsträvande gråtråttor från Tyskland. Och eftersom det bodde många judar i Tyskland vid den här tiden, ska det gå att betrakta gråtråttorna som judar. Som tur är kommer Erlandson-Hammargren fram till att Lagerlöf nog inte var antisemit (åtminstone inte "medveten antisemit"!). Men han hävdar att vi i dag kan göra en sådan läsning – medan jag skulle vilja hävda att det vore mycket rimligare om läsningen inte funnes med i avhandlingen alls. Att han lyfter fram en annan berättelse, publicerad i en STF-årsbok men som flaga till arbetet med *Nils Holgersson*, med ett rätt otäckt angrepp på det Lagerlöf kallar "tattare" är en annan sak, för här har han fog för sina resonemang (samtidigt som exempelvis idéhistorikern Gunnar Broberg redan har kommenterat saken).

I STF-böckerna fanns många fotografier och kartor, vilket utgör det visuella huvudmaterialet i avhandlingen. Men kanske borde Erlandson-Hammargren också ha blickat ut över rörelsen inom den samtida konsten. Det var just förändringen i förhållandet till landskapet som gjor-

de utställningen "Naturens spegel" högintressant. Här, och i den mycket rika katalogens artiklar, skildras gången från sublima landskap till en ökad grad av realism och sedan den gradvisa rörelsen till-

Författaren drabbas av en teoretisering som löper amok.

baka mot en subjektivering till den punkt där landskapet blir en stämning eller någonting inre.

Eftersom Erlandson-Hammargren är ute efter generella mönster i förhållandet till landskapet blir det problematiskt när han endast följer utvecklingen inom två medier, nämligen kartografin och fotografien. Det symbolistiska måleriets stämningsbilder dyker upp just där han börjar sin framställning i året 1885, och det svår emot hans egen åsikt att natursynen då var bestämd av ett härskarseende. Och visst kan man se tydliga drag av hembygdsromantik i STF-böckerna under 1900-talets första årtionde, i text och bild, men detta var inte huvudtendensen i bildkonsten som gick mot ett snegrat uttryck.

FÖRHÅLLET TILL NATUREN avspeglas alltså i konstarnas skilda riktningar. Bruno Liljefors landskap är någonting helt annat än prins Eugens. Pär Lagerkvists ångestlandskap skiljer sig radikalt från Tomas Tranströmers. Men det finns inom både bild och litteratur en tradition som avviker från högkulturens skolbildningar och riktningar, nämligen den rätt egna genre som svenska naturskildringar utgör. Gunnar Brusewitz står med ena foten inom naturtecknandet, den andra inom den litterära naturskildringen. Ett slags litterär föregångare skulle Thoreau kunna vara, men då inte med sin *Walden*, utan snarare med de mycket omfattande dagböckerna.

En annan föregångare, nu med direktkontakt till Brusewitz, är Sven Rosendahl i den del av författarskapet som rör just naturskildringar – till skillnad från den i en vid mening mer anspråksfulla romanproduktionen. I *Dagar vid Fryken* har Bengt Emil Johnson och Staffan Söderblom samlat en rad "naturkåserier" som nästintill varje vecka publicerades i *Stockholms-Tidningen* åren 1938–1956. Men man ska inte ta dem som kåserier, för det handlar om klart blickande naturskildringar: sådana litterära texter som saknar litterära åthävor, som varken har prosadiktens experimenterande hållning eller poesins (tidigare) krav på metaforik och symbolik. Det är som Tranströmer-text utan metafysiska saltomortaler, ett slags klar blick som låter naturen vara men som söker sig till dess närhet. Om

man nu inte är en riktig naturknutte som älskar namngivandet av blomster och som inte riktigt lyckas avkoda låtet hos en specifik fågelart, borde Rosendahls texter klinga utan resonans. Men så är inte fallet.

När han misslyckas med att skjuta den där harpalten och får gå hem från fisketuren utan fångst, då ligger han långt bort ifrån televisionens naturprogram. Kvar finns i stället ständiga prov på förmågan att se, att lyssna. Här finns ingen naturmystik, utan blott ett låra-vara. En referens till Schopenhauer dyker upp på ett främliggörande vis, men annars är det lyckligt fritt från litterära ambitioner, annat än sådant som vill synliggöra och hörbar göra. Men Rosendahl måste under krigsåren rycka in, och han försvinner för en tid från det lilla hus vid Fryken där han och hans familj bor. Det är ingen idyll som krossas, utan den långt mer intressanta dagligvaron i naturens närhet.

I en mycket vacker text skriver Ro-

sendahl om skiftningen mellan årstiderna: "i denna milda, stilla natt brytes en årstid loss från en annan. I den våta jorden under våra fötter håller något på att somna in, något som skall vila ut och ackumuleras för att vakna upp till häftig aktivitet, när en gång vintern är över. Och detta något är en del av livet självt, och det dricker förnyelse ur förmultnelsen och den skenbara döden." Texten heter "Det outsägbara", men även om han ger läsaren en inblick i kretsloppet, årstidernas vandring, är det inte i form av en mystisk upplevelse. Här ligger han nära Kerstin Ekmans blick.

Och plötsligt står det också klart att Rosendahl inte blickar ut i något främmande, men inte heller något som är taget i bruk och därför tillhörigt honom. Naturen står inte inför människan, utan människan har en natur som gör henne till en del av naturen. Livet självt. Detta hjälper Rosendahl oss att inte glömma, för det är i den glömskan oförlåtliga övergrepp sker. ■

MÄNNISKAN | BEGREPPET SMUTS

Fem smutsiga små fingrar

Lagerspetz kritisk till antropologins sätt att behandla smuts

Av

LYNN ÅKESSON

Docent i etnologi vid Lunds universitet

SMUTS

En bok om världen, vårt hem

Olli Lagerspetz

Symposium (295 s.)

ATT SMUTS inte är något enkelt och självklart tillhör grundkursen i etnologi och antropologi. 1966 publicerades antropologen Mary Douglas *Purity and Danger*, en klassiker som visar smutsighetens kulturbundna och rituella karaktär. 1979 gavs *Den kultiverade människan* ut. Här introducerar etnologen Jonas Frykman ett liknande tänkande på svensk botten med exempel hämtade från bönder och borgare under 1800-talet. Den finländske filosofen Olli Lagerspetz tar i boken *Smuts* fatt i samma tema. Redan i förordet gör han klart att han är kritisk till antropologins sätt att behandla smuts. Förväntansfullt ger jag mig in i läsningen av Lagerspetz bok. Husgudar är till för att synas i sömmarna.

JAG BLIR BESVIKEN. Inte på de poänger som Lagerspetz så småningom gör. Utan på vägen dit. Den kantas av rallarsvingar och insparkade dörrar som redan är öppna, av tvära kast mellan teorier och teoretiker, av sakargument som motsäger varandra och inte sällan av en nedlåtande ton, i synnerhet mot antropologer. På flera ställen i boken jämförs de med barn. Till exempel när det gäller en föreställd oförmåga att förstå skillnaden mellan symboliskt och konkret: "Antropologen kan i detta

sammanhang liknas vid ett barn som ännu inte uppfattar den fulla innebörden av de vuxnas olika begrepp."

Skrivsättet är särskilt tydligt i bokens andra del som ägnas åt "den antropologiska reduktionismen". Douglas tolkning av bibelns orena djur avfärdas med att det verkar "naturligare att, som jag har gjort, avvika från Douglas läsning och utgå från att en ny grupp introduceras". Naturligare? Det är möjligt att Lagerspetz tolkning är bättre än Douglas, men det är knappast ett övertygande argument att den skulle vara naturligare. Men så fortsätter det. I kapitler om poststrukturalismen (kapitel 6) sammanförs teoretiker på oklara grunder och avfärdas i rasande fart. Här möter vi en "privattänkande" Bataille, en rasistisk Freud, en populistisk Kristeva och en hajpad Durkheim. ►

► I kapitel 7 behandlas civilisationshistoria. Här är argumentationen svepande, motsägelsefull och svår att följa. Från Hume, Rousseau, Weber, Freud och Elias hoppar författaren oförmedlat rakt in i dagens upplevelseindustri där medeltidsveckor med en falsk historiesyn ingår i utbudet. Och det verkar vara Norbert Elias fel – eller möjligen Peter Englund. Båda är nämligen skyldiga till att vidmakthålla berättelsen om medeltidens mustiga folklighet. Ett annat exempel: Jonas Frykman anklagas för att inte vara tillräckligt specifik i beskrivningen av den kultiverade människan. På nästa sida avfärdas Martha Nussbaums hänvisning till Otto Weininger för att den är alltför specifik. Weininger karaktäriseras som "en författare som tog sitt liv för sådär etthundra år sedan och knappast var typisk ens när det begav sig". Den kultiverade människan är alltför typisk medan Weininger inte är tillräckligt typisk.

Bokens övriga delar behandlar naturvetenskap, medicin och filosofi. Skillnaderna mellan materia, objekt och föremål, liksom förhållandet mellan objekt och subjekt avhandlas här. Dock sker det i en betydligt försonligare ton än under utskåpningen av antropologi och historia.

FÖR ATT KOMMA VIDARE i läsningen av Lagerspetz får man helt enkelt bestämma sig för att bortse från utfallen mot historiker, antropologer, etnologer. Man måste bortse från att det redan finns välgrundad kritik av Douglas, av poststrukturalism och av civilisationshistoria. Som kritiker av husgudar för etnologer har Lagerspetz inte särskilt mycket att komma med. Men

vilka är då hans poänger, vad vill han säga med sin bok om smuts?

Grundbulten i Lagerspetz resonemang är att smuts varken är ett objektivt faktum eller en subjektiv konstruktion. Frågan vad smuts är hänger enligt Lagerspetz ihop med vad ett föremål är. Och den frågeställningen kan i sin tur bara besvaras genom en beskrivning av hur människor lever med sina föremål. Angreppssättet är inspirerat av Kants förnuftskritik, av Wittgensteins livsformsbegrepp samt av den tidige Marx postulat att tänkandet får sin mening i praxis, i människans olika livsformer.

LAGERSPETZ SLÅR FAST att smuts är en egenskap. Som sådan är den verklig och konkret och inte alls symbolisk (vilket han menar att antropologer i sin barnslighet alltid hävdar). Smuts uppstår i ett möte mellan ett "kontaktämne" och ett värdeobjekt (ett föremål, en människa). För att skilja ut smuts från andra kategorier – skräp, avfall, orenheter, äckligheter (kategorier som antropologerna blandar ihop) – bestämmer Lagerspetz att smuts är något som kan fastna på något annat. Själva begreppet smutsighet förutsätter att något kan göras rent. Han formulerar tre slutsatser om smutsens natur: 1) smuts kan bara uppfattas tillsammans med sitt värdeobjekt, 2) smutsbegreppen är teleologiskt bestämda (de förutsätter ett rent idealtillstånd hos värdeobjektet) och 3) smuts är situationsbundet. Som egenskap har smuts alltså mera gemensamt med ett begrepp som trasig än med begrepp som oren, äcklig eller liknande. Både det smutsiga och det skadade är teleologiskt

bestämda såtillvida att de förutsätter ett rent och/eller helt tillstånd.

LAGERSPETZ HAR ABSOLUT en poäng i att betona dialektiken mellan människor och föremål. Föremålen finns och påverkar oss, de inbjuder till krav på tillsyn, rengöring, ett slags förvaltarskap. Lagerspetz kallar denna dialektik för "föremålsighet" och det är i ljuset av denna som smutsighetsbegreppet blir begripligt. Smuts måste anknytas till föremål som i sin tur måste anknytas till människors livsformer.

Lagerspetz vänder sig alltså emot att företeelser behandlas som om de antingen är objektiva fakta eller enbart konstruktioner. Själva indelningen i objektivt och subjektivt bör vara ett verktyg för problemlösning och inte en metafysisk struktur, säger han. Det kan man hålla med om. Mer svårsmält är tesen om smutsens teleologiska bestämning. Trots att författaren intygar motsatsen och pläderar för ett dialektiskt synsätt ligger ett essentialistiskt perspektiv på lur.

Lagerspetz kritik är anspråksfull: Mary Douglas "far vilse" i att uppfattningen av världen är en återspeglning av samhällsordningen. Norbert Elias kanske "i jämförelse [med Erasmus] skulle framstå som en grobian". Julia Kristeva underhåller myten om den repressiva gränsdragningen. Och så vidare. Lagerspetz egna slutsatser framstår däremot som tämligen anspråkslösa. Säger vad man vill om Douglas eller Elias tillkortakommanden, de har trots allt utmanat ett konventionellt tänkande om vad som är sant, självklart och naturligt. ■

MÄNNISKAN | MODEVETENSKAP

Mode är mer än bara kläderna

Kawamura sätter modet i relation till systemet av institutioner som avgör vad som är inne

MODE ÄR ETT SOCIALT fenomen som i högsta grad blivit inne. Sociologen Yuniya Kawamuras *Fashionology*, nu översatt till svenska under titeln *Modeologi. Introduktion till modestudier*, bidrar till detta. Boken har som central idé att mode som fenomen är mycket vidare än kläder; mode skall förstås i relation till det system av institutioner som gör att vissa fenomen och ting är på modet.

Mode märks alltmör i den svenska allmänna debatten, genom att journalister på tidningar och i ett nystartat radioprogram gör det mer publikt, samt därtill via

Av

PATRIK ASPERS

Docent i sociologi vid Max Planck Institut och Stockholms universitet

MODEOLOGI

Introduktion till modestudier

Yuniya Kawamura

Översättning: Kristina Larsén

Norstedts akademiska förlag (192 s.)

en stor vetenskaplig satsning vid Stockholms universitet. Denna uppmärksamhet

tror jag inte skall ses som ett tecken på en fluga, utan snarare som en, förvisso senkommen, insikt om fenomenets roll i samhället. Modets sociala och kulturella betydelse bör inte underskattas. Om vi koncentrerar oss på hur modet behandlats inom vetenskapen studeras här hur det skapar sociala distinktioner mellan klasser, hur identitetsskapande – genom deltagande och avståndstagande – inom olika subgrupper uppstår samt hur det sprids. På senare år har även dess ekonomiska roll uppmärksamats. Mode är i dag en del av en estetisk ekonomi i tillväxt, kännetecknad av företags och konsumentgruppers

status och positioner i sociala hierarkier. Yuniya Kawamuras bok är ett välkommet tillskott till den diskussion om mode som på senare år flera sociologer deltagit i. Vad som gör boken viktig inom det svenska språkområdet är att den lyfter fram ett genuint samhällsvetenskapligt perspektiv och då dessutom lyckas integrera forskning. Vad kännetecknar det perspektiv som Kawamura företräder? Man kan förklarat säga att det sociologiska perspektivet på mode som används i boken handlar om "allt" som gör något till mode, men utelämnar själva plagget. Detta perspektiv bör skiljas från de sätt andra akademiska discipliner närmar sig ämnet, vilka schematiskt kan beskrivas enligt följande: När ekonomer har skrivit om mode har de ofta betonat dess irrationalitet. Konsthistoriker har fokuserat på plaggen, eller designern. Psykologer och genusvetare har studerat modets roll för jaget och för könsroller.

OVAN NÄMNDES BOKENS centrala idé, men vilket är Yuniya Kawamuras huvudsakliga bidrag? Titeln antyder det ambitiösa i hennes ansats, att grunda en ny vetenskap, kallad modeologi (läran om modet). Modeologin har ett tydligt sociologiskt

Yuniya Kawamura. Modeexpert.

Foto: Norstedts akademiska förlag

produktionen av modet. Mode produceras enligt författaren i ett institutionellt system, där modedesignern självklart ingår, men där också tillverkare, moderedaktörer, journalister med flera betraktas som medskapare. Analysen är inte ensidigt inriktad på produktion, utan även konsumtion, livsstilsmönster och identitetsskapande genom grupper ges stort utrymme i texten. Alla dessa aspekter är viktiga; ett nästa steg inom forskningsom-

rådet är att bättre klargöra hur de samspelar.

En av bokens viktiga poänger, som även tydliggör vad modeologi syftar till, är en demystifiering av det som ofta ses som kärnan inom mode-

världen – den högt uppburna designern som hyllas vid slutet av modevisningen, omnämns i modereportagen för sin kreativitet och som varje modell som går en visning enbart har positiva saker att säga om. Kawamura för här in en diskussion som länge förts inom konstsociologin, nämligen att det är en myt att det finns kreativa genier. Konsthistorien och kulturjournalister har länge skrivit om enskilda konstnärer, deras inneboende förmågor, vilket är en tanke som också Kant förfäktade. I själva verket bör man studera det sociala system som producerar konstnären eller designern för att förstå hur vissa dimensioner och kreatörer snarare än andra lyfts fram som "fantastiska" och "nyskapande" och vem som får epitetet "kreativ".

KAWAMURA HAR INTE BARA en gedigen sociologisk kompetens, hon är även kunnig om de olika designers som varit verk-samma i Paris där hon bedrivit egen forskning. Det gör att hon kan belägga flera av sina teser på ett spännande sätt. En tes är att det som ofta lyfts fram i branschen, exempelvis att ha grundläggande hantverksutbildning, *de facto* spelar en underordnad roll. Flera franska designers som

varit skickliga hantverkare har fått se sina modehus stänga, medan andra som letts av personer utan formell utbildning har lyckats väl. Poängen här är att det som spelar roll snarare är "formen", det vill säga hur ett modehus klädmärke marknadsförs och förpackas, än "innehållet", sådant som kvaliteten på tyget och sömnaden. Detta stärker argumentet att forskaren skall vända blicken mot den kontext i vilken mode och modedesigners skapas och får sin mening.

Författaren nyttjar således skickligt sin egen forskning om modesystemet i Paris och särskilt hur japanska designers kunde inlemmas i detta, för att ge mer färg åt de teoretiska argumenten. Ett flertal längre citat och utförliga beskrivningar baserade på annan forskning ger en fin balans åt boken. Det är mycket glädjande att den översatts, men översättaren har även på ett ställe lagt in randanmärkningar om hur de svenska modejournalisterna skiljer sig från de fall som Kawamura beskriver. Genom att denna "kommentar" endast finns på ett ställe ges intrycket att allt annat som står överensstämmer med förhållanden i Sverige och Norden, vilket på inga vägar är fallet.

GER BOKEN ETT TYDLIGT SVAR på vad mode är? Ja, modet produceras av ett institutionellt ramverk, snarare än att tingen i sig har inneboende värden som förlöses och verkar i samhället. Kawamura ger ett viktigt bidrag, men det återstår dock en hel del innan vi har en djupare förståelse och en definition och förklaring av detta komplexa samhällsfenomen. En viktig dimension är den relativa stabiliteten hos det system som producerar modet och de objekt eller fenomen som utgör modet. Man skulle här, för att knyta an till Heidegger, kunna tala om en modets tidslighet. Modet kan inte förstås utan förändring, men denna förändring är relativ i förhållande till en stabilitet i den sociala strukturen. Givet detta synsätt kan man se modet som något som måste förändras snabbare än den sociala strukturens ändringstakt. Av detta skäl kan man inte tala om mode under perioder där ett ting, till exempel ett klädesplagg, var "på modet" under många år. Det är således en empirisk fråga när modet som socialt fenomen ersätter klädstandarder som skapar sociala distinktioner.

Det finns alltid saker att anmärka på i en bok. Givet att mode är ett visuellt fenomen hade bilder kunnat bidra till ytterligare klarhet och fördjupning. Därtill finns i boken en del upprepningar. Men dessa anmärkningar rubbar inte på det faktum att boken är ett viktigt bidrag till den intensifierade och i högre grad teoriförankrade diskussion om mode som byggs på empiriska studier.

Kawamura för här in en diskussion som länge förts inom konstsociologin, nämligen att det är en myt att det finns kreativa genier.

perspektiv, och utgångspunkten är den nämnda distinktionen mellan kläder och mode. Vi har under årtusenden burit kläder och smyckat oss, men det är inte nog för att tala om mode. Enligt Kawamura skapas mode genom "ett system av institutioner" som "producerar mode både som idé och praktik". Detta perspektiv gör att kläder inte ens är en förutsättning för mode som fenomen; vi kan således tala om mode för sanningar, bilar och politiska idéer.

Även om Kawamuras bok rakt igenom handlar om klädmode, vore det alltså ett okunnighetens misstag att knyta diskussionen om mode enbart till kläder. Det är kanske mer hisnande att tänka sig mode vad gäller sanning eller ontologi, en tanke som ligger i filosofen Hans-Georg Gadamers diskussion om mode. Den vetenskapliga frågan är hur detta låter sig göras. Genom att man också studerar andra fenomen än kläder skapas en stor utvecklingspotential inom modeforskningen.

I flera av bokens kapitel tas ämnen upp som inte många utanför samhällsvetenskapen har uppmärksammat. Inte minst lägger Kawamura vikt på den kollektiva

MÄNNISKAN | SOCIOLOGI

Livet är strukturerat som en mp3-spelare

Människans tillvaro har gått från berättelse till databas

DEN AMERIKANSKE SOCIOLOGEN Richard Sennett, som de senaste tio åren varit verksam vid London School of Economics, ställer i sin senaste bok om den flexibla individen i den nya kapitalismens kultur angelägna frågor om vilka värden det är som håller människor samman när deras institutioner fragmenteras. Det är bara en viss sorts människor som klarar de utmaningar som den nya ekonomins arbetsplatser kräver. Den människa som skall lyckas under dagens instabila sociala förhållanden måste möta tre slags utmaningar konstaterar han. Den första handlar om konsten att hantera kortsiktiga relationer och ständigt improvisera i livsberättelsen eller att helt enkelt leva utan någon hållbar självkänsla. Den andra utmaningen handlar om att utveckla ett nytt slags kompetens som snarare vilar på vad man kan tänkas göra i framtiden än på vad man faktiskt gjort. Den nya sociala ordning som den makalösa ekonomiska tillväxten i världen skapat under de senaste åren, strider framför allt mot det Sennett betecknar som hantverksidealet, det vill säga strä-

Den nya idealmänniskan undviker beroende, vill inte vara reglerad av institutioner som bygger på ömsesidigt beroende.

van att lära sig att göra en enda sak riktigt bra. Den tredje utmaningen blir en följd av den förra och handlar om att ge upp det som varit, att helt enkelt överge sina erfarenheter till förmån för nya möjligheter.

DEN HÄR PERSONLIGHETEN har mycket gemensamt med den perfekta konsumenten, som ständigt behöver nya saker trots att det inte är något fel på de gamla. Sennett menar att det pågår en jakt på en ny version av idealmänniskan och han vill visa hur samhället går till väga för att hitta denna människa. Hon bör vara kortsiktigt självcentrerad, fokuserad på kommande möjligheter, ständigt villig att överge gjorda erfarenheter. Samtidigt söker de flesta människor efter en hållbar levnadsberättelse där erfarenheterna av det förflutna har en rimlig plats även i det liv som skall levas i dag. Resultatet blir, föga

Av
BIRGITTA SVENSSON
Professor i etnologi vid Stockholms universitet och Nordiska museet

DEN NYA KAPITALISMENS KULTUR

Richard Sennett

Översättning: Örjan Sjögren

Atlas (ca 200 s., utk. maj)

förvånande, att människor i den nya tidens institutioner mår dåligt.

Redan i boken *När karaktären krackele- rar* diskuterade Sennett människans möjligheter i dagens ekonomi och arbetsliv. Nu har han fördjupat analysen till att omfatta inte bara det flexibla arbetslivets inverkan på individen utan också hur det förändrar organisationen av samhället. Genom att beskriva problemen som kulturella kan han visa vilka uttryck som exempelvis splittringen inom företagen och den offentliga sektorn tar sig. Vägledande i den nya kapitalismens kultur är inte bara den förtärande passionen utan också en meritokratisk uppfattning om talang och en personlighetstyp som skyr långsiktigt beroende.

Sennetts syfte har den här gången varit att på etnografers kritiskt gran-

sande sätt göra vad han kallar en subjektiv undersökning av social komplexitet för att kunna närma sig en förståelse av hur enskilda individer finner sig till rätta i den nya kapitalismens kultur. Han grundar sina konstateranden på många års intervjuande i omfattande fältarbeten, som han använder för att försöka begripa vad den nya kapitalismens kultur gör med människor. Men han värjer sig också då han menar att en stor del av den moderna sociala verkligheten är kulturellt obegriplig. Arbetsplatserna som beskrivs är inte de de flesta människor arbetar på, utan främst högteknologins, den globala finansens och den nya servicesektorns – men Sennett menar att de har ett betydande kulturellt inflytande över hela samhället. Här formas vilka kulturella färdigheter och kompetenser som gör sig gällande i samhället. Det handlar om talang och konsumtion, och de som arbetar här

menar att de har det rätta konceptet för hur man når frihet och framgång – ett slags flytande frihet. Men Sennetts argument är att detta alls inte leder till en frihet att forma sitt jag utan till instabilitet och massmigration.

RATIONALISERINGEN AV TIDEN under det sena 1800-talet möjliggjorde att människor kunde tänka på sina liv som biografier. Det blev möjligt att föreskriva hur en karriär borde se ut och livet kunde beskrivas som olika steg i en utvecklingskedja. Den struktur som dominerat institutionerna under 1900-talet var den som Max Weber beskrivit som en byråkratisk pyramid. Den blev också ett sätt att leva. Att göra karriär innebar att man arbetade enligt den fördröjda belöningens princip. Men många av de institutioner som uppmuntrade denna struktur är nu borta. De mellanmänniskliga relationerna handlar i dag mer om *transaktioner* än om *relationer*, konstaterar Sennett med hjälp av den berömda finansmannen George Soros begrepp. Det faktum att stabila marknader och hållbara organisationer har ersatts av sådana som är ständigt växlande och föränderliga har lett till att idealet har blivit en människa som kan överge sina positioner och gå in i nya. Hon måste ständigt omformulera sitt jag för att inte försvagas på marknaden. Den nya teknologiska kapaciteten gör att behovet av de stora massorna försvinner. De som vill arbeta men inte har någon särskild kompetens kommer att bli överflödiga.

Den nya idealmänniskan undviker beroende, vill inte vara reglerad av institutioner som bygger på ömsesidigt beroende. I stället för ett institutionaliserat liv efterfrågas nu ett liv som bygger på personliga, individuella initiativ. Sennett beskriver det som en stor ironi att det enda som den nya ekonomin fört med sig vad gäller frihet, oberoende och möjlighet till personlig utveckling, är en ny institutionell form för att hantera sociala relationer. Han jämför den nya formen med en mp3-spelares. Den kan programmeras att bara spela ett par bitar av sin repertoar. På samma sätt kan den flexibla organisationen välja att utföra endast ett par funktioner vid varje tillfälle. De nya organisationerna är uppgiftsorienterade. Den linjära organisationen har ersatts med en som är baserad på "minds", det vill säga intelligens, passioner och sinnlighet, och som

ständigt är beredd på att förändras. Den bygger på korta åtaganden och snabba verkställanden, varför det inte är någon tillfällighet att de nya organisationerna efterfrågar social kompetens. För att lyckas i den nya världen krävs inte bara ett individualiserat beteende utan också ett tätt socialt nätverk. Därför är det, som Saskia Sassen visat, framför allt i de växande storstäderna med deras tillgång till många informella kontakter som den nya kapitalismen frodas. Det behövs proaktiva människor när uppgifterna är otydligt formulerade. Och de behöver förankring i kommunikativa nätverk. I flytande strukturer ersätts plikt av sensibilitet som den styrande normen.

I en annan jämförelse med mp3-spelaren visar Sennett varför den ömsesidiga medvetenheten i dag präglas av ångest. Processorn är den centrala styrande enheten i spelaren. På samma sätt styrs makten i den flexibla organisationen från ett centrum som avgör vilka uppgifter som skall utföras och som också bedömer resultaten. Det är en ny sorts makt, som avhåller sig från institutionell auktoritet. Den här sortens övervakning skiljer sig från den

er det som att de behöver en *kultur*, det vill säga normer och värderingar som ger dem en möjlighet att hitta mening i livet när de institutioner de lever i faller samman. Tre kritiska normer ser han som avgörande för att det skall lyckas: berättande, meningsfullhet och hantverksskicklighet. För det första behöver människor narrativ kraft i form av sammanhängande livsberättelser, och han beskriver försök som gjorts på arbetsplatser att ge de anställda just den känsla av kontinuitet och varaktighet som saknas i de flexibla organisationerna. Meningsfullhet menar Sennett att människor får av att deras arbete erkänns som betydelsefullt i form av rimlig ersättning. Han förhåller sig därmed kritisk till Robert Putnam som menar att frivilligarbete skulle fylla den funktionen. Hantverksskickligheten är emellertid den radikalaste normen, som mer än någon annan skulle kunna motverka den nya kapitalismens kultur, menar han. I vidaste bemärkelse innebär den att man gör något bra för dess egen skull utifrån ett slags osjälvviskt engagemang, baserat på en objektiv kvalitetsnorm. Han ansluter här nära till det kvalitetsbegrepp som Sharon Zukin

lanserat som en fråga om hantverksskickskap, med vilket hon menar en förmåga hos konsumenten att sinnligt förankra en produkts kvalitet i dess historia och dess kulturella tradition.

Sennett präglas bitvis av samma längtan bakåt till en nostalgiskt beskriven förflutenhet som en gång Marx, när denne för ett och ett halvt sekel sedan beskrev sin samtids kapitalism. Men Sennett är medveten om det, och vi har mer att vinna av att söka svaren i hans lösningar än hos den flexibla individ som den nya kapitalismens kultur frammanar. ■■

AVIG ELLER RÄTT

En vänsterhänt betraktelse

Niklas Schiöler

Carlsson bokförlag (112 s.)

KULTURHISTORIA | Att vänsterhänthet inte har framställts som ett positivt och fascinerande drag i historien kan man läsa i en nyutkommen essä med titeln *Avig eller rätt. En vänsterhänt betraktelse*. Den är skriven av litteraturvetaren Niklas Schiöler, som tidigare publicerat en avhandling om koncentrationens konst i Tomas Tranströmers poesi samt en essäbok där han anställer ett möte mellan Beethoven, Tranströmer och Jan-Ove Waldner.

Waldner är inte någon vänsterspelare, men det är Schiöler själv, som har ett förflutet i denna sport (som junior blev han

till och med Europamästare). Hans egen vänsterhänthet utgör också en dynamo och gravitationspunkt i den nyskrivna essän – på gott och ont bör man dock tillägga. De alltför kraftiga temperaturhöjningar som texterna ibland drabbas av härrör sannolikt ur dessa det egna livets erfarenheter.

Hur rangordningen mellan händerna har sett ut och vad den har tillskrivits för betydelser och värden visar Schiöler genom läsning av en rad text- och bildkällor. I Gamla testamentet, till exempel, är de två vänsterhänta personer som nämns vid namn symptomatiskt nog mördare, Ehud och Joab. I Nya testamentet bildas samma negativa associationsvävnad kring vänsterhänder. Linjen går att följa till andra religioner, till antikens tänkare och till litterära klassiker som *Don Quijote*. Schiöler kommer även att diskutera hur "vänster" ständigt kopplas till det begränsade, tvivelaktiga, kriminella och patologiska i en rad språk, och han snuddar vid medicinens och psykiatriens behandlingar av vad som ibland betraktats som ett direkt "lyte".

Denna kulturhistoria bjuder på många intressanta iakttagelser, som hade kunnat utvecklas ytterligare. Men essäns frihet är nu en gång sådan, att man snabbt kan röra sig vidare utan att stanna och dyka. En annan fundering som väcks är i vilken grad vänsterhänthet ska betraktas som ett socialt stigma också i dag. Tveklöst framtingar egenskapen en veritabel brottning med saxar, tangentbord, skjortknappar, skrivbordslampor, reservoarpenor och mycket annat. Men genererar egenskapen verkligen ett underskott i socialt eller symboliskt kapital? Innebär den en begränsning på denna nivå?

Schiöler är ibland på väg att reservera sig inför sådana tankegångar, men poängterar samtidigt, flera gånger, att det historiska arvet vilar tungt på den vänsterhänthet – litet väl emfatiskt kan den högerhänthet tycka. På samma sätt reserverar han sig inför de inverterade bilderna, de romantiserande upphöjelserna av det vänsterhänthet – Leonardo, Michelangelo, Rafael, Schumann, Ravel, Hendrix, Bowie, Goethe, Nietzsche, Genet – som ändå, givetvis, kastar sin skugga över problematiken.

Ett fascinerande ämne är det, hur som helst, som *Avig eller rätt* bollar med, och det känns väl anpassat för essäformen. Att det samtidigt ropar på mer genomförd behandling och att det till och med tycks pocka på en diskursanalys – hur gestaltas denna kroppsliga egenskap inom olika discipliner, i olika texter, och hur fungerar den som omkopplare mellan normalt och onormalt under vissa epoker – visar bara på dess betydelsepotential.

JESPER OLSSON

Boken är en hård dom över nedmonteringen av de stora institutionerna, något som har fragmenterat människors liv.

gamla sortens i att den kräver en viss form av autonomi som oftast tar sig formen av konkurrenssystem inte bara mellan utan också inom organisationer. Sennett beskriver skillnaden som en känslomässig skillnad mellan skräck och oro. Orolig är man över vad som skulle kunna hända, men rädd är man för vad man vet kommer att hända. De nya institutionerna bygger på en känsla av oro. Därför hyr man in konsulter. Cheferna i mp3-spelarens centrum kan lämna ifrån sig svåra beslut, men även konsulterna förblir utan ansvar eftersom de sällan fortsätter att arbeta med den organisation som de omorganiserat.

BOKEN ÄR EN HÅRD DOM över nedmonteringen av de stora institutionerna, något som har fragmenterat människors liv. Att se arbetet som en position i ett ständigt föränderligt nätverk, beskriver Sennett som en självförtärande passion där identiteterna förbrukas i takt med att organisationen hela tiden omstruktureras. Vad föreslår då Sennett för lösningar på problemerna?

Avslutningsvis diskuterar han hur hans etnografiska arbete med att intervjua arbetstagare i olika positioner har visat att de mest av allt behöver tydliga sammanhang och mental förankring. Han uttryck-

KONSTARTERNA | ROMANEN

Nytt ljus över romanens världar

Två böcker tar upp romankonstens förmåga att möblera om tillvaron

BERÄTTANDETS URSCEN har sedan länge monterats ned. Åtminstone befarade Walter Benjamin redan för sjuttio år sedan att den stämma som en gång trollband en skara lyssnare bara kunde framstå som skorrande och pinsam i modern tid. Det betyder självfallet inte att berättelser försvunnit ur vår tillvaro. Tvärtom produceras och reproduceras de med outsinlig energi i skiftande medier och format. I tv-serier, spel och filmer förstås – men också romanen, det muntliga berättandets nemesis, enligt Benjamin, uppvisar en häpnadsväckande livskraft. Även om dystra bulletiner om dess tillstånd ibland inkommer, tycks denna det moderna samhällets spegel och sufflör alltjämt rymma en potential och lockelse.

Visst, man skulle kunna hävda att det rör sig om en alltmer homogen textmassa, nödtorftigt upphängd på en uttunnad poetik, som inte tillåter avsteg från en effektiv berättarekonomi, där ordlängd och meningslängd, abstraktionsgrad och lexikalt medelvärde, lästidskoefficient och kvoten mellan en handlings inledning och dess tillfredsställande avslut ständigt måste iaktas. Men läser berättelser, och läser romaner, det gör vi.

Ändå kommer nog många att rycka till när de träffas av Milan Kunderas kommentar i hans senaste essäbok *Ridån*: "Det finns gånger när bristen på en stor roman är obotlig." Stora ord och höga anspråk på konst och litteratur är dömda att i många sammanhang framstå som obsoleta i dag, som fritidsåsikter värdiga en groggveranda eller som ännu en bekräftelse på konstens och humanioras bakvattentillvaro i en tid av ökad hastighet och globalisering. Men uttalandet har sitt sammanhang och sina skäl. Det handlar om att beskriva och pröva minnets former i en kultur av tilltagande glömska och, mer specifikt, handlar det om romanens spelplats i en sådan kultur. För Kunderas ärende är politiskt. Han vill hävda den särskilda form av kunskap, den speciella värld av språk och erfarenheter, som (den stora) romanen gjort till sin under moderniteten; han vill åtminstone

Av

JESPER OLSSON

Fil. dr i litteraturvetenskap
vid Stockholms universitet

RIDÅN

Milan Kundera

Översättning: Mats Löfgren

Albert Bonniers förlag (153 s.)

THE PROSE OF THE WORLD

Flaubert and the Art
of Making Things Visible

Sara Danius

Acta Universitatis Upsaliensis (203 s.)

försöka beskriva varför, när, var och hur detta ägt rum. Utan tvivel är han medveten om det otidsenliga i många av sina betraktelser, vilka därför, på tvärs mot den estetisk författarens förfäktar, kommer att dras med ett mått av patetik.

ROMANEN ÄR NU INGEN litteraturindustriell hemlighet, även om man kan variera historien om dess tillkomst och öden. Till stor del beror det senare på att genren eller "konstarten", som Kundera föredrar att se det, är en mångformig figur, som ändå insisterar på en egen identitet. Att dess mest kända ursprung består av en parodi, det vill säga av ett verk som parasiterar på och med komikens gestik desarmerar ett tidigare verk, är talande i sammanhanget. Cervantes *Don Quijote* (1605) utgör också en milstolpe i den romanhistoria som Kundera berättar, även om han med jämna mellanrum släpper in sin favorit Rabelais i spelet, vilket förskjuter kronologin hundra år tillbaka i tiden.

Cervantes parodi på riddarromaner, skriver Kundera, öppnar "romankonstens historia med tre frågor om existensen: Vad är en enskild människas identitet? Vad är sanning? Vad är kärlek?" Visst har såväl filosofi som vetenskap bearbetat dessa frågor, både tidigare och senare, men romanen har ändå sitt alldeles egna

sätt att hantera dem. Dels genom att låta det partikulära, konkreta och situationsbundna hela tiden gå före den generella problematiken, dels genom att tillåta sig en större frihet i utformningen av sina svar. Inte minst det senare blir för Kundera en av romanens mest karakteriserande och produktiva egenskaper. Den tillåter sig avstickare och digressioner. Den är en öppen form. Och ser man till några av de författarskap och verk som återkommer i hans diskussioner – Fielding, Sterne, Joyce, Broch – låter sig tanken bekräftas. Sternes *Tristram Shandy* (1760), till exempel, gör ju digressionen eller snarare uppskovet, till en bärande princip: den historia om Tristram vi väntar på att läsa när aldrig längre än till huvudpersonens födelse.

UTÖVER DENNA PROTEISKA RÖRLIGHET förknippar Kundera romanen med en uppsättning egenskaper som känns igen. Dels präglas den av en vardaglighet (inte att förväxla med sannolikhet) som gör den resistent mot upphöjda gestalter och tragedi. Den är dessutom, när den är bra, anti-lyrisk, och i synnerhet den moderna romanen är ofta mer intresserad av existentiella situationer och individers konfrontationer med omvärlden än av djupdykningar i psykologi och själsliv (Kafka lyfts förstås fram här). Men framför allt, och detta är ett avgörande kriterium i den romanbild som målas upp: dessa texter kan relativisera sanningar, smula sönder etablerade föreställningar och – för att återbruka den otympliga metafor som Kundera använder – slita sönder "färdigtolkningens ridån". Här finns en kraft att möblera om de världar vi bebor.

Dessa världar betraktas främst från en europeisk horisont i Kunderas essä. Bara ett tjugotal sidor in i sin text aktualiserar han Goethes begrepp *Weltliteratur*, men den tyske författarens fascination för den kinesiska litteraturen, till exempel, får ingen uppföljning. Frågor om geografi är förvisso viktiga. Centraleuropas förhållande till de "stora" europeiska kulturnationerna aktualiseras, liksom till dess romaneska antipod Latinamerika (med namn som Fuentes, Sábato, Márquez).

Läsning. Den läsande kvinnan har varit ett stående motiv inom bildkonsten. Oljemålning av Pieter Janssens Elinga (1623-1682).

Bild: © Art
Renewal Center

Förhållandet mellan nationell och internationell kontext för en roman diskuteras, och Kunderas plädering för ett öppnande av den lilla litteraturens gränser gentemot omvärlden är lätt att skriva under på. Men någon global "världslitteratur", som begreppet har kommit att omsättas också i dag, i Goethes och Marx efterföljd, finner man inte i *Ridån*.

Delvis har det nog att göra med att den samtidsdiagnos som tar form rymmer ett ganska stort mått av skepsis inför samtida kultur. Här och var kan Kundera likna en Harold Bloom i sin oro över berättandets framtid och i sin relativa blindhet inför

den nutida litteraturens former. "Det byråkratiska misstaget blir vår tids enda poesi", skriver han i en uppgiven passage, men ser inte den potential som författare i dag finner här och på andra liknande håll. Trots detta rymmer Kunderas iakttagelser en del intressanta perspektiv och framför allt, när det är som bäst, en smittande entusiasm inför de "stora" namnen inom romankonsten.

ETT AV DE NAMN som återkommer – vid sidan av Rabelais, Fielding, Kafka, Gombrowicz – är Flaubert, en författare som in i varje detalj skulle granska tillvaron i det

1800-tal som Kundera träffande kallar för "beskrivningens tid" i romanens historia. Eller som han skriver om Balzacs Paris: "dess torg har sina egna namn, dess hus sina färger och dess gator sina lukter och ljud". Det är realismens epok som öppnas, en epok som gjorde sig av med de armeringar som tidigare hållit uppe litterära verk – från retoriska stilideal till en metafysiskt grundad världsbild. Det industriella och kapitalistiska samhälle som når en höjdpunkt under 1800-talet tycks kräva ett annat sätt att beskriva och berätta än det som formaliserades i antikens efterföljd. Litteraturen går nu i klinch med his-

torien, som Kundera skriver, och den tvingar sig till att se, lyssna, känna på och skriva om den materiella värld den befinner sig i, utan att ta hjälp av de ordningar som tidigare reglerat sinneserfarenheten och dess representationer.

Med den franske filosofen Jacques Rancière kan man tala om hur övergången från en *mimetisk* till en *estetisk* regim inom konsterna manifesteras med en författare som Flaubert. Bortom en poetik där hantverket stod i centrum, ett hantverk som byggde på vad äldre mästare hade åstadkommit, även om det kunde förbättras, framträder nu en estetik, en *aisthesis*, där den sinnliga förnimmelsen fokuseras. Men detta avsked till en retoriskt reglerad och formelbaserad kultur skapar också osäkerhet kring vad konsten och litteraturen egentligen vill säga. Modernismens täta och komplexa texter och bilder befinner sig bara ett tuppfjät bort.

Rancières reflektioner kring den estetiska regimen aktualiseras ofrånkomligen när jag läser Sara Danius nyutkomna bok om Flaubert: *The Prose of the World. Flaubert and the Art of Making Things Visible*. Vad Danius är ute efter i denna fascinerande studie är att på nytt utforska det Kundera kallar "beskrivningens tid". Hennes syfte är emellertid inte inställt på beskrivningen, som hon finner vara en alltför begränsande beteckning på vad Flaubert ägnade sig åt. Till skillnad från hos Balzac kommer den språkliga utforskningen av det visuella att förskjutas ett snäpp, kvalitativt sett, hos Flaubert. Vad som sker hos honom är att romanen, genom att fördjupa sig i det synliga (*the visible*), öppnar en ny rymd för avbildning (*a new representational space*) – Flauberts stora uppfinning, enligt Danius.

Denna estetiska förändring sätts också i relation till de sociala, tekniska och kultu-

rella förändringar som 1800-talets historia exponerar: trycktekniska innovationer, nya visuella medier, konsumtionskulturens uppkomst, *le spectacle* – noggrant analyserade av andra forskare, som Jonathan Crary till exempel. Men denna koppling påvisas egentligen bara av Danius. Analysen av den flaubertska romantextens förhållande till historien skjuts fram till en kommande bok. Vad *The Prose of the World* i stället kommer att ägnas åt är en rigorös närläsning av ett knippe scener ur de två epokgörande romanerna *Madame Bovary* (1857) och *Hjärtats fostran* (1869).

ANSLAGET TILL DANIVS BOK sker med hjälp av Italo Calvino, och närmare bestämt en kommentar denne gör i en essä om Flaubert, där han talar om en historia om synlighet i romanen. En sådan måste finnas, konstaterar Calvino, och den tar sin

Vad som sker hos Flaubert är att realismens önskan att synliggöra världen drivs så långt att den snarast slår över i sin motsats.

början med Stendahl och Balzac men når sin fulländning i Flauberts remarkabla förmåga att få läsaren att se föremål och människor. Danius understryker att denna synlighet dock inte ska förväxlas med "visuallisering", vilket närmast är en mental process. Det handlar snarare om konsten att göra något synligt. Hon menar dessutom att i det spel som har subjekt och objekt som huvudaktörer ligger fokus på det senare – på tingen, världen, det materiella – samtidigt som hon medger att distinktionen inte är helt stabil.

Detta specifika synliggörande utgör undersökningens dynamo och nav, och eftersom det tar form med realismen krävs en inledande diskussion av detta belastade begrepp och fenomen. Danius lägger framför allt vikt vid den realistiska romanens antiretoriska drag. Den förkastar, till exempel, allegorins spel med dubbla meningsnivåer och söker sig mot det bokstavliga, mot ytan. Utifrån samma linje underkänner Danius ett tänkbart retoriskt begrepp för att beteckna Flauberts synligskrivande: "ekfrasen", som dock avfärdas på ett lite tveksamt sätt (även om jag tror att det är nödvändigt att överge termen).

Realismens strävan efter att nå till sakerna själva, att med ordens hjälp låta en tvål, en överläpp, en krage, en hårlock vibrera av den synliga närvaro de i verkligheten äger, framkallar dock – paradoxalt nog – en motrörelse. Eller snarare: realismen rymmer en dragning till derealisering. Denna insikt avtäckar Danius med

hjälp av Adorno, vars läsning av Balzac utgör en brygga till hennes konfrontationer med Flaubert. Vad som sker hos Flaubert är att realismens önskan att synliggöra världen drivs så långt att den snarast slår över i sin motsats. De "bilder" som skrivs fram i romaner som *Madame Bovary* och *Hjärtats fostran*, tenderar att frikopplas från berättelsens flöde och bli autonoma. Och i stället för att bibringa läsaren kunskap om något förtäts de till rena perceptionskluster. Särskilt är detta fallet när romanerna ska beskriva kvinnor, och mer bestämt: kvinnor som väcker de manliga romangestaltarnas begär. Det är således en genuskodad representation som omsätts i texterna.

Problematiken exponeras i en serie noggranna analyser av väl valda scener ur de två romanerna: Rodolphes sidoblick på Emma på jordbruksutställningen; Emma på dödsbädden; Frédéric Moreaus (huvudpersonen i *Hjärtats fostran*) första möte med Madame Arnoux ombord på en båt. Inte minst iakttar Danius hur dessa bilder på en syntaktisk nivå görs autonoma, till exempel genom att döda ting tilldelas agens eller genom att bilderna "ramas in". Dessutom förbinder Danius bilderna med det berömda flaubertska berättarperspektivet. Hon vill i sammanhanget tala om två grundläggande konfigurationer av det synliga hos Flaubert. Å ena sidan synliggörs något genom en "observationens ontologi": genom att blott namnges, genom att saker räknas upp. Å andra sidan finner man en "observationens fenomenologi", och här träder en viss blick, ett visst perspektiv i kraft: dessa saker ses av någon. Men hos Flaubert skapas en osäkerhet kring vem denne någon är. Den allvetande berättaren har vid denna tidpunkt i romanens historia lämnat scenens mitt, men det är inte alltid denne ersätts fullt ut av en identifierbar gestalt i berättelsen.

FÖLJAKTLIGEN KOMMER dessa bilder att präglas av en märklig opersonlighet, av ett anonymt ögas perceptuella data, av en filmkamas inzoomningar. "På den semantiska nivån", skriver Danius om en beskrivning av en folkmassa i *Hjärtats fostran*, "observeras saker på ett sådant sätt att en fysisk förnimmande person måste vara närvarande [...] Men på den syntaktiska nivån lokaliseras handlingen i det sedda som sådant, och inte hos någon observatör." Det är denna tvetydighet – denna spänning mellan subjektivt och objektivt – som kommer att forma den nya rymd för avbildning som bär Flauberts signatur.

AXESS läsare är nyfikna.

Fånga deras blickar!

För annonser: ring 040-16 54 80.

KONSTARTERNA | FRANSK LITTERATUR

Modernismen som misstro

Kristoffer Leandoer bygger sitt eget litterära hus i Frankrike

Av

HANS-ROLAND JOHNSON

Fil. dr i franska vid Stockholms universitet

HUSET SOM PROUST BYGGDE
200 års fransk modernism

Kristoffer Leandoer

Albert Bonniers förlag (348 s.)

DJUPLODANDE BETRÄKTELSE
över den moderna franska litteraturen hör till ovanligheterna på den svenska bokmarknaden. Den som intresserar sig för en bredare presentation på svenska av de senaste två hundra årens utveckling är främst hänvisad till större litteraturhistoriska översiktsverk, som Norstedts *Litteraturens världshistoria* eller Bonniers *Allmänna Litteraturhistoria*. Ett större verk, med startpunkten förlagd till 1800-talets slut, är Kjell Strömbergs *Från Anatole France till Samuel Beckett – Modern fransk litteratur i grupp- och närbild*, skriven 1965. Detta översiktsverk var avsett att fungera som vägledning in i den moderna franska litteraturen, men i många avseenden säger den oss i dag mera om synen på litteratur och moral på 1960-talet än om de studerade författarnas eventuella förtjänster eller brister.

Tiden är således mer än väl mogen för en översikt som både tar läsaren längre fram i tiden och som är befriad från Strömbergs förment objektiva kommentarer. En sådan bok har nu kommit ut på Bonniers förlag: *Huset som Proust byggde – 200 års fransk modernism* av Kristoffer Leandoer.

Det är inte många författare som plasrar både i Strömbergs och Leandoers studier. Leandoer har valt ett annat upplägg än Strömberg eftersom hans bok både ska kunna läsas som en "essäsamling" och som en "informell litteraturhistoria" om en viktig utvecklingslinje – den modernistiska – i modern fransk litteratur från Gérard de Nerval, med vilken "den moderna litteraturens stora äventyr" börjar, fram till i dag. Därmed är också antytt att *Huset som Proust byggde* inte i första hand är ett litteraturhistoriskt verk att söka fakta i utan en långessä att inspireras av.

LEANDOER RÖR SIG I SIN BOK kronologiskt framåt, hela tiden med uppmärksamheten riktad mot den "mottradition som målmedvetet flyttar litteraturen från den allmänt vedertagna verkligheten till den subjektiva". Det samtida, moderna och modernistiska är inte alltid konkurrerande aspekter och att särskilja det typiskt "modernistiska" är en svår uppgift som Leandoer dock ofta, men inte alltid, löser bra. Modern litteratur i annan mening, som framväxten av den realistiska roma-

nen, tas överhuvudtaget inte upp till behandling.

Den essäistiska ambitionen innebär att Leandoer inte är bunden att kommentera alla kanoniska författare under perioden i fråga utan endast dem som särskilt intresserar honom. Han kan därför gå fortare fram än vad som är normalt i litteraturhistoriska handböcker. Han kan också tillåta sig att vara subjektiv i tolkningarna av de diskuterade författarna. Det är således inte meningsfullt att ställa frågan varför författaren X uppmärksammas men inte Y, inte heller varför ett visst verk kommenteras men ej ett annat (även om det just är sådana frågor som den initierade läsaren naturligtvis ställer sig). Stort utrymme ges åt de ofta elegant formulerade redogörelserna för författarnas liv, gärna kryddade med anekdotiskt material – avsnitten om Paul Valéry och Marguerite

Kristoffer Leandoer. Hemma i den franska litteraturen. Foto: Sara Mac Key/Bonniers

Danius analyser av dessa synlighetens scener är mycket skarpa och sinnrika, även om hon självfallet tar intryck av den omfattande forskning som gjorts kring den franske författaren. Däremot blir man ibland lite osäker på hur "representativa" de analyserade scenerna är för romanerna i sin helhet, och man tvingas – vilket inte är så dumt – tillbaka till den flaubertska texten. Dessutom tycker jag att Danius ibland blir lite defensiv, inte alls när det gäller mätningarna av Flauberts innovationskraft, men när det gäller aktivering – en av begreppsapparater för att genomföra dessa. Man kan förvisso gardera sig med att det är "anakronistiskt" att tala om närbilder och om det filmiska hos Flaubert. Men varför inte göra detta till en metodologisk poäng? Är det inte nödvändigt att formulera nya tekniska (och anakronistiska) verktyg för att synliggöra synlighetens roll hos Flaubert?

The Prose of the World är förstås mer mångfasetterad och rymmer betydligt fler iakttagelser än vad som framkommit här (bland annat diskuteras, intressant nog, interpunktion och typografiska detaljer i anslutning till den flaubertska bilden). Särskilt lockande är ett avsnitt i diskussionen om *Madame Bovary* som – i denna roman om läsning – vill urskilja två typer av skrivande, två typer av författare i Emma Bovary och apotekaren Homais. Här aktualiseras den mediekultur i förvandling som ägde rum parallellt med Flauberts författarskap: pressens utveckling, reklamens och skyltkulturens explosiva tillväxt och, så småningom, filmens och fonografens genombrott. Här apostroferas således den 1800-talshistoria som bidrog till Flauberts formspråk och romankonst, en kontext som Danius med några löftesrika antydningar pekar ut, men väntar med att diskutera på ett mer genomgripande sätt.

KANSKE BLIR DET av i de kommande studier om realismen som förutsickas. Helt klart är att fler kapitel låter sig skrivas om den omfördelning av det sinnliga, för att återigen tala med Rancière, som sker med den estetiska regimen övertagande av konsternas fält. I skärningspunkten mellan realism och modernism, mellan litteraturens anspråk på verklighet och dess autonomisering, mellan dess utvecklande av nya formspråk och uppkomsten av en ny mediekultur finner man – en Flaubert. Han är inte identisk med lägerledens munvige rapsod, men inte heller med en Fielding, en Austen, en Balzac. Snarare är han en ordets operatör som vill skriva en roman om ingenting, som vill låta stilen tala för sig själv, men som kanske just därför kan erbjuda en ny blick på den historia och romankonst som format också vår egen samtid. ■■

Duras, till exempel, är lyckade minipor-trätt.

Risken, å andra sidan, med det essäistiska greppet är att framställningen blir fragmentarisk. Avsaknaden av en mer systematisk hänvisning till sekundärlitteraturen väcker frågor om vad som är författarens eget bidrag till analysen och vad som är kompilation.

EN ÅTERKOMMANDE TANKE i essän är att den litterära textens modernitet i ett historiskt perspektiv är en funktion av frånvändhet och tystnad, med Leandoers ord en "litteraturens stegvisa förvandling till litteratur". Denna förvandling innebär brott mot grammatikens regler och berättelsens kronologiska följd samt en förskjutning mot det subjektiva. Modernitet är, kort sagt, en "anticivilisatorisk hållning". Leandoer intresserar sig således för avvikelser från normen, demontering av textens användbarhet, närvaro av "en osynlig princip", texten som är i vardande eller som aldrig blir skriven, det som saknas i en text, den breda marginalen, den tomma sidan, litteratur som "säger nej till det som finns", litteratur som inte handlar om någonting eller som är självrefererande.

Det är bland annat just tomrummet och tystnaden som vi, enligt Leandoer, uppfattar som modernt hos Mallarmé.

En återkommande tanke i essän är att den litterära textens modernitet i ett historiskt perspektiv är en funktion av frånvändhet och tystnad.

Hur han "slår fast genom att förneka" illustreras med en sonett från 1885 som sjunker ihop under den ansamling av negationer eller negativa uttryck som diktaren fyller den med (Leandoer räknar till fjorton olika typer av negationer på de fjorton raderna). Francis Ponges text *Tallskogshäftet* (publicerad 1952, på svenska 2006), som kan sägas handla om det misslyckade försöket att skriva en dikt, passar också bra in i en större diskussion om litterär frånvändhet. Eftersom Ponge bidrog till att förnya poesin är Leandoers slutord om honom bara skenbart paradoxala: "Det Ponge framför allt misslyckades med var att misslyckas."

Ibland får tanken om avståndstagandet fel dimensioner, som när Leandoer citerar från Marcel Schwobs *Monelles bok* att "formerna måste förgöras". Citatet är väl valt med tanke på Leandoers perspektiv, men att fortsätta i tangentens riktning och hävda att Schwob sammanfattar en hel epok med dess "besattheter och begränsningar" är att i allt för hög grad bortse

från den optimism, nyfikenhet, tilltro till vetenskapen och intresse för psykologi som också kännetecknade litteraturen mellan det fransk-tyska kriget och första världskriget.

Bakom den "alternativa" synen på litteraturens form och funktion anas en annan tanketradition, nämligen misstron mot det skrivna ordet som tillförlitligt kommunikationsmedel, en misstro som redan Platon uttalade i dialogen *Faidros*, även om Leandoer inte gör denna koppling. Det är därför inte förvånande att han ställer frågan om det inte var så att Mallarmé hellre talade än skrev. Valérys berömda tystnad i nitton år, Rimbauds farväl till poesin vid tjugooft års ålder och Michel Butors mångkommenterade farväl till romanförfattandet redan 1960 med romanen *Degrés* (en roman i vilken Leandoer spårar "en sällan skedad pessimism inför skrivandet") har i detta sammanhang sin givna plats.

Det biografiska materialet överflyglar ibland den litterära kommentaren. Isidore Ducasses märkliga och oroande prosaverk från 1869, *Maldorors sänger av greve de Lautréamont*, till exempel, får ingen närmare presentation. Läsaren får veta intressanta saker om Ducasse och något om skillnaden mellan *Maldorors sänger* och de senare *Poesier I* och *II*, men det stannar vid detta. Kapitlet om Rimbaud innehåller

en intressant diskussion om vad den biografiska forskningen har gjort med Rimbaud, men i övrigt innehåller det märkligt nog ingenting om hans diktning, kanske därför att hans liv i Afrika var "poesi i sak".

Här, liksom på många andra ställen, skulle man önska att Leandoer med större stränghet ordnade sitt rika material. Generellt sett blir den litterära analysen mer pregnant ju närmare vi kommer vår egen tid – samtidsförfattaren och den nya romanens *grand old man*, Alain Robbe-Grillet, till exempel, ägnas ett lika informativt som engagerande avsnitt.

LEANDOER VÄNDER SIG TILL en läsare med gedigna litterära kunskaper, en läsare som, till exempel, utan annan förklaring kan förstå en referens till Baudelairens dikt "Albatrossen", till Rimbauds "Siarbrev" eller till "de stora franska fördömda". Mallarmés "Ett tärningskast" kommenteras men närmare förklaring om diktens typografiska utseende är behövlig för att förstå poängen i Leandoers resonemang. Läsaren förväntas veta att de två första breven i Camus *Brev till en tysk vän* publicerades anonymt och hemligt i Frankrike under kriget samt att Camus i dem polariserar "vi" mot "ni". Och när Leandoer

retoriskt frågar om vi "bör föreställa oss Albert Camus lycklig?" kan kanske inte alla läsare associera till slutet av *Myten om Sisyfos*. Man kan dra slutsatsen att den läsare som Leandoer har i sinnet är en litteraturkritiker, eftersom han förutsätter att Barbey d'Aurevillys roman *L'Eve future* har "sin största läsekrets bland feminister intresserade av sekelskiftets kvinnoösyn". Vilken statistik säger oss detta? Däremot skulle det ju kunna vara så att merparten av de analyser som har ägnats denna roman har gjorts av feminister.

Den kvalificerade läsaren har att ta ställning till många, och ibland kategoriska, utsagor med vilka Leandoer sammanfattar ett författarskap eller betydelsen av ett verk. Är verkligen Ducasses *Poesier* i dag viktigare än de epokgörande *Maldorors sänger*? Det är nog korrekt att säga att Camus stilideal var klassicistiskt och att hans livskänsla ytterst hämtades från det antika Grekland, men påståendet att "ingen författare har varit så omedelbart samtida som Camus" är inte självklart riktigt. Är det vidare verkligen som så att Meursault, huvudpersonen och berättarjaget i Camus *Främlingen*, är "avsedd som hjälte"? Det är möjligt men långtifrån säkert att Houellebecq "måste läsas bredvid författare från förra sekelskiftet". Om den husbyggande Proust som essäns titel syftar på sägs fyndigt att han är en av de få som har tillämpat heminredning som en form av självmord. Andra uppslag, som till exempel att Proust är "en av kriminalromanens stora förnyare", är spännande om än inte helt övertygande. Leandoer sammanbinder dock skickligt detta påstående med den modernistiska tanken genom att säga att den undersökning som görs i Sherlock Holmes anda (den engelske detektiven återopas verkligen i Prousts roman) inte leder till någonting alls!

LEANDOERS ESSÄ är rik på välturade utsagor som tvingar läsaren till eftertanke eftersom de inte kan tillskrivas brist på kompetens, slarv eller felläsningar. Sådana utsagor kan inte alltid vinna läsarens gillande, men det är nog inte heller avsikten. Betydligt viktigare är det engagemang och intresse som nästan alla kapitel i boken vittnar om – trots sin längd är den aldrig tråkig.

Huset som Proust byggde erbjuder en vandring i det franska litterära landskapet i sällskap med en cicero som känner sig fri att följa väl upptrampade stigar eller att själv välja sin egen väg. Leandoer har skrivit en bitvis exklusiv och svår bok som likväl har blivit det som Strömberg hade som "honett ambition" att skriva, nämligen "icke en handboksmissig översikt utan ett stycke verkligen levande litteraturhistoria".

KONSTARTERNA | RYSK MODERNISM

Livet skrev Majakovskijs dikt

I Bengt Jangfeldts biografi blir litteraturen sekundär

FÖRSTA GÅNGEN jag träffade Lili Brik var en dag ute i Peredelkino, Moskva författarnas trivsamma sommarviste. Det måste ha varit i juni 1969. Där var de allesammans: tonsättaren Roman Sjtrjedrin och ballerinan Maja Plisetskaja med deras nyköpta Citroën, regissören Valentin Plutjek med sina minnen av Andrej Belyj, Andrej Voznesenskij som snart skulle gå hem och "knacka". ("Vem då?" frågades det.) Självt försökte jag väcka intresse med att säga att jag höll på med en (sedermera havererad) avhandling om futuristen Chlebnikov, Majakovskijs gode vän. Lili Brik, som hade känt alla under 1910-talet, sade att Velimir Chlebnikov hade varit "mycket snäll", *On byl otjen dobr*.

Andra gången jag mötte henne var i hennes våning på Kutuzovskij Prospekt. Jag hade just varit hos Nikolaj Chardzjijev, världens kanske främste expert på den ryska futurismen och med Malevitjmålningar hoprullade i sin illa ordnade bokhylla. Hos Lili Brik hängde Majakovskijs berömda tavla med de sviktande skyskraporna, där bjöd hennes sista livskamrat, Vasilij Katanjan, på te. Efter teet sade Lili Brik till mig: "Ställ dig här, håll ut högra armen, låt mig stå under den – så brukade jag stå under Volodjas arm också!" Jag är rätt lång (196 cm) – och Lili Brik mindes förstas hur lång också Vladimir Majakovskij hade varit. Lili Brik var då som en liten fågel, kort – men möjligen på sin ålders höst fortfarande intresserad av långa herrar. Jag minns hennes polityr, hennes smink, hennes trekantiga ögonbrynsteckning.

Sedan träffade jag henne aldrig mer. Men det gjorde Bengt Jangfeldt – den unge slavisten från samma institution som min i Stockholm. Han som sedan doktorerade på en utmärkt avhandling om Majakovskij och futurismen. Han som också skulle knyta Lili Briks och Majakovskijs liv till sitt eget.

Nu har Bengt Jangfeldt återvänt från sina prisbelönta utflykter till S:t Petersburg och Axel Munthes Capri till just det han kan bäst: Majakovskij och Ryssland. Till Litteraturen och till Revolutionen. I sin ytterst väldokumenterade bok *Med livet som insats – berättelsen om Vladimir Majakovskij och hans krets* skriver Jangfeldt på nästan 600 sidor om just "livet" och "insatsen". Han har dammsugit sina egna

Av

LARS ERIK BLOMQVIST

Översättare. Leder det litterära översättarseminariet vid Södertörns högskola

MED LIVET SOM INSATS

Berättelsen om Vladimir Majakovskij och hans krets

Bengt Jangfeldt

Wahlström & Widstrand (587 s.)

och andras arkiv, han refererar sina många samtal med de märkvärdiga kulturpersonligheter i Ryssland som nu nästan alla hunnit gå ur tiden. Men det är Lili Brik (död 1978) som är själva navet i skildringen. Denna dam och musa som vi i dag, kanske utan riktig förståelse för revolutionstidens moralbegrepp, skulle beteckna som väl promiskuös. Hon som vid teet – och inte bara där – kände Roman Jakobson (den blivande internationellt kände lingvisten), Nikolaj Punin (som skulle bli Anna Achmatovas käraste), Jakov Agranov och Vitalij Primakov (som skulle göra en inte helt oblodig karriär i de sovjetiska säkerhetsorganen). Men som också på något sällsamt vis hela tiden älskade Vladimir Majakovskij i ett resonemangsparti med honom och sin make, den radikale och ofta briljante litteraturkritikern Osip Brik (död 1945). Jangfeldt berättar *allt* om deras relationer i sin bok och han går så långt att han till och med citerar Lili Briks memoarer, där hon antyder att Vladimir Majakovskij led av *ejaculatio praecox*.

DET HÄR ÄR HISTORIEN om en gemenskap som försökte trotsa det borgerliga tvånget både i livsföring och konstnärligt uttryck. Det här är berättelsen om en krets som förmodligen länge trodde på att den med sina band till den nya regerande eliten skulle kunna bli det revolutionära Rysslands försångare. Men det är också det tragiska stycket om ständigt växande problem på både det personliga och det politiska planet.

Där finns Majakovskij som likt flera av de andra ryska futuristerna kom från provinsen och aldrig just fick tillträde till huvudstädernas salonger, men som ändå på 1910-talet kunde hylla de tsarryska

ansträngningarna i första världskriget. Där finns den Majakovskij som efter revolutionen framträdde som en av dess mest bullrande vapendragare, men som samtidigt pinades av sin bacillskräck och rentav väjde för att ta människor i hand. Där finns den Majakovskij – hasardspelaren, ofta i svår penningnöd – som utan kunskaper i främmande språk kunde få utresevisum till Berlin, Paris och New York, men som vantrivdes i metropolerna. Där finns den otålige Majakovskij som ständigt sökte förståelse och kärlek, men kanske främst kärleken som idé och aldrig fann den i dess materiella gestalt. Bengt Jangfeldt förtecknar i sin bok möjligtvis samtliga av Majakovskijs erotiska äventyr, från ett tidigt som ändades med den utvaldas självmord till det sista som slutade med hans eget. Förföljd av sin egen svartsjuka (som han försökte förneka), påmind om andras (inte minst Lili Briks, den som hon av princip inte ville tillåta hos sig själv), blev han till slut ovän med sin egen situation och tog sitt liv den 14 april 1930.

MEN NU VAR DET REDAN STALINTID, och den "revolutionens poet" som entusiastiskt hade hyllat Lenin men också varnat för den tilltagande byråkratiseringen av Sovjetryssland tycktes inte längre vara behövd. 1920-talets acceptans av fria förbindelser skulle snart avlösas av en nygammal familjepolitik. Majakovskij utsattes för en alltmer illasinnad kritik, hans försök att närma sig de hurtiga proletära författarorganisationerna misstänkliggjordes, partimedlem hade han aldrig varit, onåden hotade. Och hans utställning "20 års arbete" (vintern 1930) blev närmast ett fiasko.

Så havererade både livet och politiken. Majakovskij blev ett offer för den subtila hämnd som 1800-talet till sist anställde på 1900-talets revolutionära projekt.

Och Lili Brik? Hon som kom från en betydligt mer ombonad och intellektuell miljö än Majakovskijs och var väl medveten om sina utförsåvår? Visst tillägnade Majakovskij henne nästan varje rad han skrev. Visst intygade han att hon för honom trots alla slitningar var den enda. Visst lät hon sig förtrollas av hans rasande utspel i kärlekspoemet "Om det där" (1923). Men det går inte att komma ifrån att hon kunde vara ytterst manipulativ och krävande. I oktober 1928 önskar hon sig en bil och skriver till Majakovskij som då är i Paris: "När det gäller bilen får du inte glömma 1) stötfångare fram och bak, 2) extra strålkastare på sidan, 3) elektrisk vindrutetorkare, 4) lampa baktill med texten stop, 5) absolut elektriska pilar som visar vart bilen svänger, 6) varmt täcke så att inte vattnet fryser, 7) glöm inte koffert och två extra hjul baktill. Och klocka som dras upp en gång i veckan. [...] Bäst med ▶

► Buick eller Renault." Lili fick en Renault – och tog som en av de första kvinnorna i Sovjetryssland eget körkort.

Nog vittnar sådana brev om att Lili Brik inte var helt främmande för ett liv som få kunde tillåta sig att leva i den proletära staten. Men Majakovskij antydde ändå aldrig att han lät sig utnyttjas av henne. Inte heller de många resor till utlandet som hon, Majakovskij och Osip Brik kunde företa verkade besvära. För att få tillstånd till utlandsresor krävdes kontakter med "behöriga organ", det vill säga kulturkommissariat och säkerhetspolis. Mycket har skrivits om paret Briks samreöre med Tjekan – Osip Brik medarbetade av och till med den hemliga polisen, och han var inte ensam i kretsen om att erbjuda sina tjänster. Men, som Bengt Jangfeldt påpekar, uppfattades nog inte Tjekans folk under det tidiga 1920-talet som fiender till det konstnärliga avantgardet: de hörde till samma elit. Först senare skulle kulturfolkets rädsla för säkerhetsorganen och deras nattliga hämtningar anta ohyggliga proportioner. Det var något som också Lili Brik skulle få erfara.

BENGT JANGFELDT HAR NOG med sin bok velat följa en *Life and Letters*-tradition. Högst rimligt med tanke på att få 1900-talspoeters verk varit så intimt förknippat med deras livsöde som Vladimir Majakovskijs. Men möjligen har det blivit väl mycket *Life* – alldeles för litet av *Letters*. Läsaren frågar sig: Varför blev denne formidabla ordvrängare, denne rimkonstens

förnyare i Ryssland, futuristen Majakovskij, till den unga Sovjetstatens stjärna eller med Stalins ord senare: "Det har inte funnits, finns inte och kan inte finnas någon bättre poet än Majakovskij!" Varför utnämndes denne lyriske bråkmakare till poesins ikon 1934 (låt vara först efter hans självmord)? Varför behövde Sovjetstaten en sådan poet i jämbredd med en prosaist som Gorkij när den så kallade socialistiska realismen skulle byggas upp? Och hur kommer det sig att Majakovskij i dag är i det närmaste helt undanskymd i det unga Moskva, där snart bara hans staty och tunnelbanestation finns kvar – men knappast hans dikter? Står han alldeles för hårt bunden till den sovjetiska tradition som bjudit så mycket av politisk och litterär förljugenhet? Eller är han, helt enkelt, en dålig författare?

TILL EFTERVÄRLDEN kommer Majakovskij säkert att gå för sin rastlösa upproriskhet, främst för sitt uppror mot det etablerade konstspråket, inte för något uppror mot ett nytt, sovjetiskt etablissemang, alls inte. Majakovskij stakade ut nya gränser för det lyriska medvetandet. Hans förmåga att i omtumlande bilder sammanföra vardagens trivialiteter med buffonad och stramt ropande allvar är mer än bara tidstypisk. Det bästa i hans kärlekslyrik kommer att överleva, men kanske inte hans revolutionsälskande utbrott.

Det är med rimmen som Majakovskij vinner – de egensinniga, de orena. Det var hans mycket personligt rimmade poesi som hans auditorier hörde, när han med

sin basröst lät dikterna dåna över de allmer proletära sällskapen. Han begagnade det lätt upphöjda grötrimmets enkelhet för att engagera sin publik. Men där var han också i allt sitt revolutionära nit en efterföljare till de ryska klassikerna. Det går ju också att på ryska rimma bättre och hellre än på svenska. Och trots alla Jangfeldts aktningvärda försök att åter skapa Majakovskijs vers fungerar den inte riktigt på vårt språk. Försök bara att hitta ett svenskt rim på "Lloyd George" som svider rejält! Eller på andra av den tidens hatfigurer!

OKSÅ I RYTM OCH METER LYSER den klassiska ryska poesin igenom hos Majakovskij (man känner ofta igen den omtäckta fyr-fotade jamben under den nonchalanta ytan). Det är nog ingen tillfällighet, ty när Majakovskij och hans futuristkolleger en gång i sina manifest delade ut sina "örffilar åt den offentliga smaken" och ville kasta symbolistpoeterna "överbord från samtidsens ångbåt" var det bakåt, ändå till 1700-talet, som de vände sig för att hitta någonting ofördärvt. Paradoxalt nog skall man finna rester från detta beroende av traditionen hos en ytligt sett så nydanande poet som Majakovskij. Men en rysk klassiker blir han nog ändå aldrig, en det sovjetiska 1900-talets – med allt vad detta innebär – kanske. Att han som så många andra ryska författare var en vars liv blev till sin dikt är däremot obestridligt. Och att han därtill fick plikta för det. *Med livet som insats* – som Bengt Jangfeldts välfunna boktitel lyder. ■

KONSTARTERNA | LITTERÄRA BOHEMER

Än en gång myllrar litteratörerna i Klara

Jenny Westerström fångar lyckade och misslyckade författare

EN DAG HADE MAN sett honom vandra omkring i tidningskvarteren i Klara bärande på en stor björkgren. Han skrek och pratade förvirrat med alla han mötte och när han trodde sig ensam ropade han: – Hej, hej! Nu är frihetens dag!"

Så skildrar Gustaf Uddgren den unge konstnären och bohemen Arthur Högsteds psykiska sammanbrott i sin skildring *Stockholmsbohème* (1912). Sammanbrottet sker i Klarakvarteret, som vid sekelskiftet 1900 hade blivit Stockholms centrum för all grafisk produktion. Uddgren och Högstedt tillhörde de bohemer i Stockholm som emellanåt gästade Klara för att sälja teckningar eller litterära alster.

Av

DAVID ALMER

Redaktör på tidskriften *Axess*

KLARA VAR INTE PARIS
Bohemliv under två sekler

Jenny Westerström

Carlsson Bokförlag (792 s.)

KLARA TEXTER

Jenny Westerström (red.)

Carlsson Bokförlag (253 s.)

De bodde inte i Klara, men röjde terräng för den ryktbara Klarabohem som senare gav sin prägel åt tidningskvarteret i Stockholm. Mest känd av dem är nog Nils Ferlin, som står förevigad i statyform med cigarett i hand nära Klara kyrka. Han och hans skaldebröder levde fritt och fattigt, om än inte alltid så obekymrat som den romantiserade bilden av bohemeriet ibland målar upp, och hade de tur kunde de ibland få en sängplats eller en extra sup efter att ha lyckats sälja en dikt till någon tidning. De uppehöll sig på stamställen som Café Cosmopolite eller Tennstopet, och mytbildningen kring Klarabohemen blev efter hand omfattande, inte minst efter att byggandet av det moderna Stock-

holm runt 1950 krävde att Klarakvarteret bit för bit slaktades, för att uppstå i dagens jämförelsevis andefattiga skepnad.

Inte minst av den anledningen är det fantastiskt intressant att få följa med Jenny Westerström på en resa tillbaka till det litterära och levande Klara i hennes mastiga studie *Klara var inte Paris*. Bokens fokus ligger på kretsen kring Ferlin, vilket inte är underligt då Westerström är Ferlinkännare av rang och dessutom tidigare mångårig ordförande i Nils Ferlin-sällskapet. Men både Klara och bohemeriet är större än Ferlin och för att finna en god väg in till Klara har Westerström valt att rama in studien med en diskussion kring bohembegreppet i stort.

ETYMOLOGISKT HAR BEGREPPEt bohem med Böhmen, på franska La Bohème, att göra. Termen applicerades utöver på böhmare även på kringresande folk, främst zigenare, och kom att beteckna "landstrykare", för att under 1820-talet vidgas till att även inkludera unga konstnärer som levde oordnade och sorglösa liv. Det är inte överraskande att det var Paris som i början av 1800-talet blev bohemernas huvudstad och att det franska ordet spreds till såväl engelskan som svenskan. Nu uppstod givetvis inte bohemer med begreppet, och man skulle kunna räkna upp en mängd tidigare bohemkandidater bland de kringflackande konstnärliga individer som mer eller mindre stod utanför samhället: François Villon, Lasse Lucidor och Carl Michael Bellman är tre exempel. De dyker för övrigt alla upp som inspirationskällor för senare bohemer.

Bohemeriet spred sig inom konstnärliga kretsar, och vid 1800-talets slut ser vi en mängd olika mer eller mindre urbana bohemgrupper formeras. Westerström hinner med ett flertal klassiska franska bohemkretsar, sekelslutsbohemer kring Ola Hansson och August Strindberg i Berlin, *Röda rummets* Stockholm, Lunda-bohemer kring Bengt Lidforss, Kristianiabohe-men i Norge, innan hon närmar sig Klara i Stockholm.

Förutsättningarna för ett Klara som kunde ta emot kringflackande konstnärer och författare var den modernisering och industrialisering av stadens tidningsproduktion som genomfördes på 1800-talet, samt anläggandet av Centralstationen 1871. Plötsligt fanns det ett nytt centrum i Stockholm och runt detta växte i imponerande majestät Centralposten upp, i sällskap med grändernas tidningskontor och tryckerier; alla behövde närheten till infrastruktur, kommunikation och varandra. 1906 dominerade Klara den grafiska produktionen i Stockholm. Med tidningar och spårtrafik kom så människorna som ville söka lyckan i en allt mer urban och modern huvudstad: lycköskare, lantisar

och litteratörer. Först rörde det sig om bohemer av ovan nämnda Uddgrens och Högstedts typ, tecknare, murvar och skriftställare som rörde sig till och från Klara, men allt vanligare efter sekelskiftet blev bohemer som mest uppehöll sig och var tillgänglig i Klarakvarteret.

WESTERSTRÖM DELAR SÅ IN KLARABOHEMEN i tre generationer: Victor Arendorffs (cirka 1910–1930), Nils Ferlins (cirka 1930–1945) och Birger Vikströms generation (cirka 1945–1958). Kännetecknande för hennes förståelse för Klarabohemens etablering är stadsdelens förvandlingar, och det gamla Klaras död blir även bohemeriet ändpunkt.

Runt 1910 hade det skett som hon ser som en symbolhändelse: Kungsgatan fick sin nuvarande sträckning och ungefär samtidigt kom Arendorff att etablera sig som en sorts grundpelare som senare

Bohembok. Omslag till Gustaf Uddgrens *Stockholmsbohème* (1912).

tiders poeter skulle besjunga och föreviga. Arendorffs person kom nämligen att över-skugga hans dikter, och det är som ärkebohem han kom att överleva de flesta i Klarabohemens tre generationer. Ivar Oljelund kännetecknade honom som "en levande, uthållig, radikalt oförbätterlig protest mot den ordnade tillvaron. Ingen revolutionär, ingen landsflyktig, ingen konspiratör kunde bjuda honom spetsen, han levde mitt i samhället, i en ständig social exil". Så skapas Klarabohemen med Arendorff i mitten, dock inte som ledargestalt; som så många bohemer var han individualist och hade därför inget behov av att stå i centrum.

Annat var det med legenden Nils Ferlin. Runt 1930 kunde Stockholm kalla sig en riktig storstad; befolkningen hade sedan 1910 ökat med 50 procent, och det är i en stad i förändring Ferlin skapar sig en tillvaro som centralgestalt i Klaras andra och mest omtalade generation bohemer. Och han gillade att vara i centrum. Genom att spela sin roll väl, bland annat genom att låtsas spontanföda dikter, arbetade han avsiktligt på myten om sig själv. Westerström visar hur lång tid pedanten Ferlin egentligen arbetade på sina dikter och pekar på Artur Lundkvists och Ivar-Lo Johanssons vittnesmål om Ferlins teaterspel. Ett intressant drag i karaktäristiken av bohembossen Ferlin är att han själv uppenbarligen skydde be-

greppet bohem och till skillnad från många andra ofta hade någonstans att bo. Han avskydde dock ensamheten och arbetade bäst på kaféer och krogar. Han var nåbar via telefon på stamstället Café Cosmopolite, där han framstod som "lokalens hövding" och där skrev han sin vers. I kretsen kunde man stöta på en stor mängd av de framtida litterära storheterna: Ragnar Jändel, Eyvind Johnson, Vilhelm Moberg, Gunnar Ekelöf, Harry Martinson, Artur Lundkvist och Jan Fridegård; många av dem aldrig bohemer själva, men de var eller blev med tiden skarpa kritiker av bohemeriet. Ändå uppskattade de miljön på kaféerna.

WESTERSTRÖM TAR SOM TUR är inte bara upp de redan så omskrivna storheterna, utan lyfter i studien fram en lång räckadoldisar, i dag glömda eller halvt misslyckade poeter samt den alltigenom misslyckade "svansen" – de stackare som drömde om att prestera men aldrig kläckte en strof. Men alla fanns de på stammishaken. Kaféerna var viktiga, och Cosmopolite kom att följas av ställen som Mona Lisa, Pilen och "Gangster-Norma". Till klassiska Continental gick man när man fått ett gott honorar. "Krogen eller kaféet var platsen där allt eller nästan allt kunde ske. Det var där man åt och drack och ofta drack mer än åt. Man umgicks, pratade, diskuterade, gjorde bekantskaper, knöt kontakter, bröt arm, stappade, värmd sig, lyssnade på andra, skapade." Och med supandet, skapandet och bohemplivet följde drogerna. Det var mycket hemlighetsmakeri kring narkotika, och lovorden till etanolen dränkte ofta de små antydningar som finns om drog-användning. Det var inte ovanligt att det amfetaminliknande preparatet fenedrin, ett bland missbrukare populärt preparat, brukades i kretsen. Man vet att Ferlin åtminstone begagnade fenedrin och sömnmedel.

Drogerna skördade liv, då som nu, och den tredje generationens centralgestalt, Birger Vikström, dog av en överdos 1958. Samma år dog den första generationens Arendorff, tre år senare Nils Ferlin, samtidigt med det gamla Klarakvarterets dödsryckningar. Tidningarna hade börjat flytta, slås ihop eller lägga ner verksamheten på 50-talet, och på 60-talet kunde man inte längre tala om en Klarabohem. Som myt levde Klara vidare, men till skillnad från Strindbergs *Röda Rummet*, som skildrar tillvaron som litteratör i 1870-talets Stockholm, Hans Jägers *Fra Kristiania-bohemen*, om bohempliv i Oslo och Axel Wallengrens Lundabohemskildring *Man-nen med två hufvuden*, kom skildringarna av Klarabohemen sent, ofta av den sista generationen, som tog på sig att rädda minnena.

► Westerström har gjort ett imponerande arbete, som emellertid, möjligen delvis på grund av hennes omfattande Ferlin-kunnande, får en betydande ferlinsk vinkling. Ferlin blir utgångspunkt för bland annat generationsbestämningarna och sätts på högsåtet i större delen av boken. Visst var, och är, Ferlin den mest omtalade och berömda poeten både under och efter klarabohemens mest händelserika år, men risken finns att övriga mer eller mindre glömda poeter överröstar. Det problemet spiller över på de bohemer som bevisligen till stor del uppehöll sig i Klara före Arendorffs tid. Det fascinerande porträttet av Högstedt är ett exempel. Wes-

terström tar dock även upp sekelskiftesbohemer som Emil Kléen, mest känd som förebild för den dekadente poeten i Hjalmar Söderbergs Martin Bircks ungdom, men gör det summariskt och gräver inte fram något nytt. Man vill helt enkelt veta mer om bohemerna i Klara före Arendorff. Svårigheten att definiera bohembegreppet hala habir gör också att Westerström är försiktig med att utpeka någon karakteristisk bohem i Klara-bohemerna, trots deras ständiga närvaro.

SAMMANTAGET ÄR BOKEN emellertid en läsvärd bedrift som innehåller rika personskildringar, perspektiv på gamla Klara-

kvarterets uppkomst och fall samt skarpsinniga iakttagelser och diskussioner kring bohemkonceptet. Westerströms avhandling avslutas dessutom med ett intressant kapitel om bohemeri och samtid: går det egentligen vara bohem i dag?

Klara var inte Paris kompletteras och ramas in av den lysande antologin *Klara texter*, en samling Klaraskildringar på vers och prosa som redigerats av Westerström. Det är ett brett och vackert urval som presenteras, och tillsammans med Westerströms inledande kommentarer fungerar den fint som ledsagare på resan tillbaka till det forna Klara. Hon har utrustat den nyfikne tidsresenären med både karta och kompass. ■

KONSTARTERNA | MUSIK

Av kakofonin blev det klassiker

Boken om Hilding Rosenberg är en saklig upptakt till ny serie tonsättarporträtt

FINNS DET VERKLIGEN ett behov av nya böcker om svenska historiska konstmusiktonsättare skrivna på svenska språket? Mycket information finns i många fall på internet och individuella verk diskuteras i cd-konvolut. Kungliga musikaliska akademien är övertygad om att svaret är "ja" och har beslutat att ge ut en samling monografier i samarbete med förlaget Atlantis, runt tio i skrivande stund. Författarna är nästan uteslutande etablerade musikforskare som skriver inom sitt ämnesområde. Den första volymen är Per Olov Broman's *Hilding Rosenberg*. Broman disputerade år 2000 med avhandlingen *Kakofoni storhetsvansinne eller uttryck för det djupaste liv?: Om ny musik och musikåskådning i svenskt 1920-tal, med särskild tonvikt på Hilding Rosenberg*, ett gediget arbete vilket, som titeln antyder, behandlar Rosenbergs betydelse för den

Av

PER F. BROMAN

Fil. dr, Assistant Professor of Music Theory,
Bowling Green State University,
College of Musical Arts, Ohio, USA

HILDING ROSENBERG

Per Olov Broman

Bokförlaget Atlantis (190 s.)

förstår), men bara ett notexempel; serien ska vara lättillgänglig och lättläst. Även de många citaten från Rosenbergs korrespondens är unika och inget som vem som helst kan gräva upp i ett arkiv. De ger ett personligt perspektiv på Rosenberg och visar värdet att låta kvalificerade forskare bidra till serien.

Hilding Rosenberg (1892-1985) var tveklöst den mest betydande svenske 1900-tals-tonsättaren. Han verkade inom ett vitt spektrum av genrer och stilar, kamarmusik såväl som orkesttermusik och musikedramatik. Hans liv

sammanfaller med en gyllene period för musikforskare intresserade av receptions-historia och estetik. Det fanns en mängd tidningar som följde musiklivet framför allt i Stockholm, och tonsättarna själva förde en aktiv diskussion. Recensenterna höll en hög profil och hade ofta en personlig agenda, för eller emot modernismen. Mest (ö)känd var Wilhelm Peterson-Berger, och hans recension av Rosenbergs

första stråkkvartett i *Dagens Nyheter* 1923 har blivit en viktig del av den Rosenbergska receptions-historien: "Med slutnumret öppnade sig helvetet för alla. Det hade formen av en stråkkvartett av Hilding Rosenberg. [...] Att den moderna kakofonismen är en gamängaktigt maskerad impotens, det veta vi ju nu." Vidare skrev Peterson-Berger: "inte övar det väl auktoriteten och publiksympatierna att uppträda som fyra förrymda konradsbergare, där de med nit och stiltrohet återge en femtes barbariska och nattomtöcknade fantasier". "Konradsbergare" syftade förstås på det numera nedlagda mentalsjukhuset Konradsberg i Stockholm. Bara i de korta citaten finns ett uppslag för en avhandling i musikvetenskap såväl som i genusvetenskap om de laddade invektiven i musikkritiken. Men Broman, i sin ingående diskussion av verket och mottagandet, övertolkar skälen till kritiken. Stämföringen kan knappast vara en betydande anledning, som han hävdar - ingen normal musiklyssnare skulle uppfatta det - utan snarare handlade det om tonspråket, en atonal Schönberginspirerad harmonik och melodik som var helt främmande för den svenska publiken 1923. Det var början till det modernistiska genombrottet i den svenska musiken som skulle få så många framgångsrika efterföljare framförallt under 1940- och 50-talen.

Boken är högintressant ur litterärt hänseende, något som borde attrahera en allmänskulturellt intresserad läsekrets.

musikaliska modernismens genombrott i Sverige. Arkivstudier och filosofiskt anlagda analyser styrde det arbetet. Den föreliggande 168 sidor (plus verk- och litteraturförteckningar) korta boken är något helt annat: en översikt av Rosenbergs liv, med några få detaljnedsdrag genom tematiska diskussioner. Layouten är magnifik med en mängd intressanta fotografier (flera opublicerade, såvitt jag

BOKEN ÄR HÖGINTRESSANT ur litterärt hänseende, något som borde attrahera en allmänskulturellt intresserad läsekrets. Broman beskriver övertygande betydelsen av Rosenbergs "älskingsfilosof", Emerson,

Kvartettrep. Hilding Rosenberg sitter med vid Kyndelkvartettens repetitioner.

Bild: ur Hilding Rosenberg

hos vilken man kan finna Rosenbergs grundläggande förhållande till tradition och nyskapande. Rosenberg beskrev traditionen som "en hindrare vid sökandet av den direkta kontakten med materialet". Men liksom Emerson utnyttjade Rosenberg idéer och tekniker från historien, och satte sin mycket egna prägel på materialet. Vidare beskriver Broman det nära samarbetet med Hjalmar Gullberg, som resulterade i så många betydande verk, bland andra symfoni nr 4, *Johannes uppenbarelse*, ett verk som komponerat under andra världskriget utgör en antifascistisk kritik. Också högtintressant är det (som Broman så insiktsfullt betecknar "folkhemsmodernistiska") julatoriet, *Den heliga natten* – kanske Rosenbergs mest populära verk.

Materialfokuseringen i Rosenbergs komponerande tog sig flera uttryck, bland annat detaljerade studier i det enskilda intervallet – i ett slags asketisk *tabula rasa*-metod – och kombinationen av enskilda toner. Han betonade kontrapunkten, det vill säga de enskilda stämmornas självständighet snarare än harmoniläran (ackordsyntaxen), som han till och med hävdade var ett misstag.

Under 1950-talet fördjupade sig även Rosenberg i tolvtonstekniken och integrerade den i sitt tidigare tonspråk. Tekniken blev ett sätt att koncentrera tanken, inte ett mål i sig. Inte minst kan vi se betoningen av materialkontroll i Rosenbergs undervisning, som Broman gör en fin djupdykning i. Rosenbergs många privatstudenter minns honom med värme. Han hade förmågan att inspirera studenter på olika nivåer och med olika stilistiska

inriktningar och var själv nyfiken på nya musikaliska strömningar, även om han inte uppskattade allt.

BROMAN HAR INTE SKRIVIT någon hagiografi. Tvärtom, tonen är saklig och Broman tar inte ens tillfället i akt att försvara sitt föremål och kritisera förfarandet när Rosenberg blev förbigången professuren i komposition vid Musikhögskolan 1947. Rosenberg var den lysande tonsättaren och pedagogen, men ansågs för radikal. Det var rent politiskt rävspel som gjorde att han förbigicks och åldersdiskriminering var medlet. Men sakligheten i Bromans framställning distanserar ibland läsaren från musiken. Jag saknar en diskussion om hur musiken låter, varför den är värd att studeras och lyssnas till (eller i vissa fall, varför musiken inte är så intressant), och om Rosenbergs ofta lysande förmåga att skriva för orkester. För att återkomma till min inledande fråga. Jag håller med Akademien till fullo. Böcker om musik behövs, även svensk konstmusik. Speciellt i dag när vi, inte minst genom Musikaliska akademins förtjänst, är väl försedda med inspelningar blir det än viktigare att förankra den klingande musiken i kulturhistoriskt perspektiv (och hela serien kommer, liksom Bromans bok, att innehålla en omfattande fonogramförteckning). Musik är en viktig del av kulturarvet och Rosenbergs liv och verk tillhör allmänbildningen. Om de övriga volymerna blir lika välskrivna som den här, får konstmusiken en betydelsefull källa för både information och inspiration – och kanske även förnyelse. ■■

ETT SKOTT I NATTEN

– och andra litterära essäer

Crister Enander

Carlsson bokförlag (305 s.)

FÖRFATTARPORTRÄTT | Manliga författare och deras vapen. Hemingway, Burroughs, ja, oftast handlar det nog om amerikaner. Men också i det karga Norden har en och annan revolver fyrats av – i förvirring, i misshugg, i fascination över kraften hos detta pennans metaforiska syskon. När August Strindberg en vinterkväll år 1887, på krogen Rydbergs Kælder i Köpenhamn, reser sig upp och riktar fyra skott mot taket, måste det dock snarast skrivas på förtvivlans och ilskans konto. Just hemkommen från kontinenten, med ett sönderfallande äktenskap i bagaget och *En dåres försvarstal* i startroparna är detta en rimlig tolkning.

Anekdoten står att läsa i Crister Enanders nya bok, *Ett skott i natten – och andra litterära essäer*; en samling som enligt författarens förord vill fungera som medicin mot litteraturhistorisk glömska, och som i det syftet erbjuder en diger serie porträtt över mer eller mindre kända svenska romanförfattare, poeter, kritiker och litteraturhistoriker. Från Anders Österling till A.U. Bååth, från Laura Marholm till Wendela Hebbe, från Hedvig Charlotta Nordenflycht till Bengt Lidforss, från Victoria Benedictsson till Erik Gustaf Geijer, för att bara nämna en bråkdel av de namn som cirkulerar i boken.

Det skott som det anspelas på i titeln till Enanders bok härrörde dock inte från Strindbergs skjutvapen, utan dyker upp i bokens inledande artikel om författaren Henning Berger, på vars hotellrum kollegan Hans Magnus Nordlindh en dyster natt år 1908 förolyckas genom ett vådaslott. Berger har just gjort succé på Dramaten med pjäsen *Syndafloden*. Men olyckan mörklägger framgången. Och trots att ett flertal böcker – som romanen *Bendel & Co* – tillkommer i den danska exil som väntar Berger efter en månad på tukthus, blev detta nattliga skott början till slutet på Bergers karriär.

Enanders metod är att fånga just sådana laddade ögonblick, som kan fungera som språngbräda till en (helst) både bred och brant teckning av ett livsöde. Här finns också vissa återkommande teman, som exil, Skåne och kampen mot inskränkthet och trånga borgerliga rum, liksom en vilja att slå ett slag för radikalism och arvet från upplysningen, som tilldelas en egen essä. Även om en del neddykningar görs i författarnas texter, handlar det sällan om utförliga läsningar – livet dominerar klart över verket. Det är rappt skrivet, stundtals lärorikt, men sällan särskilt omvälvande.

JESPER OLSSON

SAMHÄLLET | IMPERIALISM

Reduktionen av människor föder ett virulent våld

Identitetspolitik skördar offer över hela världen

VILKA ÄR DE KRAFTER som skapar terroristen och terrorismen? Ett i dag ofta formulerat svar är att västerlandet självt tycks vara allra bäst på att framalstra detta monster som vi sedan rustar oss mot. När George Bush och hans hökar i Washington annonserar kriget mot terrorismen blir detta den fackla som förmår tända en präriebrand. Men detta innebär en i många avseenden ytlig och ofullständig analys. Den bortser från att terroristen är en tänkande människa av kött och blod. Det är en i grunden eurocentrisk analys som tar för liten hänsyn till den komplicerade värld vi lever i.

I den algeriske författaren, läkaren och frihetskämpen Frantz Fanons *Jordens fördömda* – nyligen återutgiven på svenska – finns ett helt lysande parti där han diskuterar den koloniale intellektuelles socialpsykologi. Liksom i 1950-talets Algeriet, 1960-talets Saigon eller dagens arabländer, där människor känner sig förödmjukade och förtryckta av väst, är den typiske frihetskämpen (eller terroristen) en ung, oftast manlig intellektuell. Han drivs av en vanmakt som frammanas av att han tycker sig se hur västvärlden i hans land predikar ett men gör något annat. Han har läst och begrundat västs kanon men känner sig utanför och osedd. Han vill förändra världen. Hans hjärta bultar för att han skall göra sig till ett med sitt blödande folk. Så långt är detta en adekvat skildring även av Fanon själv. Men denne är alltför klarsynt för att ta det steg som den koloniserade intellektuelle ofta gör, att förgudliga men samtidigt reducera "folket" till en idealiserad schablon. Fanon lever inte alltid som han lär som vi kommer att se längre fram. Men han går aldrig så långt som den radikale intellektuelle i Mellanösterns länder som för att återfinna sitt folk förvandlar sig till arab, "till så mycket inföding som möjligt", ja så oigenkännlig (och grotesk) som det bara går när han står inför västerlänningen.

Känner vi kanske igen scenen? Terrorism och terrorister föds ur schabloniseringar. Frihetskämpen vill göra gott, höja sitt folk ur förnedring och fattigdom

Av

LARS MAGNUSSON

Professor i ekonomisk historia
vid Uppsala universitet

IDENTITET OCH VÅLD

Amartya Sen

Översättning: Anna Sörmark
Daidalos (184 s.)

JORDENS FÖRDÖMDA

Frantz Fanon

Översättning: Per-Olov Zennström
Leopard förlag (254 s.)

HUMANITÄR IMPERIALISM

Jean Bricmont

Översättning: Margareta Norlin
Karneval förlag (211 s.)

– men samtidigt reducerar han folket till blod, ras och religion. Han hjälper aktivt till att förvandla den djupt rasistiska schablonen om "negern" (ja, Fanon skrev så på 1950-talet) till en faktisk verklighet. Givetvis gäller detsamma för "araben" och för den delen "muslimen". Den blodtörstige terroristen har på detta sätt aktivt skapats i samklang mellan kolonialismens urgamla förnedring och den koloniale frihetskämpens heta längtan efter jämlikhet.

DET ÄR FÅ SOM FÖRMÅR att klart inse det hot som schabloniseringar av detta slag i själva verket utgör. En av dem är den indisk-brittiske nationalekonomen Amartya Sen, som på grund av sitt dubbla medborgarskap kanske på ett tydligare sätt än andra kan se igenom sådana dimslöjor och förklädnader. Han blev år 1998 ekonomipristagare till Alfred Nobels minne och har främst gett ut verk om hur fattigdomen i det som för inte så länge sedan kallades Tredje världen skall kunna bekämpas. Han har gett ut arbeten kring etik och ekonomi, och han vågar diskutera frågor som är av yttersta vikt för vårt globa-

la samhälle. I hans nu på svenska utgivna *Identitet och våld* går han till storms mot reduktionism och schabloniseringar.

I grunden är hans argument enkla och bygger på den huvudfåra i liberalt tänkande som går tillbaka till Locke. Människor är komplexa, och förmågan att välja och resonera är det som konstituerar oss som mänskliga varelser. Vi står hela tiden inför val som varken är enkla eller kan göras helt fritt. Å ena sidan påverkas vi alla av vår omgivning och vår historia, å den andra är vi inte helt dominerade av strukturerna. Men lika viktigt är det att hävda att vi inte bara påverkas av en uppsättning yttre krafter. Sen värjer sig för vad han kallar "solitära" tolkningar som gör gällande att vi människor bara påverkas från ett håll. I själva verket är det fullt möjligt att man kan vara både anhängare av islam, amerikansk eller fransk medborgare, homosexuell, född av föräldrar från olika etnisk bakgrund, långdistanslöpare och jazzfantast. Att hävda att det enda som karakteriserar och bestämmer tänkandet hos denna individ är religionen leder fel. Det är att reducera mänskliga individer och att fjättra dem i kategorier.

Enligt Sen är det i synnerhet vanskligt att som så ofta i dag tala om "identitet" som något enkelt som kan reduceras till några få egenskaper. Det blir till ett slags blodsmystik när vi uppmanas att återvända till våra rötter. Än värre är det att tala om entydiga civilisationer som vi skall söka våra rötter i. Visst är vi födda på ett visst ställe och många talar inte fler än ett språk. Men att till exempel tala om en särskild "islamsk", "hinduisk" eller för den delen "västerländsk" civilisation som blivit så populärt sedan det kalla krigets slut innebär en missvisande förenkling. Väst rymmer som vi vet olika kulturer, mångder med språk och levnadssätt. Samma sak gäller i de andra "civilisationerna". Bara i Amartya Sens Indien finns enorma variationer och olikheter. När det gäller den "islamska världen" påminner medierna oss dagligen om motsättningar mellan shiamuslimer och shi'iter, tyvärr allt blodigare.

Men inte ens denna uppdelning täcker in alla skillnader och variationsmönster. Vi måste också inse hur vi alla är påver-

Afghanistan 2004. En hjälprelation är också en maktrelation.

Foto: David Bathgate/Scanpix

kade av varandra sedan sekler tillbaka av utbyte och kommunikation, folkvandringar och ingiften. Det "västerland" vi bebor är i högsta grad präglad av influenser från den islamiska världen. Den Aristoteles som vi hyllar som en av västerlandets grundpelare förmedlades till medeltidens Europa via arabiska översättningar. På ett liknande sätt har de länder som vi kallar arabiska i själva verket blivit utsatta för så mycket påverkan från väst – genom krig och kolonialism men också kulturella influenser – att det är omöjligt att tala om en "genuin" arabisk civilisation.

När sådana som amerikanen Samuel Huntington talar om identitet och civilisationernas kamp är detta därför lika ideologiserande som historiskt grundfalskt. I sin *Civilisationernas kamp* ser han världen som uppdelad i olika civilisationer. Dessa befinner sig i öppen eller dold konflikt med varandra. I dag gäller det i synnerhet väst kontra den islamiska världen, men i morgon kan det gälla Kina och Indien. För att tala med Sen utgör huvudproblemet med ett sådant perspektiv att det är kategoriserande på ett sätt som förstärker de fördomar och motsättningar som till sist kan explodera i hat. En civilisation kan inte identifieras i termer av en urform. Den är ett *bricolage* av impulser och krafter som inte alls alltid hänger samman på något enkelt och logiskt sätt. Den är dessutom ett aldrig avslutat projekt.

Tesen om civilisationers kamp är alltså en ideologi bland andra, men enligt Sen

dessutom en mycket kraftfull pådrivande faktor bakom de krig och motsättningar som vi ser omkring oss. Det är denna ideologi som föder terrorism och hat mot västerlandet. Det är samma ideologi som via en förminskning av människor till statiska identitetsbärare skapar xenofobi och rasism i väst. Mot denna bakgrund är Sen skeptisk till vissa inslag i den välmenande men grunda multikulturalismens ideologi som inte sällan omhuldas av politiskt korrekta västerlänningar. Det finns ett val att göra mellan våldsideologi och xenofobi å ena sidan och skydd för individens frihet, välfärd och demokrati å den andra. I kampen mellan dessa ideologier kan ingen stå neutral. I stället för att underblåsa vålds-ideologierna borde vi göra kollektiva insatser för att minska dem.

Men hur skall då detta gå till? Som redan nämnts är Amartya Sen mest känd som ekonomen som ivrar för mera global rättvisa. Han menar att den orättvisa fördelningen av resurser är huvudorsak till att en grogrund skapas för ideologier av typen "civilisationernas kamp". Ekonomisk globalisering är en i huvudsak god kraft som gör mycket för att även lyfta de allra fattigaste ur sitt armod. Men mycket omfattande relativa skillnader i välfärd och livsmöjligheter är ändå ett problem som det kommer att ta lång tid att utrota. Vi måste få till stånd en dialog för ökad rättvisa mellan de olika världsdelarna, menar Sen. Marknadsekonomin är på många sätt en förunderligt effektiv appa-

rat för att skapa tillväxt. Men den kan inte klara allt. En global politik måste också utvecklas med tydlig målsättning att skapa mera jämlika villkor. Om inte annat borde egenintresset hos de rika västländerna tala för att man tar sig för något sådant. Förbättrade sociala villkor för de fattiga skulle skapa mindre grogrund för vålds-ideologier och terrorism.

FRÅN HUNTINGTON ÄR INTE steget långt till att börja att tala om att föra krig i upplysningens, civilisationens eller för den delen demokratis namn. Krig och koloniala erövringar som genomförts under sådana bespeglingar är i själva verket legio sedan statsbildningarnas gryning. För 1800-talets väst föreföll det naturligt att hävda kristendom och civilisation när man i Berlin år 1885 satte sig ned för att stycka upp det som var kvar av den "mörka kontinenten", det vill säga Afrika. På samma sätt fungerade överdrivna karikatyrer av österländsk "grymhet" som förevändning för den ryska imperialismen under 1800-talet när de gamla khanaterna Khiva och Bokhara erövrades. Är det mot denna bakgrund konstigt att många ifrågasätter dagens korstågsfarare när de envetet försöker argumentera för att deras operationer i Afghanistan och Irak bara handlar om att säkerställa världen för demokrati och mot terrorism?

En uppsjö av böcker och skrifter ges i dag ut som underblåser denna misstanke. En del av dessa är seriösa och väl värda att ►

► ta på allvar. Andra luftar främst sitt hat mot allt västerländskt på samma ideologiserande vis som motparten. Belgaren Jean Bricmont (som tillsammans med Alan Sokal skrev den uppmärksammade *Imposture intellectuelles*) befinner sig väl i ett slags mellanläge i den till svenska nu översatta boken *Humanitär imperialism*. I många stycket innehåller skriften en välgörande kritik av hur upprättandet av "männsliga rättigheter" används som en förevändning för väst att intervensera. Den europeiska kolonialismens dystra historia borde göra oss mindre benägna att lära andra hur männsliga rättigheter skall upprättas och bevaras, menar Bricmont. Visst är detta en rättvis invändning. Väst borde vara mera öppet och lyhört. Det borde i högre grad leva som det lär. Lögner av det slag som serverades när USA och dess allierade intervenserade i Irak är förstås förödande för västs legitimitet.

Samtidigt går Bricmont för långt. Han förvandlas själv till fundamentalist när han hävdar att nationellt självbestämmande *alltid* kommer först och att det *aldrig* går att intervensera för att säkra männsliga rättigheter. Mot bakgrund av att Bricmont själv hävdar att han inte är radikalpacifist blir det svårt att förstå hans

DET FINNS NU ANLEDNING att återvända till Frantz Fanon och hans berömda (men inte alltid så noga lästa) stridsskrift. För visst är det väl värt att åter ge ut hans mest kända och centrala verk *Jordens fördömda* som kom ut postumt i Frankrike 1961, veckan efter att Fanon bara 37 år gammal hade avlidit på ett sjukhus i USA, där han vårdades för leukemi. Det finns flera anledningar till att Fanons bok kom att få ett så starkt genomslag. För det första berodde det på att boken förbjöds. I Algers vindlande gränder och *kasbah* stod slutstriden mellan de franska trupperna och rebellerna, och i Paris var det inte långt ifrån stadskupp. För ett allt mer nervöst franskt etablisseman framstod Fanons heta appell för ett självständigt Algeriet som subversiv och farlig.

Men när man nu återvänder till Fanon efter några decennier är det tydligt hur tidig han var när det gällde att utveckla den marxistiska teori om det koloniala befrielsekriget som sedan kom att dominera vänsterdiskussionen under de närmsta två decennierna. Fanon står Mao Tse-tung och Ho Chi Minh nära. Han framstår som en tidstypisk och samtidigt väl påläst marxist-leninist. Han har läst sin Lenin och dennes teser om imperialismen. Hans syn på den koloniala bourgeoisins möjligheter och förmåga att på allvar lyfta den Tredje världens fattiga till välstånd förebådar den senare så berömda latinamerikanska beroendeskolans och sådana

ränkare som Andre Gunder Frank. Han är en skarp iakttagare av kolonialismens brott. Men trots att han är skeptisk till förordningen av folket – och analyserar denna syns avarter – kan han inte avhålla sig från att ändå sätta sin tilltro till "folket" på samma sätt som hos maoister. Genom att delta i kampen mot förtryckarna och hårdas i krigets stålbad förmår "folket" att skilja rätt från fel, gott från ont. Den nya människan måste skapas!

När nu Fanon "återupptäcks" av dagens antiglobalister och postkoloniala kritiker är det förvånansvärt hur lite som sägs om Fanon som påläst och, trots allt, ganska tidstypisk marxist-leninist. Det förringar inte hans skarpa kritik av Frankrikes illdåd i Algeriet under befrielsekriget på 1950-talet eller för den delen hans skarpsinniga analys av kolonialismen och dess socialpsykologi. Men självfallet borde denna insikt färga vår läsning av Fanon i dag, särskilt när det gäller de analyser han gör och de slutsatser han drar.

Men framför allt tvingar det oss att inse att Fanon inte går att använda för en postmodern uppgörelse med väst eller ett förnekande av upplysningens värderingar

och historiska insats. Någon förvirrad själ har ju till och med framställt Fanon som den moderna terrorismens fader och utnämnt *Jordens fördömda* till en terroristernas bibel. Ingenting kan stå längre från sanningen. Historikern Erik Tängerstad, som skrivit förordet till den nya svenska upplagan, gör rätt i att påpeka hur klugen Fanon är till det europeiska arvet, själv i många strycken en parisisk intellektuell. Fanons främsta kritik är att väst inte lever som det lär. I själva verket gäller fortfarande den franska revolutionens ideal, men dessa måste till sist fullföljas. Fanon talar om behovet av ett pånyttfött tredje Europa. Det första Europa avser den franska revolutionen, vars ideal aldrig kom att fullföljas. Det andra gäller det USA som trots stora förväntningar förvandlades till "ett monster hos vilket Europas laster, sjukdomar och omänsklighet antagit ohyggliga dimensioner". Nu gäller det ett nytt Europa som tar sin utgångspunkt i upplysningen och det bästa i den europeiska traditionen. Europa har gjort sitt och till stor del gjort det bra, hävdar Fanon. Men nu är det dags för den koloniserade människan att på allvar förverkliga allt det goda som den europeiska anden har talat om men sällan förverkligat.

Liksom Amartya Sen är Fanon klar över hur farligt det är att reducera människor till bärare av "nationella kulturer" vare sig de vilar på ras eller religion. Det finns inga enhetliga civilisationer med ödesbestämda mål. Det är därför det blir så fel att sammanföra Fanon med dagens nihilistiske terrorist. De är inte ens släkt med varandra. Men orsaken till att denna koppling görs är kanske inte så svårfångad. Förvisso var Fanon en anhängare av revolutionärt våld för att störta förtryckarna, men det gör honom varken till terrorist eller till förnekare av upplysningsidealet. Den som mer än någon skapade grunden för en omtolkning av Fanon var Jean-Paul Sartre. Till *Jordens fördömda* skrev han ett förord som ibland förefaller vara det enda som dagens uttolkare av Fanon har orkat sig igenom. Det är en förskräcklig text där det dryper av våld och blod. I sitt äckel över sig själv och ett ruttande Europa förmår Sartre yttra djupsinnigheter som den följande: "Att döda en europé är att slå två flugor i en smäll, att samtidigt avskaffa förtryckaren och den förtryckte. Kvar blir en död och en fri man." Självklart utgör detta en uppmaning till blodbad. Fanons unga änka försökte stoppa Sartres förord men hon misslyckades. Sartre var ju den hyllade västerländske intellektuelle och Fanon bara en afrikan, en neger. Som sådan kunde han användas för det intellektuella monument som Sartre höll på att bygga åt sig själv som en västerlandets *enfant terrible* och dödgrävare.

När nu Fanon "återupptäcks" av dagens anti-globalister och postkoloniala kritiker är det förvånansvärt hur lite som sägs om Fanon som påläst och, trots allt, ganska tidstypisk marxist-leninist.

resonemang. Var det rimligt att ingen försökte intervensera under hutis slakt av tutsis i Rwanda? Eller hade det inte varit av godo om Vietnam något tidigare fått möjlighet att intervensera och stoppa slakten i Kambodja? Listan kan göras lång, men det principiellt viktiga är förstås hur vi svarar på sådana frågor. Detta är på intet sätt enkelt, och Bricmont har förstås rätt i att det ofta hänt att männsliga rättigheter använts som svepskal för andra, mer snöda intressen. Men att samtidigt kategoriskt förneka männsliga rättigheter som motiv för att bedriva krigshandlingar får en att fundera på vilka intressen som Bricmont egentligen talar för? Med ett sådant betraktelsesätt är det lätt att hamna i den andra ytterligheten, nämligen att tvingas försvara olika skändligheter som görs av suveräna stater på deras eget territorium. När Bricmont använder sig av sitt resonemang om humanitär imperialism i ett fördömande av Natos operationer i Serbien och Kosovo 1999 blir man betänksam, inte minst som han här helt åberopar sig på den Serbienvänliga, illa beryktade brittiska historikern Diana Johnstone.

SAMHÄLLET | JOURNALISTIK

Påfågeln med vässade klor

Olof Lagercrantz gick från förståelse till agitation

OLOF LAGERCRANTZ gav själv år 1994 ut ett urval av sin DN-journalistik. I *Vårt sekel är reserverat åt lögnen* trycker redaktören Niclas Näsander om flera av de tidigare artiklarna, men är både kronologiskt och innehållsmässigt bredare i urvalet. Boken innehåller dessutom intressanta utdrag ur Lagercrantz dagböcker och en avslutande essä om Lagercrantz av redaktören.

Det är en rik och fascinerande textmasa av en av efterkrigstidens mest kontroversiella gestalter som erbjuds. Lagercrantz var en framstående tidningsman, en lysande litteraturtolkare och en oerhörd arbetare på det kulturella fältet. (Bara hans korrespondens från DN-tiden omfattar 168 volymer.) Man kan inte undgå att beröras av den intellektuella och emotionella intensiteten i hans verk. Lagercrantz vill skaka om, få läsaren att vibrera. Hans artiklar har inte förlorat sin aktualitet. Vad han skriver om nyliberal kapitalism och amerikansk imperialism i Mellanöstern har bevarat sin slagkraft. Näsanders avslutande essä innehåller intressanta iakttagelser, men får inte fram det proteusartade i Lagercrantz gestalt. "En ädling som efter långt och tråget arbete skrev sig loss", lyder Näsanders avslutande karaktäristik. Det är inte helt lyckat. Lagercrantz förblev aristokrat även när han var som mest radikal. Det var ingenting han kunde befria sig från, det var hans natur.

LAGERCRANTZ BÖRJADE SOM POET. Han skrev finkänsliga dikter om spovars skrik och om vandring över dimmiga mossar, men det var som litteraturkritiker han gjorde sig ett namn. På fyrtioalet blev han kulturchef på *Svenska Dagbladet* och förstärkte sin ställning som ledande kritiker. År 1951 övergick han till *Dagens Nyheter* där han 1960 utsågs till chefredaktör tillsammans med Sven-Erik Larsson, som kommit till DN samma år som han själv. Det är betecknande att ägarna ansåg att besättandet av Tingstens stol krävde en dubbel uppsättning chefredaktörer. Lagercrantz var självklart den mest lysande skribenten, men bedömdes som alltför smal, särskilt på politikens område, för att ensam kunna fungera som chefredaktör. Detta dubbelstyre blev inte oproblemiskt.

Lagercrantz spottar förakt över kollegan. Man förstår att Larsson med sin

Av
ALF W. JOHANSSON

Professor i historia
vid Södertörns högskola

VÅRT SEKEL ÄR RESERVERAT ÅT LÖGNEN

Artiklar 1938–1993 med några
anslutande dagboksanteckningar

Olof Lagercrantz

Karneval (600 s.)

lugna sällighet kunde irritera Lagercrantz. Det sprakade inte precis om honom. Men han vann i längden, han var uthållig som en ardenner och skulle efter pensioneringen göra en vetenskaplig pionjärinsats som den första borgerliga efterkrigsregeringens historiograf och kröna sin historikerbana med en mäktig biografi över Bertil Ohlin. I motsats till Lagercrantz (och Tingsten) tog Larsson partipolitiken på allvar, det var där han ville påverka. Han sökte efter konstruktiva vägar att skapa ett borgerligt alternativ till socialdemokratin. Han respekterade Lagercrantz utan att själv rubbas i sin övertygelse.

Lagercrantz var en poet med maktinstinkt, en sensibel människa med ett varmt hjärta, sina stämningars fånge, en formuleringarnas mästare, som likt en påfågel kunde spänna upp sina skimrande fjädrar. Det är genom sin empatiska förmåga han vinner sina framgångar. "Det är", skriver han, "i förmågan att föreställa sig medmänniskans lidande som människan äger sin högsta gåva." Som politisk skribent kan han ses som en representant för den kulturradikala traditionen från Strindberg, som han senare skrev en biografi om. Redan tidigt märker man hos honom en vilja att frigöra sig från sitt borgerliga ursprung; han känner sig socialt underlägsen proletärförfattarna: han har inga valkiga nävar att skryta med. Som DN:s kulturredaktör lät han sig inordnas i hovet kring Herbert Tingsten. I en dagboksanteckning från 1957 skriver han att han trivs "mirakulöst" i Tingstens sällskap. Men man märker tidigt att den estetiska burens känns för trång. Han drömer om en ny roll för diktaren (det vill säga för sig själv) som "med harpan i famnen vandrar i spetsen för hären". Han

längtar efter en diktning som "på högsta plan tar upp de stora moraliska och politiska problemen". Detta krävde en frigörelse från Tingstens dominerande inflytande. Det gick inte, skrev han i en anteckning "att växa i hans närhet".

När han väl blivit chefredaktör kom urladdningen. Tingsten hade sedan han lämnat chefredaktörsposten behållit sitt grepp om kultureliten genom sina starkt personliga memoarer. Det var många som satt och bet på naglarna: vad skall han skriva om mig? Lagercrantz recension från 1964 av sista bandet av Tingstens memoarer har blivit berömd. Det var en text som sikrade mot hjärtat. Ett själsmord i den högre skolan. Utgångspunkten var Tingstens påstående att han visserligen varit ärelysten men inte maktlysten. Lagercrantz vänder på detta. Tingsten hade saknat ärelystnad i djupare mening, han hade varit inriktad på att vinna snabba segrar, att se motståndarna kräla i stoftet. En renodlad maktmänniska. Recensionen nådde sitt syfte: Tingsten slutade som medarbetare i *Dagens Nyheter*.

REDAN TIDIGARE hade Lagercrantz markerat sin självständighet genom att resa till Sovjetunionen. Det var något som Tingsten aldrig skulle ha gjort. Isolering och avskräckning var den korrekta hållningen gentemot detta rike. Där Tingsten var moralist var Lagercrantz psykolog. Hans ambition var att "förstå" kanske inte så mycket Sovjetunionen som den sovjetiska människan. Han stod ovanligt fri från antikommunism. Det innebär inte att han var kommunistanhängare, han tar avstånd från sovjetssystemet med dess åsiktsförtryck och terror. Men han är ivrig att försöka fånga den ryska kulturen och värmen hos människorna han möter. Han beskriver på ett roande sätt hur han delar kupé med tre damer på en resa till Georgien. Vad som överraskar honom är den naturliga äkthet som dessa damer förmedlar. En av damerna är kommunistisk instruktör, med andra ord marxist-leninistisk propagandist, och verkar blint tro på partiets lära – men med en naiv självklarhet som avvärjar. Lagercrantz är en människa genomsyrad av det moderna projektets ambivalens och osäkerhet. Med häpnad och avund konstaterar han att ingenting är "mera karaktäristiskt för dagens ryska verklighet än bristen på relativism".

► Det som genomsyrar denna artikelserie är en längtan efter förening med *den andre* – Lagercrantz vill verkligen krypa in under skinnet på ryssarna, trots att han samtidigt inser att de representerar en annan värld. Hans ambition är att övervinna all fördomsfullhet och nå fram till ett slags total förståelse som samtidigt är en fullständig förening. Det är onekligen sympatiskt, men en politiskt farlig hållning när man reser i en diktatur. Det skulle resultera i ett rejält klavertramp när han ett decennium senare reser till Kina och låter sig förföras av den "autentiska" entusiasmen han där mötte.

LAGERCRANTZ HISTORISKA RYKTE är förbundet med att han på 1960-talet öppnade DN:s kultursidor för den nya radikalismen. Näsander skriver att Lagercrantz skulle drabbas av ett hat liknande det som mötte Olof Palme. Denne kunde dock falla tillbaka på sin ställning som socialdemokratins ledare. För Lagercrantz var det svårare. Han hade en ägarfamilj över sig som inte tvekade att ge synpunkter. Tingsten skrev med att han minsann stått självständig i förhållande till ägarfamiljen, men, som Lagercrantz påpekat, fanns det ingen att vara självständig till, eftersom ägarfamiljen och Tingsten satt i knäet på varandra. Med Lagercrantz var det annorlunda. Bonnierfamiljen kom att avsky Lagercrantz, men vågade inte avskeda honom på grund av att det alltför tydligt skulle belägga vänsterns tes att det är kapitalet som styr. Men det var Lagercrantz som var trogen DN:s traditioner som kulturradikalismens ledande forum – inte ägarfamiljen. Han ville mot bakgrund av tidningsdöden – *Stockholms Tidningen* (s) hade lagts ner 1965 – ge även vänstern en röst i det ledande opinionsorganet. Redan på Tingstens tid hade han vänt sig mot att allt som stred mot tidningens huvudlinje skulle bemötas eller refuseras.

Lagercrantz kallar sig visserligen socialist i en intervju, men han var aldrig ideolog i snävare mening. Han närmade sig politiken med en poets ingenium. Han ville inte förändra världen utifrån ett uttänkt tankesystem utan genom sin förståelse och medkänsla. Efter Kirunastrejken 1969 använde han ibland ord hämtade ur en socialistisk vokabulär men hans texter var mera känslomässiga än analytiska. Ursinnet mot kapitalismen, Förenta staterna, folkpartiet och familjen Bonnier växte under dessa år. DN skäller på annonsskatten för tidningar, skriver han 1971 i sin dagbok, men har inte ett ord "om det överväld på det 'fria ordet' som består däri att pressen nära nog blivit ett borgerligt monopol och att familjen Bonnier sedan flera år sökt göra sina tidningar ännu mera till verktyg för borgerlig politik". Det är svårt att förstå hur

Lagercrantz kunde fortsätta på tidningen. Han säger sig arbeta i ett tillstånd av "äckel ända till kräkning över enfald och brottslighet i massmedia och då främst i DN". Chefredaktören som anklagas för att ha släppt lös den socialistiska hydran på tidningens kultursidor sitter och mår illa över sin tidnings bristande radikalitet!

Lagercrantz metod att i fördomsfri anda förstå världen når vägs ände. Han inser att förståelsen för att bli politiskt effektiv måste kompletteras med en fördom, en avgränsning, bli agitation. Den rena förståelsen slutar inte i engagemang utan i relativism. Människan måste vara partisk, hävdade Strindberg. Lagercrantz

ansluter sig till detta. "Jag ser mitt liv som ett långsamt uppvaknande till verklighet", säger han i en intervju från 1980-talet. Hans svartsyn djupnar. Han dömer ut hela den västerländska kulturen: det är inte skepsis och självkritik som präglar denna civilisation utan fanatism: "Vår självgodhet är en sjukdom till döds ... vår vita kristna värld har haft folkmordet som praxis i femhundra år." I de artiklar han skrev om bombkriget mot Irak 1991, och som avslutar antologin, har en vitglödgd indignation bränt bort all förståelse. "Gå nu ärade och enfaldiga publik, hem från er trygga parkett och njut frukterna av våra vapen." ■

SAMHÄLLET | POLITIK

Storverket om Palme återstår

Claes Arvidssons avsikter blir alltför tydliga

ATSKILLIGA MÄNNISKOR som är intresserade av politik har sagt att de väntar på den "riktiga" biografien om Olof Palme, hans liv och gärning. De böcker som hittills skrivits har antingen varit idolporträtt eller så har de försökt frammana bilden av en demon, som bara förtjänar att hatas. Claes Arvidsson gör anspråk på att stå ovan båda dessa fobier. Hans bok ska leverera den sanna bilden, där ljus och mörker blandas till rätt nyans. Han anser sig också veta att det parti Palme ledde helst vill att tystnad ska råda. Myten Palme får inte skärskådas och dissekteras. Men just därför måste det ske.

Huvudproblemet med Arvidssons bok är att det mesta den berättar redan är skrivet och sagt. Det beror på att han till stor del bygger sin bild av Palme på vad han läst sig till i andras böcker och skrifter (litteraturförteckningen är på 24 sidor och omfattar nära 500 poster, varav Olof Palme står för cirka 40.) Han använder sig frikostigt av citat och omdömen ur dessa källor, oftast utan att ägna dem någon kritisk prövning. Samtal har också ägt rum med levande människor men deras sparsamma utsagor får referensen "Personlig information till förf."

Vad som är nytt och sant i Arvidssons bok om Olof Palme blir alltså i hög grad en fråga om vad läsaren själv redan tycker sig veta och vilken tilltro man har till Arvidssons tolkning av andras påståenden. För många borde det vara ganska tröttsamt att än en gång få sig berättat att Palme hade problem med sitt förhållande till arbetarklassen därför att han själv kom

Av
KJELL-OLOF FELDT

F.d. finansminister

OLOF PALME
Med verkligheten som fiende

Claes Arvidsson

Timbro (580 s.)

från överklassen. Och att hans utrikespolitik skevade: dubbelspelet med neutraliteten och NATO, "kampen" för global jämlikhet och demokrati som fläckades av hans svaghet för vänsterdiktaturer. Eller att den oförsonlige demagogen och makt-havaren rymdes i samma människa som den pragmatiska förhandlaren och anspråkslöse privatpersonen. Flera före Arvidsson har försökt att pussla ihop dessa komplicerande drag i Olof Palmes offentliga gestalt till en psykologiskt hållbar enhet.

DET GÅR INTE BÄTTRE den här gången. Snarare blir Palme mer mytisk och mystisk än vanligt ju mer Arvidsson skriver om honom. I hög grad följer det av att verkligheten kring Palme nästan helt saknas, vilket är märkligt eftersom bokens titel verkar lova att den ska handla om hur en fientlig verklighet formade politikern Palme. Det mest genomarbetade avsnittet handlar om 70-talet, då Palme enligt Arvidsson skapade ett annat Sverige genom en närmast revolutionär process: extrem expansion av den offentliga sektorn kombinerad med långtgående över-

Inte ensam. Olof Palme i 1 maj-tåg, Stockholm 1970. På bilden syns även bland andra Gustav Jonsson och Hjalmar Mehr.

Foto: Förstamajsamlingen, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek

föring av ekonomisk och politisk makt till facket (det är samma tema som i Arvidssons bok från 1999, *Ett annat land: Sverige och det långa 70-talet*).

Jag delar i långa stycken Arvidssons uppfattning att åtskilliga av Sveriges ekonomiska och politiska problem har sitt ursprung i det som gjordes på 70-talet. Men det är lite befängt att lägga hela ansvaret på i stort sett en enda person och hans ideologiska övertygelse. Enligt Arvidsson var det Palmes besatthet av idén om absolut jämlikhet som drev fram 1971 års skattereform med dess destruktiva marginaeffekter. Den bilden bortser helt från den långa striden under 60-talet om sambeskattningen, uppträcket att den ekonomiska tillväxtens "gyllene år" innehöll ett växande missnöje med fördelningsspolitiken samt att finansminister

löntagarnas inflytande över företagets beslut och att stärka fackets positioner i förhållande till arbetsgivarna. Det ser han som ett uttryck för Palmes demokratisyn. Det räckte inte med den parlamentariska demokratin. Eftersom den kunde leda till att andra än socialdemokratin besatte den politiska makten måste andra maktcentra, däribland fackföreningsrörelsen, byggas upp som motvikt mot den privatekonomiska makten. Min uppfattning är tvärtom att arbetsrättsreformerna pressades fram av förändringar i den ekonomiska verkligheten som kom mot slutet av 60-talet. Industrijobben slutade öka, företag lades ner, hela branscher började visa kris-symtom: teko, gjuterierna, metallindustrin, skeppsvarven. Det skedde samtidigt som vinsterna sköt i höjden men investerades utomlands. Den fackliga reaktionen (som först syntes vid LO-kongressen 1970) var att man måste göra motstånd mot strukturförändringarna och internationaliseringen av svenskt näringsliv. Och eftersom arbetsgivarna vågrade att släppa in sådant mot-

Antagligen tycker Arvidsson att han lever upp till sitt motto om den objektiva biografien när han trots allt försvarar Palme mot anklagelser att vara antidemokrat.

Gunnar Sträng vid den tiden förnekade att höga marginalsatser kunde ha någon betydelse för skattemoral och arbetsvilja. Arvidsson noterar visserligen att Palme aktivt medverkade till 1981 års skattereform (som kraftigt minskade progressiviteten i skattesystemet). Men då var hans motiv enbart att spräcka den borgerliga trepartiregeringen.

Arvidsson har rätt i att 70-talets nya lagar om arbetsrätten syftade till att öka

stånd avtalsvägen kunde det bara ske med statens hjälp. Den demokratisyn Arvidsson anser styrde hela processen utvecklade Palme ganska långt efteråt. De citat av Palme han återoppar kommer också från slutet av 70-talet då striden om löntagarfonderna pågick och Palme letade efter möjligheter att försvara en idé som han inte trodde på.

I den här boken blir alltså socialdemokratins politik under mer än 25 år – det

började redan hos Erlander – styrd av en enda människa, som i sin tur enbart styrdes av vänsterradikala idéer om hur vårt land och vår demokrati skulle omvandlas. (Man får vänta till sidan 534 innan Arvidsson medger att Palme "inte var ensam".) Jag har svårt att se det som en sanningsenlig och nyanserad bild av Olof Palmes politiska gärning. Ibland blir avsikten väldigt tydlig. Arvidsson påstår att Palme genom avgångshot tvingade fram en omläggning av den ekonomiska politiken i konflikten med Gunnar Sträng 1972–73, när det i själva verket var Sträng som hotade att avgå och fick sin vilja igenom tills bakslaget i valet 1973 gjorde att han ändrade uppfattning.

Antagligen tycker Arvidsson att han lever upp till sitt motto om den objektiva biografien när han trots allt försvarar Palme mot anklagelser att vara antidemokrat. Men det gör han på följande sätt: "Palme gav aldrig uttryck för att vilja ställa in de politiska valen, för att göra flerpartisystemet till ett enpartisystem eller med ett pennstreck göra sig av med riksdagen." Mera naivt än nyanserat, kan man nog tycka.

Beskrivningen av Palmes tid som statsminister på 80-talet är rudimentär och splittrad. Det enda jag hittar om hans inrikespolitiska insatser är att han skulle ha motarbetat mina försök att som finansminister stabilisera ekonomin och svikit Ingvar Carlsson i dennes ansträngningar att låta människor få frihet att välja i den offentliga sektorns tjänsteutbud. Ingetdera stämmer dock. Utrikespolitiken får större utrymme men Palme ges bara godkänt för stödet till demokratiseringen av Portugal och Spanien. Palme var stor i världen, skriver Arvidsson, men inte i den del av världen som betydde mest för Sverige, det vill säga USA och Västeuropa.

DET SOM GÖR Arvidssons bok svårläst och, måste jag erkänna, irriterande, är att han så sällan ens antyder att tidens gång, erfarenheterna av utvecklingen i Sverige och i världen, kan ha påverkat och förändrat Olof Palme, både som människa och som politiker. I stället för att berätta historien om Palme – och därmed de hänsyn, kompromisser och reträtter som anpassningen till verkligheten kräver – har han velat låsa fast politikern Palme vid en viss ideologi. Därför bollar han med mängder av citat, uttalanden och omdömen från olika decennier som gör att kronologin hoppar fram och tillbaka. Det Olof Palme skrev i *BLM* år 1960 kan användas som bevis för de motiv han hade för sina ställningstaganden tjugo år senare.

Utan tvivel har Arvidsson lagt ner mycket arbete på sin bok. Men den "riktiga" biografien om Olof Palme väntar fortfarande på sin författare. ■■

SAMHÄLLET | KRITIKER

Totalitarismens fiende fortsatte som fantast

Essäbok övertolkar Arthur Koestlers brukbarhet som liberal föregångare

ARTHUR KOESTLER tog sitt liv i början av mars år 1983. Han led av en förlamande Parkinson och svårartad leukemi. Hans fru Cynthia följde honom i döden. Hon var inte sjuk, men ville inte fortsätta leva utan sin make, trots, som hon skrev i ett avskedsbrev, "vissa inre resurser". Tillsammans drack makarna whisky och åt stora mängder av ett starkt antidepressivt läkemedel. Vid tiden för sin död hade Koestler redan länge propagerat för aktiv dödshjälp.

Han gick i döden som en beundrad men också kontroversiell författare och man. Kontroverserna har fortsatt efter hans död, bland annat i Edinburgh, där man för bara några år sedan avlägsnade en byst som föreställde Koestler ur universitetets centrala utrymmen. Vid tiden för sin död hade Koestler skrivit ett trettiofem böcker i de mest skilda ämnena, i sin ungdom också journalistiska reportageböcker från bland annat Palestina. Under slutet av sitt liv ägnade han mycket tid åt "livsvetenskaperna", eller då närmast åt allehanda parapsykologiska fenomen. I enlighet med Koestlers sista vilja upprättades en lärostol i parapsykologi vid universitetet i Edinburgh. Efter hans död kom sedan anklagelser om våldtäkt på 1950-talet, och bronsbysten försvann, av "säkerhetsskäl" som det formellt hette. Cyniskt, kunde man tänka, så här på avstånd. Koestler var under många år särskilt upptagen av frågan om människan kan sväva i luften av egen fri vilja och kraft.

Koestler beskrev sig själv som en typisk centraleuropé, född i början av seklet och med en bakgrund i bourgeoisin. Sin samtid betraktade han som ett laboratorium färgat av en experimentell neuros. Sitt författarskap påstod han vara en beskrivning av denna neuros. Han gav neurosen ett namn och talade om en särskild körtelrubbnings som bar namnet "absolutitis". Sionisten Koestler ägde en mycket skarp-synt analytisk förmåga, och han var onekligen en del av vad Victor Klemperer en gång kallade "det seismiska folket", det vill säga judarna. Den sene Koestlers anspråk på att bli en 1900-talets Darwin var dock högst fåfängt och överdrivet, men tankemekanismen var typisk för många intellektuella under 1900-talet, jag nämner bara Sartre.

Arthur Koestler har kommit att perso-

Av

NILS ERIK FORSGÅRD

Docent i idéhistoria
vid Helsingfors universitet

TIMMARNAS VID FÖNSTRET

En essä om Arthur Koestler

David Andersson

Bokförlaget Atlantis (167 s.)

nifiera uppgörelsen med 1900-talets totalitära tänkesätt. På spinnsidan återfinns den betydligt stramare Hannah Arendt, som i motsats till Koestler tidigt ansåg sig tvungen att lämna Europa för USA. Koestler däremot gjorde karriär och fiender i egenskap av en ständigt kringflackande seminariedeltagare och organisatör av allehanda kongresser. Koestler gjorde i flera böcker också sitt yttersta för att bevisa likheterna mellan religion och totalitarism och mellan dissidens och kätteri.

Foto: Bokförlaget Atlantis

Koestlers skarpa angrepp på biologism och reduktionism skall sannolikt bara läsas som omvända utlöpare av den borne romantikerns allra djupaste emotioner.

Recensenten ifrågasätter
det kloka i att göra
Arthur Koestler
till en liberal ikon.

Hans bok *Natt klockan tolv på dagen* är ett mästertligt stycke prosa om sovjetkommunismens skenrättegångar och inte minst om dess eländigt framgångsrika tankemaniplation. Berömda är hans ord om att han "gick till kommunismen som man går till en källa av friskt vatten och jag lämnade kommunismen som man kravar sig upp ur en förgiftad flod täckt av spillror från översvämmade städer och lik av drunknade". De skarpa formuleringarna och den otvetydiga dualismen följer en inbiten romantiker, och romantikerns olika försök att skylla över sina egna emotioner och förvandla sig själv till en hårdhudad upplysningsgestalt var inte alla gånger särskilt lyckade eller framgångsrika. Kanske kan ambivalensen delvis förklaras i termer av det paneuropeiska fenomenet "assimilerad judendom".

I Sevilla under det spanska inbördeskriget satt Koestler år 1937 fängslad och dömd till döden av de Francotrognas truperna. Under timmarna vid fönstret, i en mer än hundra dagar lång väntan på arkebuseringspatrullen, formulerade han tydligen några av de centrala frågor som senare med konsekvens och frekvens skulle återkomma i hans författarskap. Koestlers timmar vid fönstret inkluderade också ett antal paranormala upplevelser, men det var en internationell kampanj och den brittiska underrättelsetjänsten som slutligen kom till hans hjälp.

I SIN NYUTKOMNA ESSÄBOK gör David Andersson en välkommen djupdykning i Koestlers livslinje och i hans egna ord och formuleringar. Andersson gör ingen hemlighet av sin beundran för Koestler och dennes livsverk. Han följer Koestlers författarskap från den tidiga totalitarismkritiken till det vetenskapshistoriska författarskapet som inträder i början av 1950-talet eller egentligen redan i slutet av 1940-talet. Koestlers väg förde från antikommunism till parapsykologi, kosmologi och österländsk filosofi, och mera allmänt till frågor om naturvetenskapens relation till kulturen och inte minst till den ständigt återkommande frågan om den fria viljan och valfriheten. Koestlers skarpa angrepp på biologism och reduktionism skall sannolikt bara läsas som omvända utlöpare av den borne romantikerns allra djupaste emotioner. David Andersson etablerar i sin essä en spännande och avgörande skillnad mellan den yngre Koestler

och den äldre. Där finns en röd tråd för den som i likhet med Andersson orkar se och läsa och begrunda sammanhangen hos en tänkare aktiv och verksam i ett annat sekel. Vad Andersson ser är att den äldre Koestler kritiserade behaviorismen där den yngre Koestler hade kritiserat marxismen. Den gemensamma nämnaren var förstås olika former av viljemanipulation, alltså illvilliga försök att kontrollera individens handlingar i kollektivets utplånande namn. Läggs därtill Koestlers skarpa analys och kritik av utilitarismen, eller föreställningen om att ändamålet alltid belgar medlen, och läsaren står plötsligt ställd inför de nakna grunddragen i 1900-talsutopismen. Det som under 1950-talet i Koestlers liv såg ut som en skarp övergång från ett antikommunistiskt och politiskt till ett populärhistoriskt och vetenskapligt skriftställer, var i själva verket bara en övergång till ett annat röstläge ("Kassandra har blivit hes") och därmed till en annan moralisk nivå.

Koestlers antiabsolutism och hans envetna försök att finna en utväg ur samtidens moraliska återvändsgränder hade dock sina paradoxala (för att inte säga paranormala) baksidor. Han ville blanda antifertila preparat i indiernas dricksvarter, och han trodde att man med hjälp av pillerkurer (dock frivilliga!) kunde få människor att bli mindre anpassningsbenägna och mindre villiga att följa religiösa och ideologiska påbud. Sådant kan man kanske skaka på huvudet åt i dag, men Koestlers fantasterier vittnar förstås också om något av den desperation som häftade vid många tänkande människor inför samhällsutvecklingen under det 20:e århundradet. Nyckelordet i sammanhanget blev kanske titeln på en av Koestlers senare skrifter, *The Ghost in the Machine*, en titel som för övrigt popbandet The Police på 1980-talet lånade eller stal och gjorde till sin egen. Koestler fick veta detta, kände sig smickrad och *didn't mind*.

I EN INTERVJU NYLIGEN satte Carl Bildt Arthur Koestler på andra plats efter Ivo Andrić i en ranking rörande 1900-talets mest betydande författare. Tillsammans med Karl Popper är Koestler numera en av de stående fixstjärnorna i det antiutopistiska, högkapitalistiska och individhyllande tänkandets universum. Anderssons försök att beskriva en särskild svensk glömska kring Koestler i termer av alliansfrihet och oförmåga att ta ställning mellan "demokrati och diktatur" förefaller tillspetsat och rent effektsökande. Frågan som väl snarare borde ställas är vilka tankeströmningar och intressen i dagens västerländska värld som kan tänkas dra nytta av Koestlers antikollektivistiska och oftast pseudovetenskapliga föreställningsvärld. ■

SAMHÄLLET | PEDAGOGIK

Ett arv av sin egen miljö

Avhandling om lärarrollen underskattar sin sprängkraft

SLUTET AV HÖSTEN 2006 lades en avhandling fram vid Lärarhögskolan i Stockholm som gör det motiverat att fundera kring lärarutbildningens inriktning i Sverige – Joakim Landahls *Auktoritet och ansvar. Lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning*. Temat lärares auktoritet och ansvar kan inte vara mer aktuellt, och dessutom har Landahl varit verksam både vid Lärarhögskolan i Stockholm och Arbetslivsinstitutet. Båda institutionerna har länge varit kritiserade men åtnjutit förra regeringens beskydd. Arbetslivsinstitutet har just lagts ner av den nya regeringen och Lärarhögskolan i Stockholm har nyligen förlorat sin status som självständig högskola och förts in under Stockholms universitet. En avhandlingsförfattare är beroende av sin forskningsmiljö och brukar återspegla den i högre eller lägre grad, och i det följande kommer just sambandet med institutionerna att understrykas.

Handledare för doktorandens arbete har varit rektor för Lärarhögskolan Ingrid Carlgren, en av landets främsta försvarare av den pedagogik och lärarutbildning som dominerat i Sverige under de senaste decennierna. Samarbetet mellan pedagoger, lärarutbildare och regeringsföreträdare har i Sverige varit tätt. Opponent vid disputationen var professor Donald Broady vid Lärarhögskolan i Uppsala, också han en mycket välkänd profil i lärarutbildningskretsar, specialist på fransk sociologisk teori. Den här aktuella avhandlingen lades alltså fram i ett skarpt läge och med spelare av hög dignitet på planen.

LÄRARHÖGSKOLAN I STOCKHOLM har kritiserats under lång tid. Den har som enda fristående högskola inom svensk lärarutbildning varit centrum i den förvandling som utbildningsväsendet i allmänhet och lärarutbildningen i synnerhet har genomgått och måste därför också tillmätas ett stort ansvar för den kritik som nu riktas mot både lärarutbildningen och mot kunskapsnivå, uppförande och ordning i skolorna. I samband med den utvärdering av lärarutbildningen som gjordes av Högskoleverket för något år sedan fick landets lärarutbildning motta en svidande kritik. De intervjuade lärarstuderandena säger att både tempot och kraven är låga. Bedömare talar om låg teorimedvetenhet och om att kvaliteten inte är säkrad,

Av

INGER ENKVIST

Professor i spanska vid Lunds universitet och skoldebattör

AUKTORITET OCH ANSVAR
Lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning

Joakim Landahl

Arbetslivsinstitutet (256 s.)

eftersom hem- och grupptentamen är dominerande examinationsformer. Kvaliteten på examensarbetena ifrågasätts, och det påpekas att många lärarutbildare inte själva har akademisk examen med examensarbete på 60-poängsnivå.

Ledarskribenten Peter Wolodarski summerar den kritik som framförts mot Arbetslivsinstitutets forskning i *Dagens Nyheter* 15 februari 2007. Bedömare från Stadskontoret talar om ojämn kvalitet på forskningsrapporterna och pekar på bristande teoretisk grund. Arbetsmiljöverket begärde härom året tio extra miljoner för att kunna beställa forskning för att säkra underslag för beslut, fast Arbetslivsinstitutet har haft en budget om 374 miljoner årligen bland annat för att ta fram sådant underlag.

NÄR MAN HÖR TALAS OM en avhandling framlagd vid lärarhögskolan, tror man kanske att den handlar om hur man ska förbättra elevers inlärning. Detta är emellertid en begränsad del av vad man sysslar med. Exempelvis handlar avhandlingar i pedagogik ofta om sociologiska ämnen som hur många flickor respektive pojkar som gör vissa val eller om invandrarelever är mer eller mindre representerade i vissa grupper. Ämnena kan också vara idéhistoriska som vilken bild av Afrika som finns i äldre läroböcker. Dessa ämnen kan ha sitt intresse men man skulle kunna förvänta sig att de snarare studeras vid institutioner för sociologi och idéhistoria än vid lärarhögskolan.

Den här aktuella avhandlingen består av en resonerande jämförelse mellan uttalanden om ordning och uppförande i svenska skolor från i huvudsak första hälften av 1900-talet och nutiden. Materialet är hämtat från lärarfacktidningar, lärarhandledningar, beskrivningar av lärares

► yrkesliv samt tolv egna intervjuer med högstadielärare i dag samt fem tidigare pilotintervjuer med lärare på olika nivåer. Det ställs inte en viss fråga till materialet utan uttalanden om ordning och uppförande har letats fram och återges. Det som sägs är som regel rimligt och motsvarar mer eller mindre det som en person med kännedom om utbildningsfrågor föreställer sig.

DET UPPSEENDEVÄCKANDE i avhandlingen är att Landahl skriver om läraryrket men bortser från syftet med verksamheten, nämligen inläring. Ämnet är auktoritet

Det uppseendeväckande i avhandlingen är att Landahl skriver om läraryrket men bortser från syftet med verksamheten, nämligen inläring.

och fostran men detta studeras i ett vakuum utan att vare sig lärarnas undervisning eller elevernas inläring beskrivs. Man kan förstås påstå att man velat renodla en funktion av yrket, men att bortse från avsikten med verksamheten och själva grunden för lärarens kontakt med eleven är inte en renodling utan en snedvridning. Inte heller har olika skolformer och olika lärarkategorier skilts ut. Avhandlingsförfattaren säger sig vara inriktad på högstadiet, men det finns inte många klara anknytningar till just det stadiet i själva texten. Detta kan i sin tur sannolikt kopplas till lärarhögskolemiljön, där man länge har hävdade likheten i all lärarverksamhet, ett drag som är kraftigt understruket i den senaste lärarutbildningsreformen. Till samma tankevärld hör idén att lärarna nu har ett nytt "uppdrag" och att den sociala dimensionen i yrket ska framhållas på alla nivåer.

DET SÄGS I AVHANDLINGEN att dagens kris beror på att eleverna inte längre har respekt för skolan och framför allt på att de inte heller har respekt för sina medelever. Inflytande i skolan har blivit mindre "vertikalt", från lärare till elev, och i stället mer "horisontellt", från elev till elev. När elevgruppens inflytande ökat, har det visat sig att tendenser till mobbning och andra uppförandeproblem ökat kraftigt. Eftersom avhandlingen inte sysslar med skolans inlärningsarbete eller skollagen, finns ingen koppling till hur utvecklingen hänger ihop med skolideologiska beslut.

Genom att olika typer av lärare, elever, studieinriktningar och ämnen inte hålls isär, får läsaren intrycket att avhandlingen bygger på den idé om "uppdraget" och enhetsläraren som den senaste lärarutbildningen lanserat. Här finns heller ingen jämförelse med skolor, tider och

platser då förhållandena varit goda. Det bortses från att Sverige innan skolexperimenten började hade en relativt hög nivå på kunskaperna och en relativt låg frekvens av bråk. Dagens Finland är ett annat exempel på att en negativ utveckling inte är ofrånkomlig.

Vid en granskning av de inledande avsnitten i avhandlingen påminns läsaren om kritiken för bristande teorimedvetenhet hos lärarhögskolan och Arbetslivsinstitutet. Det som här används som teori är en diskussion som antyder att lärare inte skulle uppskatta de uppgifter som ligger utanför undervisningen och att de skulle se på dem som ett slags "smuts", ett mycket starkt ord som liknar terminologin hos Michel Foucault, Landahls flera gånger citerade franske inspiratör. Detta begrepp används dock inte sedan

på något systematiskt sätt annat än för att antyda att de lärare som menar att skolan är till för undervisning och inläring har en fördomsfull inställning och anser sig vara för fina för att ta itu med sociala problem. Eftersom avhandlingen helt bortser från kunskapsförmedling och kunskapsin-

hämtande får läsaren intrycket att läraryrket hör till området socialt arbete och inte till kulturområdet. Avhandlingen är normal i omfånget och språket är vårdat. Frågetecknen gäller det metodologiska. Här finns inte en tydlig forskningsfråga och därför inte heller ett tydligt svar. Tidsepoker och källor blandas. Metodologiskt gör bristen på systematik att undersökningen inte producerar resultat som kan användas för ny forskning. Inte ens de tolv intervjuerna är systematiskt redovisade. Samtidigt är texten inte en observationsstudie med etnografisk täthet. Sättet att komponera texten påminner om sampling: skribenten bygger på ett stort antal text- och idéfragment som dock inte infogats i en tydlig argumentationsstruktur. Läsaren kan inte heller vara riktigt säker att avhandlingsförfattaren själv förstår hur viktig hans observation är att auktoritet i skolan numera är horisontell och hur detta skulle kunna förklara att mobbning blivit ett stort samtalsämne.

Avslutningsvis ska det än en gång sägas att problemet inte är en viss doktorand utan en miljö som inte inbjuder till vare sig systematik eller ifrågasättande utan snarast till bekräftande av i miljön omhulade idéer. ■

SAMHÄLLET | UNGDOMSKULT

Mot en grånande framtid

Spretande antologi om unga i Sverige

UNGDOM VÄCKER I DAG tvetydiga associationer. Å ena sidan värderar vårt samhälle ungdom oerhört högt, å den andra hör man allt oftare att unga är en utsatt grupp. Det är svårt att hitta arbete och bostad, och många lider av stress och ångest. Det sägs också att vi som är unga i dag blir den första generation som får det sämre ställt än våra föräldrar. Sammantaget är det föga upplyftande. Man känner sig rent av manad att använda en uttjänt gammal fråga: Hur ska det gå för dagens ungdom?

Antologin *Ungas framtidsvägar* rymmer löfte om svar. De medverkande forskarna är ofta proffs på ämnet – samhällsvetare med inriktning på ungdomsfrågor och framtidsforskning. Den inte särskilt fantasifulla bokiteln ger dock ingen ledtråd om vilka "möjligheter och utmaningar" som åsyftas. Som så ofta påpekas i boken är unga ingen homogen grupp.

Bokens första del vill teckna de stora dragen för dagens unga i förhållande till

Av
LISA IRENIUS
Redaktör på tidskriften *Axess*

**UNGAS
FRAMTIDSVÄGAR**
Möjligheter och utmaningar
Jonas Olofsson & Anna Thoursie (red.)
Agora (239 s.)

tidigare generationer och dagens samhällseliga förutsättningar. Angreppsvinkeln i dessa kapitel är kanske i bredaste laget – från femtonåringar till trettiofemåringar begrepp att skaffa barn, plus historiska jämförelser – men det är intressant läsning.

I ett kapitel om demografiska förutsättningar påpekar Gunnar Wetterberg, samhällspolitisk chef på SACO, att få variable i svensk ekonomi varierar lika kraftigt som födelsetalen. 40-talisterna har fått en framträdande roll för att de var så många, me-

också för att 30-talisterna var så få. Nästa stora påfrestning för systemet blir 90-talisterna: år 1990 föddes 130 000 barn, år 1983 blev det bara 103 000 nyfödda.

En glad nyhet: vare sig 80-talister, 90-talister eller för den delen 70-talister kommer att få det sämre än sina föräldrar. Tack till Wetterberg för att han slår hål på denna föreställning. Även med en måttlig produktivitet utveckling kan man räkna med att köpkraften fördubblas vart fjortonde år, och även om många unga börjar arbeta sent i livet "lär de flesta nog ha tjänat, konsumerat och lagt undan betydligt mer än sina föräldrar", försäkras han läsaren. Problemen för den stora årskullen 90-talister blir andra: brister i utbildningen, svårigheter att komma in på arbetsmarknaden och bostadsbrist.

I FOKUS FÖR HUVUDDelen av antologin står de unga som drabbas hårdast av dessa problem. Det handlar om de som lämnar gymnasiet med ofullständiga betyg (nästan en tredjedel av varje årskull), om de allt fler som lider av psykisk ohälsa, om de som inte har någon sysselsättning och inga pengar...

Detta är onekligen angelägna frågor, särskilt eftersom mycket av debatten om unga vuxnas framtidsval handlar om överutbildning och arbetslösa akademiker. Det är lätt att glömma bort att ungefär sex av tio 25-åringar *inte* har påbörjat eftergymnasiala studier. Vad gör de i stället? Att döma av *Ungas framtidsvägar* lever de knappast livets glada dagar. Andelen fattiga 20-24-åringar har fördubblats från 11 till 22 procent de senaste 13 åren. Ungar är numera fattigare än pensionärer. Arbetslösheten i åldersgruppen 16-24 år var 13,7 procent år 2006, betydligt högre än för andra åldersgrupper.

Enligt en uppmärksam OECD-rapport är andelen "inaktiva unga" – det vill säga unga utan känd sysselsättning – ovanligt hög i Sverige, och den ökar dessutom snabbare här än i andra länder. Forskarna Anders Kassman och Eva Franzén ställer frågan om denna siffra är ett tecken på nya etableringsmönster eller början till social utslagning. Den statistiska "inaktiviteten" kan dölja nya livsstilar, där tillfälliga arbeten varvas med resor och arbeten utomlands. En ny, global ungdomskultur helt enkelt. Men de finner att denna tolkning inte håller. Många icke sysselsatta unga finns i utsatta och invandrartäta förorter till storstäderna. Inaktiviteten har en koppling till sociala problem och arbetslöshet. Sociala nätverk spelar sannolikt en avgörande roll för huruvida unga kan ta sig in på dagens arbetsmarknad, anser Kassman och Franzén.

Frågan om bryggan mellan utbildning och arbetsmarknad återkommer på flera

ställen i antologin. Det är ingen nyhet att den bryggan som finns i dag är ett vanskligt bygge, som många har det svårt att ta sig över. Ett av de recept som sedan länge diskuteras i Sverige är en lärlingsutbildning, och den borgerliga regeringen säger sig vilja göra en lärlingsexamen till en av tre nya huvudinriktningar inom gymnasieskolan. Frågan är bara hur en sådan utbildning ska se ut, och kanske framför allt hur den fungerar i det svenska sammanhanget. Hilary Steedman, forskare vid London School of Economics och expert på ungdomars arbetsmarknadsvillkor i Europa, tydliggör att det är skillnad på lärlingsutbildningarna. En avgörande fråga är i vilken utsträckning arbetsgivarna efterfrågar lärlingar. I Tyskland fram till 1990-talet var arbetsgivarnas vilja att erbjuda lärlingsplatser större än tillgången på ungdomar, och likaså i Schweiz, Danmark och Österrike är efterfrågan fortfarande relativt hög i Tyskland. I Frankrike, Holland och Storbritannien däremot är arbetsgivar-engagemanget svagt. Förklaringarna till dessa skillnader är till stor del historiska och beror av strukturer på arbetsmarknaden som är svåra att påverka. Däremot är

En glad nyhet: vare sig 80-talister, 90-talister eller för den delen 70-talister kommer att få det sämre än sina föräldrar.

det viktigt att analysera den nationella situationen och att på bästa sätt anpassa lärlingsutbildningen till hur allt från yrkesutbildning och fackliga överenskomelser ser ut. Vilka är egentligen förutsättningarna för en fungerande svensk lärlingsutbildning? Tyvärr får den frågan aldrig något riktigt svar i antologin.

PÅ DET HELA TAGET tycks det vara ont om svenska föregångsexempel på området unga och arbetsmarknad. Efter att ha tagit del av de internationella jämförelser som görs i boken *Ungas framtidsvägar* får man nästan lust att råda unga människor att lämna landet; deras livschanser ter sig avsevärt sämre här än på andra ställen. Som redan har nämnts utmärker sig Sverige med ovanligt många inaktiva unga. Sverige är också ledande när det gäller ökningstakten av unga med psykiska problem, vilken är tydligt relaterad till minskade möjligheter till arbete. År 2005 angav tre av tio svenska kvinnor i åldern 16-24 år att de hade besvär av ångslan, oro eller ångest. Sverige tillhör till råga på allt de västeuropeiska länder som relativt sett satsar minst resurser på ungdomsinsatser. Medan Frankrike och Storbritannien investerade 0,4 respektive 0,13

procent av BNP i sådana insatser år 2002, investerade Sverige 0,02 procent. Som läsare frågar man sig till slut om det verkligen kan vara så illa som det står. Finns det inget hopp? Optimisten vill misstänka att författarna till antologin, i sin iver att hänga ut problemen, glömt att peka på svenska lösningar som trots allt verkar fungera.

Men bilden av Sverige som snällt ungdomsvänligt land är i vilket fall förstörd. Ytterligare ett exempel på detta är att Sverige är ensamt i EU om att sakna lagstiftning mot åldersdiskriminering – i strid mot EU:s direktiv från 2000. I denna fråga kan det förstås finnas olika uppfattningar om vad som är bäst. När unga diskrimineras på arbetsmarknaden anser vissa att lösningen är mer diskriminering – i form av till exempel särskilda ungdomskontrakt. Rättsvetaren Susanne Fransson ställer den viktiga frågan om vi kan och ska särbehandla ungdomar på arbetsmarknaden. Hon bedömer det som osannolikt att EU:s domstol skulle förbjuda särskilda ungdomskontrakt, även om den förbjöd Tysklands särskilda kontrakt för 52-plussare genom målet Werner Mangold som avgjordes 2005. Om unga vill protestera mot diskriminerande arbetsmarknadslagar gör de klokare i att göra som studenterna i Paris förra våren – det vill säga ge sig ut på gatorna och demonstrera – än att likt Mangold gå till

domstolen, hävdar Fransson.

Annars lyser frågan om ungas politiska deltagande med sin frånvaro i boken. Hur utvecklas den politiska representationen av unga i Sverige? Och ungas deltagande i kulturliv och annan offentlighet? Vilka är det som representerar unga "utåt", och vilken dynamik kan vi förvänta oss av klyftan mellan unga som står utanför och bortskämda brats med curlingföräldrar? Många viktiga frågor förbises av boken. Det är inget konstigt med det – att få med allt vore en omöjlighet. Nej, boken *Ungas framtidsvägar. Möjligheter och utmaningar* hade i stället mått bra av att tydligare rikta in sig på ett par frågeställningar. Det är också oklart i vilken utsträckning man vill beskriva och förklara verkligheten, och i vilken utsträckning syftet är att formulera politiska lösningar. Det hade också varit bra med en mer utförlig inledning och även ett avslutande diskussionskapitel, vilket nu saknas helt. En något mer slagkraftig titel hade inte varit dumt heller. Då hade antologins ambition att bidra till en fördjupad diskussion om ungas övergång till arbetande vuxna haft bättre förutsättningar. Och detta vore välkommet; ungdom inbjuder till diverse klyschor – men den är ju framtiden. ■

SAMHÄLLET | FORSKNING

Förtroendet hamnar på glid

Tvärvetenskaplig antologi talar bara ytligt sett om samma sak

TIVÄRVETENSKAPLIGA STUDIER har under de senaste decennierna förvandlats till något av det mest trendriktiga inom universitetsvärlden. Grundidén är simpel: nya forskningsframsteg kan nås när vetenskapsmän inte behöver förhålla sig till universitetens invanda, organisatoriska ramar. Självva korsbefruktnings av olika teorier antas kunna ge näring åt nya forskningsrön.

Att vetenskaperna på detta sätt prövar sina egna gränser är naturligtvis berömvärd. Det finns inget egenintresse i att behålla gamla uppdelningar, särskilt inte när det i vissa fall endast förekommer arbiträra skiljelinjer mellan den forskning som bedrivs på olika institutioner. Den eklektiska vetenskapen innehåller dessvärre en paradox. Nya forskningsfält (som sammanför olika discipliner) riskerar att utvecklas till egna intressepolitiska sfärer på universitetet (som stänger ute dem som inte anammar den tvärvetenskapliga liturgin). Samtidigt är det rimligt att ställa sig frågan om alla nyvunna framsteg berättigar en nyetablerad institution, eller ens ett tvärvetenskapligt forskningscentrum. Sammanslutningar vars vetenskapliga identitet är bräcklig, kan lätt förflytta fokus från den nya inriktningens substans till att enbart handla om gruppidentitet.

SPÅREN AV FLYKTIGA, tvärvetenskapliga projekt illustreras tydligast av den flora av antologier som varje år publiceras. Den minsta gemensamma nämnaren är ofta ett seminarium där en eller ett par redaktörer

Av
JOAKIM NILSSON
Redaktör på tidskriften *Axess*

VÄRDET AV FÖRTROENDE

Inga-Lill Johansson, Sten Jönsson
& Rolf Solli (red.)

Studentlitteratur (494 s.)

finansiella förtroendekriser genom tiderna. 1920-talet beskrivs med hjälp av emissionsbolag och spekulationskrisen kring den så kallade pianotrusten. 1980-talet illustreras av Borås Sparbank och dess iver att låna ut pengar till aktiespekulation. Slutligen kommenteras även Enron-skandalen och revisionsfirman Arthur Andersens fall.

Läsaren slungas därefter mellan diskussioner om god revisionssed, sociologiska betraktelser av märkesidentiteter och tilltro till teknikutveckling. Praktisk affäretik behandlas i alltifrån Niklas Egels-Zandéns kapitel om konfektionsbranschen till Svante Leijons presentation av *Corporate Social Responsibility*. Även förtroende inom den offentliga förvaltningen lyfts fram i Patrik Johanssons sammanfattning av sin egen avhandling *I skandalernas spår* från 2004. Mest gedigna är Eva Ossianssons samt författarparet Hanne och Lennart Nørreklits två bidrag om värdet av förtroende i marknadsföring samt förtroendeförändringar i Danmark. Med

sina teorikopplingar är de välkomna avbrott i en samling som annars har en tendens att bli alltför empiristyr.

ETT BRETT ANSLAG borde borge för en god översikt. Men antologins till-

kortakommanden blir snabbt påtagliga. Operationaliseringen av centrala begrepp skiljer sig åt i de olika kapitlen. Flera författare ägnar sig endast åt summarisk teoriåtergivning, som i många fall verkar vara liktydig med Niklas Luhmanns systemteoretiskt styrda idéer på området. Stundtals blir denna avsaknad av teoretiskt djup direkt pinsam, som när Lennart Hast använder Luhmann som källa till tesen "pengar kan likställas med en typ av säkerhet som kan garantera i nuet att upp-

fylla framtida förväntningar". En annan uppseendeväckande detalj är att George Akerlofs artikel "The Market for Lemons" lyser med sin frånvaro bland referenserna i en bok där flera kapitel ägnas åt att diskutera förtroende och informationsasymmetri.

I stället för att introducera teoretiska verktyg åt den nyfikne läsaren bidrar flera alster olyckligt nog endast till metateoretisk navelskådning. Som exempel kan nämnas Oskar Brobergs beskrivning av endogena penningteorier (idén att monetära system grundar sig på skuldsättning) som analysverktyg.

Fria associationer och joviala kommentarer är bärande element i många av texterna. Björn Rombach och Rolf Solli står för komik på hög nivå i avsnittet där de båda företagsekonomerna försöker slå sig fram som filmrecensenter. Känsloregistret som används för att karakterisera olika filmer säger något om nivån på analysen. Jan Troells Guldbaggevärdare *Så vit som en snö* beskrivs med orden: "Ändå är det alls ingen osebar historia även om den är lite småseg."

Andra avsnitt är mer att betrakta som separata debattinlägg. Ulf Gometz tendentiösa beskrivning av marknadsekonomin drivkrafter blir knappast något mer än en koncentrerad form av floskelverkstad där kända ekonomer som Milton Friedman avfärdas med hjälp av gläpord.

DEN TEORETISKA SPÄNNVIDD som återfinns i referenslitteraturen ger en antydning om att förtroendeforskning har formats inom statsvetenskap, sociologi, filosofi, nationalekonomi och företagsekonomi. Problemet för en tvärvetenskaplig studie som säger sig vilja utreda förtroende är att begreppet har skiftande metodologiska implikationer inom olika delar av den akademiska världen. I många fall illustrerar *Värdet av förtroende* endast den svårighet som redaktörerna har haft i arbetet med att länka samman de olika bidragen till en tematisk enhet. Det påstådda intresset för ämnet skapar endast en illusion av samstämmighet; något mer än rapsodiska nedslag i debatten lyckas de flesta texterna inte bibringa.

Den hugade spekulant som vill lära sig mer om förtroende bör bläddra igenom källhänvisningarna och därefter införskaffa de originaltexter som utgör grunden till många av författarnas bidrag.

Problemet för en tvärvetenskaplig studie som säger sig vilja utreda förtroende är att begreppet har skiftande metodologiska implikationer inom olika delar av den akademiska världen.

har sammanfört forskare med olika bakgrund i syfte att få fram en skrift som kan användas som kurslitteratur. Slutprodukten blir allt som oftast svårsmält, ojämn och närmast omöjlig att få ett helhetsgrepp om. *Värdet av förtroende* är i detta avseende antologiernas antologi. Genom 18 kapitel tas läsaren med på en resa där förtroendefrågan behandlas, om än inte utreds, från olika vinklar.

I de inledande, anekdotiskt skrivna kapitlen ges en introduktion till svenska

VÄLKOMMEN TILL ÖVERVAKNINGSSAMHÄLLET

Kristoffer Gunnartz

Bokförlaget DN (213 s.)

KONTROLLSAMHÄLLET | "Det finns inget sätt att skydda sig. Jag kan höra dem var de än är." Harry Cauls (Gene Hackman) replik i Coppolas film *Avlyssningen* från 1974 har en särskild resonans i dessa tider. Som bekant beslutas det nu om huruvida FRA (Försvarets Radioanstalt) ska få tillåtelse att utvidga sitt avlyssningsområde från eterbunden trafik till den tele- och datakommunikation som i dag går via kabel. Det handlar om sms, e-post, telefonsamtal som går utöver landets gränser. Men givetvis finns inga tekniska hinder för att också annan trafik kontrolleras.

Att så inte sker bygger å ena sidan på regler, å andra sidan på en stor portion tillit från medborgarnas sida. Vi får helt enkelt anta och hoppas att de som har makten att använda teknologin, inte överträder gränsen. Tyvärr visar historien ofta på det motsatta.

Detta kan man påminna sig om i en nyutkommen bok med titeln *Välkommen till övervakningssamhället*, skriven av vetenskapsjournalisten Kristoffer Gunnartz. I åtta kapitel pejas här verkningarna av den teknologi, den politik och de brottsbekämpningsmetoder som tagit form under det senaste decenniet, inte minst efter terrorattackerna i New York, London, Madrid och på andra platser, men också i ljuset av katastrofer som tsunamin. Det är en bok som vill söka upp de platser i samtiden där ett behov av kontroll kolliderar med ett behov av, och en rätt till, personlig integritet.

Gunnartz diskuterar betydelsen av de miljontals övervakningskameror man i dag möter i butiker, tunnelbanor, skolor världen över, men presenterar också nya "intelligenta" övervakningssystem som inte bara kan slå larm, utan även internera i faktiska händelseförlopp. Han tar upp frågor om bristfälliga databaser, vidöppna nätverk och hål i sekretessbelagda register, och han berör utvecklingen av biometrisk identifikationstekniker, liksom DNA-teknikens problematiska roll inom rättsväsendet. Bland annat.

Till stora delar är det en resa genom det samtida samhället som bör väcka oro. Inte minst är den ett memento om hur teknologins aktionsradie växer med häpnadsväckande fart samtidigt som analysen av dess effekter ständigt kommer på efterkälken, vilket riskerar att resultera i alltför snabba lösningar och tvivelaktiga beslut, i politiska och etiska övertramp. Att detta också sker i dag visar Gunnartz med visst eftertryck.

JESPER OLSSON

OPERA I AXESS TV

Den nya bildningskanalen Axess TV sänder varje helg kompletta operaföreställningar i samarbete med Tidskriften Opera. Denna vår sänder vi en serie från Sydneyoperan. Vi visar bland annat Lucrezia Borgia, Karmelitsystrarna, Maskeradbalen, Mästersångarna i Nürnberg och Huguenotterna.

I Axess TV hittar du dessutom dokumentärer om musik, konst och kultur och seriösa samhällsprogram med programledare som Åke Ortmark, Niklas Ekdal, Lennart Persson, Susanna Popova och Anders Hellner.

AXESS TV

Axess TV är en svenskproducerad helgkanal som sänder kunskaps- och bildningstevé inom områdena samhälle, kultur och vetenskap. Axess kanal finns tillgänglig utan kostnad i det digitala marknätet, via Boxer och i Com Hems digitala utbud. **Besök gärna www.axess.se** för att se tablån och flera av våra program samt information om hur du får in vår kanal.

TÄNKANDET | ESTETIK

Estetiken är fångad av historiens rörelse

Teori och praktik är avhängiga av varandra – hur stark motviljan än är

VAD INNEBÄR DET att "leva sig in" i ett konstverk? Redan Schleiermacher införde begreppet *Einfühlung* som en grundläggande kategori i sin filosofi om hur tolkning kan ske över tidsavstånd, där problemet hur vi ska förstå antika texter stod i centrum. Termen återupplivades sedan på bildkonstens fält av Robert Vischer i hans korta men viktiga avhandling *Über das optische Formgefühl* från 1873. Att förstå en form, hävdar Vischer, innebär att vi projicerar vår egen kropp på den så att en överförande växelvis rörelse sker mellan subjekt och objekt. Denna process är för honom den egentliga grunden till att vi kan uppfatta visuella former som meningsbärande, och därmed finns också ett fundament till en ny konstvetenskap som bryter med den spekulativa traditionen. Termen skulle sedan utvecklas och vidareföras till den tidiga modernismens visioner av den abstrakta formens betydelskapande potential. Även om Wilhelm Worringers proto-expressionistiska traktat *Abstraktion und Einfühlung* från 1908 knappast förespråkar en abstrakt konst i modern mening, vittnar själva titeln på hans bok om att termerna vid denna tid uppenbarligen kommit att bli associerade med varandra.

"Inlevelse" och "inkännande" är uttryck som sedan dess hamnat i vanrykte, vilket kan te sig ironiskt med tanke på att begreppen introducerades just som garantier för vetenskaplighet. Men i takt med utvecklingen av en mer strikt positivistisk vetenskapsteori kom inlevelsen att uppfattas som något rent subjektivt, i motsats till vetenskapens objektivitet. För är inte processer av inkännande och inlevelse per definition sådant som undandrar sig kontroll och verifikation? I Margaretha Rossholm-Lagerlöfs *Inlevelse och vetenskap: Om tolkning av bildkonst* leveras ett brett upplagt försvar för inlevelsens och det subjektivas avgörande roll för all tolkning av konstverk, inte bara som ett komplement, utan som en fundamental förutsättning för all förståelse (dock är det förvånande att hela diskussionen om *Einfühlung* inte alls berörs i boken). Boken

Av

SVEN-OLOV WALLENSTEIN

Lärare i filosofi och estetik
vid Södertörns högskolaINLEVELSE OCH VETENSKAP
Om tolkning av bildkonst

Margaretha Rossholm-Lagerlöf

Bokförlaget Atlantis (285 s.)

KONSTEN OCH DESS FÖREMÅL

Richard Wollheim

Översättning: Jim Jakobsson

Thales (183 s.)

är omfattande och rik på konkreta detaljstudier, och här kan jag bara lyfta fram några få aspekter.

DEN INLEDANDE BETRAKTELSEN över Jacob van Ruysdael visar hur landskapet som målerisk kategori kom att utmana den klassicistiska konstteorin och hur dess rikedom på identifikations- och projektionsmöjligheter kan ses som en modell för subjektivitetens roll i tolkningen. Det betraktande jaget är i landskapet men också utanför det, och detta samspel av "koncentration och frihet" blir till ett redskap för att kunna se sig själv se. Samtidigt sätter det också en gräns för olika idéhistoriska och språkcentrerade läsararter – det är "inte riktigt tyst därinne i bildrummet, men nästan", skriver Rossholm-Lagerlöf. Tolkningen måste, hävdar hon, förstås som en performativ handling. Det finns ett jag som utpekats av verket, ett generellt "man" som ska betrakta, men också ett irreducibelt och singulärt "jag" som tillför sina egna upplevelser. Detta möjliggör en mängd positioner och gränser mellan dem måste ses som högst flytande. Att vara vetenskaplig, hävdar Rossholm-Lagerlöf med emfas, kan inte bestå i att bortse från denna komplexitet, utan måste innebära att den byggs in i de egna analyserna, och i denna bemärkelse placerar hon sig i den receptionsetetiska och hermeneutiska traditionen. Framför

allt är det teatern med dess olika iscensättningar av jaget som tjänar som modell. Mot en "semantisk" tolkning, som syftar till att klassificera konstens tecken, ställs här en performativ uppfattning om mening som "effekterna som visat sig genom inlevelse i verket"; den förra tenderar mot att privilegiera det verbala, den andra vetter mot "namnlösa" och "stumma" drag i verken.

För Rossholm-Lagerlöf själv framträder i konstverken en "visuell fullhet" och en "attraktionskraft på gränsen till det språklösa" som utgör tolkningens yttersta horisont. "Det är här sanningen om konst finns, om det finns en sådan sanning", slår hon fast, och i samband med Poussin hävdas att "det värde detta målade universum har beror på dess förmåga att sätta oss i förbindelse med storslagna tankar och en dimension av skönhet som inte går att uttrycka i ord". Den fråga som vägleder undersökningarna är hur och i vilken typ av språk denna upplevelse kan återges så att "analyspråket inte bara ska stanna vid att återge sig självt", det vill säga hur konstvetenskapliga analyser kan respektera kravet på inlevelse och vetenskap, på att såväl ge rättvisa åt det individuella mötets djupdimension som att presentera något som kan genomlevas och kontrolleras av andra betraktare.

I DEN FÖRSTA HUVUDDLEN. "Forskning", kontrasteras på ett instruktivt sätt olika teoretiska modeller med utgångspunkt i en serie verk av Jan van Eyck och Nicolas Poussin (som Rossholm-Lagerlöf tidigare ägnat en viktig studie, *The Ideal Landscape*, 1990). Vi får tydliga exempel på hur historikerna och uttolkarens egen position inte bara färgar, utan i grunden öppnar möjligheten för tolkning av de klassiska verken. Det handlar inte om att peka på hur blicken begränsas av tolkarens situation, utan på hur situationen gör uppfattningen möjlig. Hos den inflytelserika konsthistorikern Erwin Panofsky kommer van Eycks van der Paele-madonna och Arnolfiniporträtt att oscillera mellan det sublima och det sköna, mellan ett förtärligt djup som hypnotiserar och "kristalliserade" formella harmonier. Det återspeglar

18 Sunsets for Each 24 Hour Period. Konstnären Sophie Tottie får en inkännande uttolkning av Margaretha Rossholm-Lagerlöf.

Bild: ur *Inlevelse och vetenskap*

Panofskys egen omvandling från ikonolog med rötter i en tysk spekulativ tradition till formalistisk historiker med bas i en amerikansk 1950-talskultur och dess positivistiska, antimetafysiska attityd.

För den tyske historikern Otto Pächt framträder hos van Eyck snarare en ny immanent världsuppfattning inriktad på tingen och deras yta, en njutning som vilar i det synliga och där det individuella träder fram på det generellas bekostnad. Samtidigt ser han också gestalter försjunkna i sitt eget själv, och van Eyck blir den förste att synliggöra det inre hos människan som ett "ospecificerat flöde" eller en "försunkenhet". För en forskare som Craig Harbison framträder van Eycks verk snarare som ett samspel med sin historiska miljö, men ingalunda som en passiv återspeglning: konstnären iscensätter förväntningarna i en komisk scen som samtidigt understryker all tolknings tvivelaktighet.

Med Linda Seidel, som utgör det sista och fjärde exemplet, blir målningarna flyktpunkter i ett ständigt skiftande tolkningsspektrum beroende på historisk situation. Denna föränderlighet föregrips i Arnolfiniporträttets struktur, med dess speglingar och poser som låter konstnär och betraktare inta samma position, på ett sätt som senare skulle vidareföras i Velázquez *Las Meninas* (som Foucault

ägnade en berömd analys med liknande drag), vilket understryker den teatrala och performativa karaktären i tolkningen och dess fundamentala osäkerhet. Den text som historikern väver är med Seidels ord en "complimentary canvas" vid sidan av originalbilden, men utgör inte något säkert metaspråk – "meningskonstruktionen står på en och samma nivå som själva uttrycket", med Rossholm-Lagerlöfs formulering.

De moderna läsningarna av Poussins målning *Manna* kontrasteras mot Charles Le Brun och André Félibiens kommentarer, alltså tolkningar som är samtida med verket självt. Poussins målning blir för hans samtid en eminent utgångspunkt för formuleringen av en klassicistisk konstteori, men Rossholm-Lagerlöf understryker samtidigt det subversiva i Félibiens nyplatoniskt färgade relativiserande av reglerna till förmån för "förnuftets ljus". Dessa modeller, framför allt Le Brun kommentar, kommer att genljuda i senare tolkningar, exempelvis hos Walter Friedländer som uttryckligen gör Poussin och hans strävan efter enhet i mångfald, och hans arbete med relationen mellan haptiska och optiska element, till en föregångare till en modern konstruktiv tradition från Cézanne till 1900-talets tidiga avantgarde. Hos forskare som Elisabeth Cropper och Charles Dempsey kontextualiseras

Poussin i termer av tidens konstnärliga teorier och debatter, och målningen förstås som ett specifikt tilltal, ett "uttryck" som föregår "läsningen" enligt klassicismens koder och strävar efter att nå ned till en nivå under konventionerna. Hos Pauline Thayer Maguire finner vi till sist en Poussin i kamp med andra konstnärer, framför allt med Rafael, och det är "ögats upplevelsevärld" som står i centrum för användningen av perspektiv och färg snarare än textbelägg och skrivna dokument. Det avgörande är de konstnärliga strategierna där målningarna själva utgör de primära källorna.

FRÅGAN OM ESTETIKENS STATUS. det vill säga vilket slag av *kunskap* som konstverket ger, står i centrum för bokens andra del, och här koncentreras problemen gällande förhållandet mellan inlevelse och vetenskap. Estetiken etablerades från början som en del av kunskapsteorin, säger Rossholm-Lagerlöf, men man skulle dock med lika mycket eller faktiskt mer rätt kunna säga att estetikens utveckling från Baumgarten till Kant (som Rossholm-Lagerlöf också ägnar ett utmärkt avsnitt) snarare består i att den *särskiljer* sig från kunskapsteorin. Dess grundläggande fråga gäller därmed *förhållandet* mellan det estetiska omdömet i dess autonomi och omdömen som tillhör kunskapen och moralen, mellan vilka ►

► Kant väver ett rikt nätverk av förbindelser. Den förmåga som sätts i spel i konstbetraktandet har traditionellt kallats för fantasi eller "inbillningskraft", och i det följande avsnittet med titeln "Inlevelse" granskar Rossholm-Lagerlöf detta begrepp och andra besläktade termer. Genomgående i de moderna diskussionerna finner hon en tendens till att rationalisera inbillningskraften och att reducera dess bildmässiga aspekter till förmån för språkliga kvaliteter, och mot den kantianska förnuftigheten ställer hon den mer utvidgade och svindlande inbillningskraften hos Baudelaire, för vilken den är "förmågornas drottning" (*la reine des facultés*) och inte en underordnad funktion som hos Kant. I detta sammanhang tror jag att det hade varit givande med åtminstone en sidoblick på den fenomenologiska traditionen med dess rika reflektioner kring temat, från Husserl och Sartre och framåt, men vars rötter går ända tillbaka till den tyska filosofin direkt efter Kant.

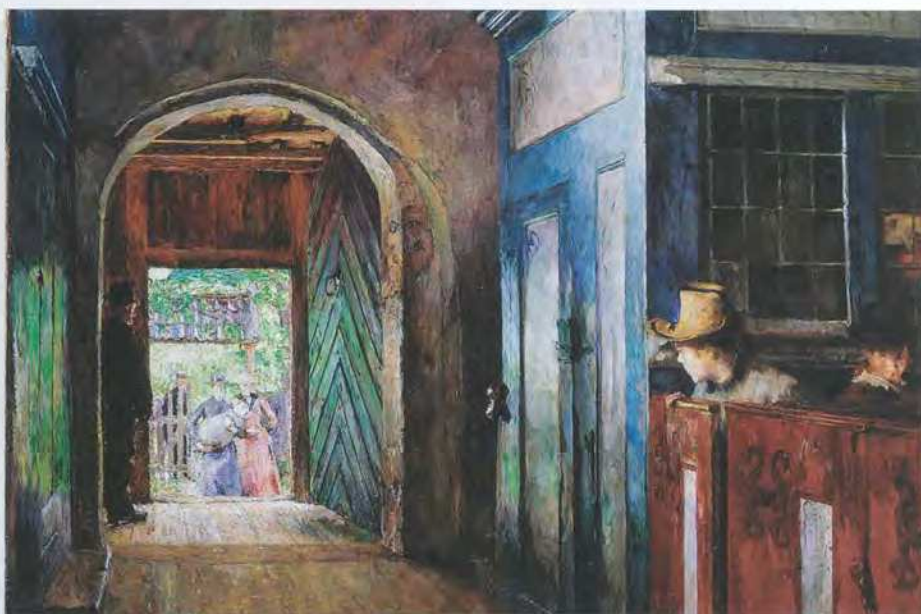
Här återfinns också betraktelser kring centralperspektivet, och framför allt en serie diskussioner av enskilda konstverk, från Caravaggio och Rembrandt till Robert Rauschenberg och Bill Viola, som känsligt visar hur olika användningar av perspektivet kan fungera för att dra betraktaren in i bilden, och att betraktarens position aldrig kan uppfattas som neutral: vilka vi är, eller snarare blir, som seende subjekt, är alltid ett samspel mellan verket och den som kommer till det för att själv förvandlas i akten att se.

I den fjärde och sista delen genomför

... här förefaller motsatsen mellan vetenskap och inlevelse upphävd på ett lyckligt sätt.

Rossholm-Lagerlöf en serie längre analyser av verk från barock till nutid, och den performativa metoden sätts på prov. Det första vi möter är skillnaden mellan läsning av historiskt avlägsna och samtida verk, svårigheten i att leva sig in i eller rekonstruera en historisk betraktare samtidigt som man gör reda för den samtida upplevelsen. Men det finns också en linje som förbinder samtiden med barocken: en expansiv rörelse, en vilja att inkludera betraktaren och visningssituationen i en totalupplevelse. Rossholm-Lagerlöf diskuterar verk av Sophie Tottie, Eva Koch och Måns Wrange på ett detaljerat och inkännande sätt, och här förefaller motsatsen mellan vetenskap och inlevelse upphävd på ett lyckligt sätt.

GENOMGÅENDE FÖRS I BOKEN en kamp mot olika reduktiva perspektiv, men ibland känner man att denna strid hade kunnat föras på ett annat och mer fruktbart sätt,

Barnedöp i Tanums kirke. Av Harriet Backer (1892).

Bild: ur *Inlevelse och vetenskap*

ty motståndaren tycks allt som oftast utgöras av den filosofiska tradition Rossholm-Lagerlöf mot sin vilja förutsätter som den enda "vetenskapliga". Hon noterar att flera av de teman som intresserar henne – verkets karaktär av att "vara en värld på sina egna villkor", det "bortvända och överlagrade" och moment av "transformation" som gör motstånd mot språklig klassificering, och allra viktigast självmedvetandets roll i upprättandet av ett tolkandets "nu" som måste tänkas som i grunden *historiskt* – inte varit centrala inom "estetiken". Och hon ser sina analyser som ett motstånd mot dessa uteslutningar. Faktum är dock att just dessa teman

utgjort grundfrågorna för den fenomenologiska och hermeneutiska filosofi som utgår från

Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty och Gadamer. Det gäller också för hela traditionen av kritisk teori som vilar på Benjamin och Adorno och som i dag korsas på ett fruktbart sätt med arvet från Marx, Freud och Nietzsche, där den filosofiska traditionen sätts i direkt förbindelse med den samtida konsten.

Linjen till Kant och konstitutionen av den estetiska autonomin finns här bevarad, men på ett helt annat sätt än i den ahistoriska analytisk-filosofiska estetik som här på ett olyckligt sätt blir synonym med "filosofisk estetik" överhuvudtaget. Här ligger min grundläggande invändning, som följaktligen alls inte gäller bokens ambition som sådan, utan den uppsättning verktyg den utnyttjar. Det är svårt att inte sympatisera med allt som Rossholm-Lagerlöf vill göra. Hennes analyser av enskilda verk kombinerar känslighet och analytiskt skarpsinne, och hennes bok är ett ytterst välkommet tillskott till

den magra litteratur där svenska konstvetare tar sig an den samtida konsten. Problemet är att den filosofiska tradition mot vilken hon i huvudsak tar spjärn – fenomenologin nämns då och då *en passant* i ytterligt förkortad form, den kritiska teorin försvinner helt och psykoanalysen avfärdas på några rader – med dess i grunden ofruktbare besatthet vid frågan huruvida de egna undersökningarna är vetenskap eller ej, inte erbjuder de redskap hennes undersökning skulle behöva. Relationen mellan inlevelse och vetenskap inom de estetisk-teoretiska disciplinerna behöver förvisso tänkas om, och Margaretha Rossholm-Lagerlöf ger oss ett rikt material till en inlevelsens fenomenologi, men förblir fångad i en bild av vetenskap som inte kan annat än ständigt återupprätta motsatsen på nytt.

EN AV DE TEXTER som finns i bakgrunden till Rossholm-Lagerlöfs undersökning, och som då och då apostroferas i texten, är Richard Wollheims klassiker *Konsten och dess föremål* (ursprungligen publicerad 1968), som nu finns tillgänglig i en smidig och elegant översättning av Jim Jakobson. Wollheim ställer sig likt många andra den omöjliga frågan: Vad är konst? Hans bok visar också att det är lika lönlöst att en gång för alla besvara denna fråga som att en gång för alla entlediga den, till exempel i termer av den "institutionella" teori som höll på att växa fram just då boken författades. Den teori om "representerande seende" som framställs hör förvisso i dag till estetikens historia, men detta är ett öde den delar med alla liknande tankar, och framför allt på grund av konstens *egen utveckling*. På ett visst historiskt avstånd – i dag närmare fyrtio år – kan man se att Wollheims bok, liksom många andra bidrag från denna tid

(Dickie, Danto, Goodman med flera), kännetecknas av en viss oro som framför allt gäller vad konstens "föremål" egentligen är. Ser man boken i detta perspektiv får den ett diagnostiskt värde som över-skrider och kanske rentav motsäger upphovsmannens egna intentioner (precis som konstverken själva, vilket Wollheim väl visar mot alla "ideala" teorier om konst som vill reducera ett verk till skaparens psykiska tillstånd).

Två år innan Wollheims bok kom hade också konstkritikern Harold Rosenberg, som mer än ett decennium tidigare givit upphov till termen "Action Painting", i en berömd essä talat om "the anxious object". Vari bestod denna objektets ängslighet om inte i själva skrällen för att försvinna? I en tid då förhållandet mellan ting och "koncept" föreföll allt mer laddat, då många bildkonstnärer helt förnekade konstens fysiska dimension och då musiken närmade sig tillstånd där partituret och instruktionen kunde omvandlas till självständiga bilder (med den rika florran av experiment i gränslandet mellan musik, bild, teater och performance inom Fluxus som ett gemensamt ursprung) radikaliserades frågan om vad som egentligen är ett verk.

Wollheims analyser av verket som en "typ" i förhållande till sina instantieringar, där den fysiska realiseringen blir högst relativiserad, utgjorde förvisso ett viktigt framsteg inom den filosofiska estetiken fattad som en teori med universella anspråk. Men detta kan också ses som ett precist uttryck för det Peter Osborne kallat för övergången från "händelsepartitur" (*event-scores*), det vill säga olika sätt att notera och reglera skeenden, till "partiturbild" (*score-event*), det ögonblick då partituret självt kan presenteras som ett autonomt visuellt objekt. Här blev instruktionen till ett självständigt och i en ny mening "idealt" objekt i förhållande till sina olika förverkliganden just genom sin språkliga karaktär, samtidigt som den tillåter en oändlig mängd av variabla fysiska instantieringar (ibland också som "sig själv", exempelvis i egenskap av text nedskriven på ett papper) och är beroende av en publik eller betraktare för att förverkligas. Detta blandade om alla kategorier, löste upp gränserna inte bara mellan konstarterna utan också mellan teori och praktik, och vi lever än i dag i efterdyningarna av dessa omvälvningar.

Detta är bara ett av många exempel, men det pekar på vikten av att tänka den filosofiska estetiken inte som en ahistorisk formell disciplin, utan som alltigenom historisk och som beroende av konstens egen utveckling. Teorin och den samtida praktiken må ofta vara blinda för eller rentav sky varandra, men på djupet är de alltid sammanlänkade. ■■

TÄNKANDET | NORDISK FILOSOFI

Analysen låg i tiden

Nya perspektiv på den analytiska filosofin

AR 1957 PUBLICERADE akademi-ledamoten och professorn i filosofi i Helsingfors Georg Henrik von Wright boken *Logik, filosofi och språk*, som under de följande decennierna skulle tryckas om i många upplagor och också användas som kurslitteratur på de filosofiska institutionerna långt in på 80-talet. Den är ett försök att, som han skriver, vinna en "överblick" och "orientering" i den samtida filosofiska situationen. Fyra grundläggande strömningar sägs präglade den moderna filosofin: marxism, nysko-lastik, existentialism och den fjärde, inför vars beteckning han tvekar, men som han ändå väljer att kalla "den analytiska". Det är också denna analytiska filosofis framväxt och egenart som upptar hans fortsatta intresse. Det är inte en polemisk bok, men genom sin historieskrivning och sina prioriteringar bidrog den ändå till att befästa vad som vid det laget hade kommit att bli det dominerande filosofiskulturrella paradigmet i de nordiska länderna.

I FÖRHÅLLANDE TILL denna analytiska filosofi skulle andra filosofiska riktningar inom den akademiska världen under större delen av efterkrigstiden komma att betraktas som randfenomen, ibland aktivt motarbetade, ibland tolererade, men i regel inordnade i en värdemässig struktur av centrum och periferi. Man kan säga att vad som fixerades under decenniet efter kriget var något sådant som ett dominerande *ethos* inom den nordiska filosofin, som till sitt innehåll redan från början var svårt att exakt precisera, annat än i mycket schablonmässiga ordalag som just "analytisk", "förnuftig", "vetenskaplig", ord som ingen specifik skola egentligen kunde göra anspråk på att förvalta.

Erfarenheten av den analytiska skolans dominans har naturligtvis delvis att göra med personkonstellationer och akademiska makthierarkier, som vid närmare granskning uppvisar ett mångskiftande filosofiskt innehåll. Att detta *ethos* i sig rymde många distinktioner och även djupa inbördes oenigheter stod klart redan under dess glansdagar på 50- och början av 60-talet. Men på något sätt har det ändå bestått fram till dagens situation, som nu ofta beskrivs inte i termer av fyra strömningar, utan av två, där den "analytiska" står emot vad som sedan några

Av

HANS RUINProfessor i filosofi
vid Södertörns högskola**MELLAN IDEALISM
OCH ANALYTISK FILOSOFI**
Den moderna filosofin i Finland
och Sverige 1880–1950

Stefan Nygård & Johan Strang (red.)

Svenska litteratursällskapet i Finland
& Bokförlaget Atlantis (282 s.)

decennier rubriceras som den "kontinentala" filosofin.

Vari denna distinktion exakt består är omöjligt att kortfattat eller ens slutgiltigt precisera då den förgrenar sig i så många dimensioner. En aspekt kan dock sägas ha att göra med inställningen till det *historiska* inom filosofin själv. Medan den kontinentalt-hermeneutiska filosofin ofta betonat ett levande historiemedvetande och ett historiskt arbetssätt inom filosofin, så har den analytiska filosofin ofta framställt sig själv som sak- och problemorienterad, på ett sätt som skulle göra filosofihistorien till en underordnad gren av det filosofiska arbetet. Men just denna den analytiska filosofins modernistiskt-utopiska hållning, med dess lite nedlåtande inställning till det historiska, har under de senaste två decennierna på ett omvänt sätt bidragit till att inspirera ett idéhistoriskt intresse för denna filosofi själv. Det är en historisering som på samma gång inneburet en stegvis relativisering av dess under en tid hegemoniska anspråk på att definiera den filosofiska agendan.

En pionjär på detta område var Svante Nordin, som från början av 80-talet i en serie studier utforskat den moderna svenska filosofin, framför allt i boken *Från Hägerström till Hedenius* (1983). Hans arbete har följts av flera andra, däribland Carl-Göran Heidegren som häromåret publicerade en omfattande studie om *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915*. Detta historiska intresse för den egna filosofiska utvecklingen under 1900-talet har varit särskilt starkt i Sverige, men också i Finland har flera forskare kommit att ägna sig åt denna period. För några år sedan organiserades en forskarkurs i Helsingfors om den nordiska

► filosofins internationella förankring, koordinerad av Helsingforsfilosofen Johan Strang, som samlade flera forskare på detta område. Ur detta sammanhang växte materialet till den bok som han nu givit ut tillsammans med historikern Stefan Nygård, *Mellan idealism och analytisk filosofi. Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950*. I tio bidrag från finska och svenska forskare och från den franske Nordenspecialisten Jean-François Battail belyses här olika aspekter av den filosofiska idéutvecklingen i Norden, med tonvikt på komparativa analyser av situationen i Sverige och Finland.

Det har blivit en mycket läsvärd volym, som genom en mångfald perspektiv framkallar en komplex intellektuell geografi. Flera av kapitlen är uppbyggda som en genomgång av hur centrala utomnordiska filosofer och strömningar tagits emot i de två länderna. Det gäller receptionen av Nietzsche, Bergson, Wittgenstein, fenomenologin, pragmatismen och Wienkretsen. Andra har ett mer övergripande perspektiv och försöker fånga hur den nya filosofiska anda som så småningom blir dominerande växer fram och får fäste.

Just det komparativa perspektivet är en särskild styrka i detta sammanhang, då Sveriges och Finlands filosofiska 1900-tal är så nära sammanflätade. Det kan kanske förvåna en utomstående betraktare, då man kunde föreställa sig att finskans udda

intresse. Likartade intellektuella förutsättningar och impulser utifrån förvaltas på ett i vissa avseenden mycket olikartat sätt, betingat av Finlands mer utsatta politiska läge. Det gäller inte minst filosofernas politiska roll, där den nya filosofin i Sverige i många fall rörde sig mot socialdemokratin, medan den i Finland bitvis snarare var högerrevolutionär. En återkommande tes i boken är att den svenska filosofin, framför allt i Uppsala och Lund, som är de väsentliga lärosätena under denna period, under 1900-talet uppvisat mer provinsiala drag, medan den finländska filosofin i Helsingfors och Åbo sökt sig utåt, och i högre grad anammat internationella strömningar, i en mer kosmopolitisk anda.

HUR SKA MAN DÅ FÖRSTÅ den genomgripande intellektuella förvandlingen från 1800-talets akademiska idealism till den analytiska filosofin? Carl-Göran Heidegren tar sig an bokens huvudfråga genom att i webersk anda försöka fixera några "idealtyper", för att på så vis få grepp om den nya "positiva anda", som stegvis utmanövrerar den "idealistiska systemfilosofin". Där den senare såg filosofin som ett aprioriskt systematiskt begreppsbygge höjt över vetenskapen, så innebar den positiva andan att filosofin i stället lärer sig med vetenskapen och i högre grad sökte en empirisk grund för att lösa begränsade problem. En sådan anda finner man hos Comte och Mill, liksom hos tyska filosofer som Lange och Wundt. I Norden får den sin tydligaste företrädare hos Harald Høffding i

grundläggande. Och kanske är det just detta som ger den dess aldrig stillnande, oroad och sökande karaktär, att den bär detta imperativ inom sig, att nå till botten av saker och ting, vare sig det tar sig uttryck i bergsonska intuition av det rena nuflödet, Nietzsches vilja till makt eller en systematisk rekonstruktion av världens och erfarenhetens logiska struktur.

SAMTLIGA BIDRAG I BOKEN ger som sagt var för sig viktiga inblickar i den nordiska filosofins förvandlingar och konfliktlinjer på ett sätt som ingen kortare recension kan göra rättvisa, inte minst när det gäller att lyfta fram förbisedda gestalter ur det förflutna. Om något bidrag särskilt ska lyftas fram så är det kanske redaktören Johan Strangs text om "Arvet efter Kaila och Hägerström", som just handlar om hur den analytiska filosofin konsolideras som filosofisk identitet och hållning. Genom att anlägga ett konstruktivistiskt perspektiv på hela skeendet kan han visa hur själva föreställningen om en analytisk tradition skapas av arvtagarna, som därmed också lägger sin egen mer mångtydiga förhistoria till rätta.

Liksom den kritiska bibelforskningen en gång ledde till underminerandet av trons postulat, innebär en sådan forskning alltid och ofrånkomligt ett ifrågasättande av de giltighetsanspråk som en viss tradition åtnjuter. Men det handlar inte bara om att genom historisering relativisera det förflutnas bedrifter, utan också om att öppna upp samtiden, att göra den läsbar på nytt, och därmed också frigöra den för en framtid. När den idéhistoriska forskningen är som bäst så tjänar den därför också ett filosofiskt syfte i nuet. ■■

Det har blivit en mycket läsvärd volym, som genom en mångfald perspektiv framkallar en komplex intellektuell geografi.

ställning i den nordiska språkgemenskapen tvärtom skulle göra Finland mer avlägset än Danmark och Norge. Men genom sin långa gemensamma historia, och genom svenskans starka ställning i Finland, inte minst inom den humanistiska forskningen, så har Sverige och Finland på det filosofiska området många fler beröringspunkter än mellan de andra grannländerna. Samröret konkretiseras framför allt i den som med rätta är bokens huvudperson, filosofiprofessorn i Helsingfors Eino Kaila (1890–1958). Han var en spinozistiskt inspirerad visionär och filosofisk mångsysslare, som var den förste att introducera den logiska empirismen, lärare till bland andra von Wright, men också en central spelare i den svenska filosofin genom nära kontakter och en serie avgörande sakkunnighetsuppdrag, framför allt vid tillsättningen av Konrad Marc-Wogau och Hedenius.

Finlands unika historiska öde inom den nordiska gemenskapen gör samtidigt att ett komparativt perspektiv får ett särskilt

Danmark och Edvard Westermarck i Finland. Men för att förklara vad som sker inom universitetsfilosofin i Norden i stort räcker den inte långt. Som Heidegren själv visar så fick den aldrig något riktigt fäste, vare sig i Lund eller Uppsala, där uppgörelsen med den äldre idealismen snarare hade en renodlat rationalistisk, begreppsanalytisk karaktär.

Som ett övergripande diagnostiskt verktyg kan "den positiva andan" snarare användas för att visa hur missnöjet med en förstelnad och alltmer verklighetsfrämmande idealism under denna tid väcker frågan om vad som egentligen är det givna, det positiva, det mest grundläggande. Här ges det många, och ytterst skiftande svar, såväl på vad är ska nås, som med vilka intellektuella medel det ska nås. Samtidigt som filosofin i sin moderna gestalt kanske ger upp den äldre föreställningen om den abstrakta tanken som en väg till det absoluta, så fasthåller den i nya gestalter likväl ambitionen och drivkraften att nå det fundamentala, det mest

**Vill du
annonsera
i tidskriften
Axess och
Annex?**

✱✱✱

Kontakta Henrik Olsson
040-16 54 80
henrik.olsson@ardeo.se

TÄNKANDET | PLATON

Den platonska svanen flyger igen

Centrala läsningar av Platon i samlingsvolym

ATT PLATONS författarskap skulle bereda svårigheter för framtida uttolkare var något som tycks ha stått klart redan under antiken. Enligt en senantik källa skall Platon strax före sin död ha drömt om att han förvandlades till en svan som flög från träd till träd och därmed undvek att bli fångad av dem som jagade honom. Man var inte sen med att tolka drömmen som att alla skulle försöka förstå Platons tankar, men att ingen skulle lyckas. Platons uttryckssätt är förvisso tillgängligt för alla, oberoende av hur man vill närma sig honom, men samtidigt innebär detta att varje uttolkare också utgår ifrån sina egna uppfattningar.

Platon har genom historien följaktligen lästs på många olika sätt, och så har det fortsatt fram till våra dagar då de platonska dialogerna alltjämt väcker nya frågor och är föremål för åtskilliga forskningsinriktningar. Under de senaste årtiondena har två inflytelserika läsararter växt fram i polemik mot den traditionella bilden av Platons tänkande: den dramatiska och den esoteriska. Enligt den förra är de litterära aspekterna av central filosofisk betydelse och varje rimlig tolkning måste därför göra rättvisa åt inte bara argumenten utan också själva dialogformen. Man kan med andra ord inte läsa dialogerna som tesdrivande filosofiska avhandlingar eftersom drama och argument är intimt sammanflätade i dessa texter. Den esoteriska läsararten, som bland annat företräds av den så kallade Tübingenskolan, tar däremot sin utgångspunkt i Platons kritik av skriften och gör gällande att dialogerna är

Av
LORENZO CASINI
Forskare i teoretisk filosofi
vid Uppsala universitet

ATT LÄSA PLATON

Carl Cederberg (red.)

Översättning: Carl Cederberg
och Kate Larson

Brutus Östlings Bokförlag
Symposion (220 s.)

tion, är det senaste i raden av bidrag i svensk språkdräkt till den moderna förståelsen av den antike filosofens tankar. Antologin inleds, efter en kort introduktion av Marcia Sá Cavalcante Schuback, med en uppsats av Martin Heidegger och innehåller också texter från tre av hans elever, nämligen Hans-Georg Gadamer, Jacob Klein och Jan Patocka. Därtill återfinns en artikel om Emmanuel Lévinas, som också studerade för Heidegger, författad av Carl Cederberg, samt ett bidrag från den amerikanske fenomenologen John Sallis. Ett föredrag av den brittiska författaren och existensfilosofen Iris Murdoch samt en artikel av filologen Gerald Frank Else kompletterar samlingen.

TROTS ATT MERPARTEN av texterna härrör från en och samma tradition är heterogeniteten stor och det är ofta svårt att urskilja gemensamma bärande teman. Martin

Heideggers klassiska "Platons lära om sanningen" är en analys av Platons förmenta grundläggning av den västerländska metafysiken. Med utgångspunkt i den berömda liknelsen om grottan argumenterar

Heidegger för att denna berättelse, som är menad att göra reda för den form av själslig vändning som Platon förknippar med bildning (*paideia*), dessutom implicit innehåller den platonska läran om sanningen och ger en inblick i sanningens väsensförvandling. Från att ha varit ett grunddrag hos varat självt blir sanning i Platons tänkande något som snarare utmärker det mänskliga förhållningssättet till det varande. I denna förvandling blir

alltså sanningen underställd idén och kännetecknar tänkandets överensstämmelse med saken, något som enligt Heidegger alltså angett måttet för hela det västerländska tänkandet.

HANS-GEORG GADAMERS uppsats har däremot som utgångspunkt en dramatiskt inriktad läsning och är en stimulerande tolkning av bevisen för själens odödlighet i dialogen *Faidon* i ljuset av konflikten mellan religion och vetenskap. Sokratesgestaltens två samtalspartner, pythagoréerna Simmias och Kebes, skall enligt Gadamer ses som representanter för den tidens vetenskapliga upplysning och kunskap om naturen som var på väg att tränga undan den mytologiska världsbilden. Poängen med dialogen, vars poetiska övertygelsekraft enligt honom är starkare än argumentens logiska beviskraft, är således inte att bevisa den själens odödlighet som ligger till grund för den religiösa traditionen, utan skall i stället ses som en vederläggning av det tvivel som en vetenskaplig världsbild tenderar att generera.

Uppsatsen "Den undersökta själen" är hämtad ur den tjeckiske filosofen Jan Patockas verk *Platon och Europa*. Boken består av en serie föreläsningar som hölls privat några år före Patockas död till följd av att han av kommunistpartiet förbjöds att undervisa vid universitet. I dessa argumenterar Patocka för att tanken om omsorgen om själen är grundläggande för den västerländska filosofiska traditionen och visar hur denna idé fortfarande utgör en viktig del av Europas andliga arv. I uppsatsen anknyter Patocka till den esoteriska tolkningstraditionen och menar att Platons filosofiska system, som han kallar för det ontokosmologiska projektet, förblev oskrivet. För denna tolkning hämtar han stöd i "Sjunde brevet" där Platon säger att han inte skrivit eller kommer att skriva någon filosofi eftersom den inte kan framställas på samma sätt som andra vetenskaper.

JACOB KLEINS FÖREDRAG "Om Platons *Eilebos*" inleds med några intressanta metodologiska anmärkningar. Klein betonar bland annat att en platonsk dialog är ett drama, i vilket det som händer inte kan skiljas från det som sägs och samtalas om. Han menar dessutom att en platonsk dialog inte är en föredragstext, samt att varje ord i en platonsk dialog räknas. Samtidigt ►

Man var inte sen med att tolka drömmen som att alla skulle försöka förstå Platons tankar, men att ingen skulle lyckas.

selektiva uttryck för en enhetlig filosofi som förmedlades muntligt inom akademien.

DET ÄR POSITIVT ATT, vid sidan av Jan Stolpes nya översättning av Platons samlade verk, ingående presentationer av dessa och andra läsararter finns att tillgå på svenska. Antologin *Att läsa Platon*, som huvudsakligen innehåller texter från en fenomenologisk och existentiell tradi-

► antyder han att den platonska läran inte är något som satts på pränt, utan förmedlades muntligt. Lyckligtvis finns det enligt honom "en oklanderlig källa" till vad Platon sade, nämligen Aristoteles, vars vittnesbörd han tillskriver stor betydelse. Kleins genomgång av dialogen, som är ett samtal om njutning, besinning och vad ett gott mänskligt liv är för något, är ibland svår att följa och tycks inte heller mynna ut i någon uttalad slutsats. Dennes grundliga analys borde emellertid vara användbar för den som på allvar vill ta sig an denna svårforcerade dialog.

EN INVÄNDNING som man möjligtvis kan rikta mot antologin är att läsaren ibland lämnas lite väl ensam åt sitt öde. Detta är naturligtvis inget problem för forskare och studenter med ett specialintresse för ämnet, men de torde ju gott och väl kunna läsa bidragen på originalspråk eller möjligtvis i engelsk översättning. Ifall boken däremot skall fungera som en vägledning för var och en som önskar fördjupa sig i filosofens dialoger hade en mer

En invändning som man möjligtvis kan rikta mot antologin är att läsaren ibland lämnas lite väl ensam åt sitt öde.

omfattande inledning, kanske varit på sin plats. Där hade man bland annat kunnat stava ut antologins övergripande teman och utförligt redogöra för hur de olika bidragen förhåller sig till dagens dominerande tolkningsparadigm och den gängse ontologiska läsningen av Platon. Den senare uppgiften överläts i stället på ett filologiskt bidrag till klarläggandet av Platons så kallade idélära, nämligen Gerald Frank Elses avslutande artikel "Idéernas terminologi", vilket kan tyckas vara pedagogiskt sett en smula missriktat. Att flera av antologins författare till synes anknyter till olika, och kanske rent av motstridiga, tolkningstraditioner hade också kunnat problematiseras. Därtill hade en sammanhållen litteraturförteckning varit lämplig, i synnerhet då referenserna i några av artiklarna inte är fullständiga.

DET HINDRAR INTE att denna nyutkomna antologi är ett välkommet tillskott till den litteratur på svenska som avhandlar Platons författarskap. Genom att erbjuda nya infallsvinklar utgör flera av uppsatserna givande och stimulerande läsning. Efter att ha tagit del av *Att läsa Platon* kan man inte göra annat än konstatera att den platonska svanen flyger vidare. ■■

TÄNKANDET | PERSONALISM

Personstriden bör fortsätta

En filosofisk och teologisk tradition stakas ut

VARFÖR SKRIVS filosofihistoria som den gör? Hur kommer det sig att olika tänkare anses tillhöra en bestämd skola eller inriktning? Ett generellt mönster verkar gå ut på att vissa idéer och metoder uppfattas som centrala och påstås utgöra en grund för antingen innehållslig eller metodologisk enhet. Filosofihistorikerna brukar försiktigt förvalta de etablerade klassificeringarna och i bok efter bok beskriva olika filosofer som representanter för en särskild sorts filosofi. Med eller mot eget samtycke kan en filosof för gott stämplas som existencialist, materialist eller analytisk filosof.

Mycket kan sägas om denna process, ett flertal frågor kan resas. Man kan till exempel undra över de mönster som väljs bort av historieskrivningen och aldrig blir till en erkänd tradition. Med sin nyutkomna bok *The Worldview of Personalism* uppmärksammar idéhistorikern Jan Olof Bengtsson en sådan fråga, nämligen hur det kommer sig att personalismen inte brukar betraktas som en filosofi. Hur kommer det sig att personalistiska filosofer ofta beskrivs utifrån andra kriterier än de som är centrala för just personalismen? Bengtsson själv är övertygad om att personalism är en enhetlig livsåskådning (*worldview*) och bör studeras därefter.

VAD ÄR PERSONALISM? Man brukar säga att personalism inom både filosofin och teologin kännetecknas av att det personliga i varat och i tänkandet betraktas som i särklass grundläggande. Som den amerikanske personalisten Albert C. Knudson (1873–1954) skrev i sin bok *The Philosophy of Personalism* måste personalistisk filosofi göra det personligas idé central samt söka

Personalistiskt utmärker sig från individualistiskt tänkande genom sin starka betoning av den betydelse som relationer har för det personliga.

tolka verkligheten i personliga termer. När en kategori får den status som det personliga får inom personalismen blir det svårt att definiera den. Den vanliga lösningen är att kontrastera det personliga mot dess "motsats", alltså det icke-personliga. Det är vidare vanligt att man menar att personalistiska tänkare har fun-

Av

ELENA NAMLI

Teol. dr i etik och lektor
vid Teologiska högskolan i Stockholm

**THE WORLDVIEW
OF PERSONALISM**
Origins and Early Development

Jan Olof Bengtsson

Oxford University Press (310 s.)

nits och finns inom skilda filosofiska och teologiska traditioner utan att själva bilda en distinkt skola. Man talar även om olika former av personalism då formens karaktär avgörs av den tradition inom vilken den aktuella personalismen uppstår. Exempel på sådana traditioner kan vara tysk idealism, nythomism eller rysk allenhetsfilosofi. Den gemensamma nämnaren är fortfarande det personligas status.

"Person", "personligt", "personlighet" är alltså huvudtermerna inom olika former av personalism. Den kristna teologiska varianten tar till exempel vara på det inslag i den kristna läran som säger att Gud är personlig och att människan är skapad till Guds avbild, alltså också är en person. Ibland menar man att det bara är människan och Gud som är personliga medan resten av skapelsen inte är det. Inom ramen för allenhetsfilosofin hävdar man i stället att hela varat kan tolkas som ett slags personlighet. Det är svårt att kort säga hur man skall förstå poängen med att tala om just personligheten. Ett inom filosofin etablerat sätt är att skilja mellan personlighet och individ. Personalistiskt utmärker sig från individualistiskt tänkande genom sin starka betoning av den betydelse som relationer har för det personliga. Medan det individualistiska mönstret betraktar individen som ett självständigt subjekt som

ingår i olika relationer med andra lika självständiga subjekt, anser personalismen snarare att ett jag blir till först i en relation till andra. Gud är personlighet i sin kärlek till (eller i sin vrede över) skapelsen, människan blir till i sin relation till Gud och medmänniskan. I dag kan personalism aktualiseras i samband med att den väster-

ländska individualismen allt oftare ifrågasätts av de kulturer som inte delar vår uppfattning om jagets autonomi. Det personliga är unikt, säger man, men inte i sig självt utan i sina relationer med andra.

JAN OLOF BENGTSOON FÖRESLÅR att personalismen skall betraktas som en enhetlig livsåskådning och vill i sin bok visa hur denna livsåskådning formas i det han kallar för personalismens tidiga utveckling. Termen livsåskådning (*worldview*) kan förstås på många olika sätt och inte minst i Sverige har det förts en ingående diskussion om denna term. Det är en brist i Jan Olof Bengtssons arbete att han inte relaterar till denna livsåskådningsförståelse. Han bestämmer sig i stället för att med personalistisk livsåskådning avse en "mer generell och icke-teknisk term" som låter sig kontrasteras mot en icke-personalistisk livsåskådning. Bokens struktur ger läsaren en uppfattning om vilka komponenter som ingår i en livsåskådning då Bengtsson i kapitel två analyserar personalismens kunskapsteori, i kapitel tre dess gudsbild och i kapitel fyra frågan om

personalismen till och med vore omöjlig utan "protestantismens historiska betoning av den individuella synden och frälsningen, av mänsklig handling och av en moral grundad på individen". Bengtsson hävdar alltså att bland andra Jacobis, Schellings och Geijers personalism särskiljer sig genom sin protestantiska betoning av det individuella. Genast inställer sig frågan om hur denna individualistiska personalism skall relateras till den vanliga och bekanta icke-personalistiska individualismen (inte minst då det i bokens presentation utlovas att personalism skall förstås som ett alternativ till både individualism och kollektivism).

ETT EXEMPEL SOM VISAR att argumentationen för ett slags individualistisk personalism kan vara hermeneutiskt sett problematisk är Bengtssons behandling av den kristna gudsbilden i kapitel tre. Med rätta visar han att personalistiska tänkare opponerar sig mot panteistiska inslag i den tyska idealismen genom att argumentera för betydelsen av att betrakta Gud som en personlig Gud. Däremot håller

inte Bengtssons tes om att den traditionella kristna treenighetsläran skulle kännetecknas av att man ser personligheten inom Gud (*in God*) men inte hos Gud (*of God*). Bengtsson skriver att treenighetsläran ser tre per-

soner i Gud men inte betraktar Gud som en person. Vad man utan problem kan hävda är att den traditionella treenighetsläran inte betraktar Gud som en individ, men att hävda att det i kristen tro inte finns någon förståelse av Gud som en person före Jacobi är överdrivet. Att förstå Gud som en personlig Gud är inte bara ett självklart inslag i den kristna traditionen utan detta är också ett arv från den judiska traditionen, som hos Bengtsson nämns i en bisats: en kommentar om den moderna (!) termen "person".

I princip anser jag att det är möjligt att argumentera för en distinkt modern personalism, alltså en personalism som skiljer sig från sina förmoderna former. Däremot skulle en sådan argumentation kräva en explicit diskussion om relationen mellan den moderna tolkningen av det individuella jaget och den icke-moderna förståelsen av person (personlighet). En sådan explicit diskussion saknas hos Bengtsson, vilket allvarligt försvagar hans presentation av det innovativa hos bland annat de tyska och svenska tänkarna.

Jan Olof Bengtssons behandling av synen på kunskap hos 1700- och 1800-talets personalister (kapitel två) är intressant då han bland annat uppmärksammar läsaren på den intensiva opposition som

rationalismen mötte från tänkare som Jacobi, Schelling och Geijer. Det är på tiden att sådana svenska filosofer som Erik Gustaf Geijer (1783–1847) lyfts fram när personalismens olika former granskas. Bengtsson visar hur Geijer i sin senare produktion utvecklar den kritik av Hegels panteism som inleddes av Jacobi och Schelling. Geijer kritiserar Hegel för att denne reducerar tänkandet till en den abstrakta tankens monolog, där den abstrakta tanken "leker med sin egen skugga". Personalismen är på jakt efter ett annat slags rationalitet än den abstrakta idealistiska och Bengtsson för en nyanseerad diskussion om hur tänkare från Jacobi till den brittiske personalisten Seth Pringle-Pattison (1856–1931) sökte alternativ till den rationalism som i sammanhanget personifieras av framför allt Kant och Hegel. Rationalitet så som den tolkas hos personalisterna förutsätter personlighet, vilket betyder att den också förutsätter friheten och självmedvetandets helhet.

Det är inte lätt men utan tvekan lärorikt att följa Bengtsson genom hans analys av skilda personalistiska förståelser av rationalitet. Man får ta hänsyn till den stora utmaning som författarens ambition att genomgående hålla sig till engelskan innebär. Å ena sidan får man ett ganska enhetligt språk, å andra sidan blir man osäker på vilka ursprungliga ordval som gömmer sig bakom vissa av författarens engelska termer. Detta blir av större betydelse när Bengtsson skall visa hur olika tänkare förhåller sig till varandra och på vilka sätt de kan sägas utveckla andra personalisters ansatser. Uppgiften blir inte lättare av det faktum att Bengtsson arbetar med tänkare som ofta gått igenom flera perioder i sitt respektive författarskap.

JAN OLOF BENGTSOONS BOK om personalismens världsbild dokumenterar författarens ingående kunskaper om både tysk, svensk och brittisk personalism. Bengtsson refererar till ett stort antal källor inom sitt primärmaterial samtidigt som han relaterar till omfattande forskning i ämnet. Det gör framställningen väl underbyggd men något överbelastad då ständiga diskussioner med andra forskare förs, ibland på bekostnad av en egen rak argumentation.

Det som framför allt gör läsningen av *The Worldview of Personalism* till en positiv upplevelse är författarens mod att på nytt resa frågor som av många anses vara slutdiskuterade. Är personalismen en filosofi? Hur förhåller den sig till teologisk personalism av olika slag? Kan man, som Bengtsson menar, argumentera för att personalismen är ett modernt fenomen? Denna typ av frågor kan göra gamla filosofiska strider relevanta för vår tid och inspirera oss till en djupare insikt om egna idéhistoriska förutsättningar. ■■

Det är på tiden att sådana svenska filosofer som Erik Gustaf Geijer (1783–1847) lyfts fram när personalismens olika former granskas.

bland annat dess normativa konsekvenser, där tolkningen av friheten hör till de centrala frågeställningarna.

Av bokens titel framgår att den skall behandla personalismens "tidiga utveckling", vilket associerar till både kyrkofäderna och senskolastiken. Därför är det överraskande att Bengtsson menar att det är i Tyskland under 1700-talet som vi finner de tidiga uttrycken för riktningen. Den utformas av Friedrich Heinrich Jacobi (1743–1819) och senare av Friedrich Wilhelm Schelling (1775–1854) och hos båda två kan den förstås som ett svar på den spekulativa teism som kännetecknade den samtida filosofin i Tyskland. Bengtsson hävdar vidare att bland annat flera svenska tänkare gav betydelsefulla bidrag till utvecklingen. Dess uppkomst relateras alltså explicit till den så kallade panteismstriden (*Pantheismustreit*) i Tyskland, som var Jacobis och den senare Schellings polemiska kontext.

Det är svårt att helt acceptera Bengtssons tolkning av personalismens historia med tanke på alla de representanter som funnits både före och utanför denna enligt Bengtsson så avgörande panteismstrid. Han menar att den personalism som studeras i boken är ett modernt och huvudsakligen protestantiskt fenomen och att

Kroppens olidliga lätthet

Ola Sigurdson teologi har tagit vägen genom det nietzscheanska nålsögat

DEN POSTMODERNA filosofin har under senare år inneburit en märkbar renässans för den teologiska spekulationen i västvärlden, något som också i hög grad kunnat märkas i Sverige. För några år sedan kom Jayne Svenungssons initierade bok *Guds återkomst*, som handlade om den fenomenologiska traditionens vidareutveckling i Frankrike efter Heidegger. Inte minst där ledde reflexionen över *den andre/det andra* tänkare som Emmanuel Lévinas, Jacques Derrida och Jean-Luc Marion till en aktualisering av teologiska frågeställningar. Och i föl kom en antologi med texter kallad *Postmodern teologi. En introduktion*, redigerad av Ola Sigurdson och Jayne Svenungsson, vilka i inledningen talar om ett avgörande paradigmskifte inom teologin. Vari består denna vändning?

Ett första svar som ofta anges är att den postmoderna tanken tvivlat på möjligheten att utesluta transcendentia sanningar utan att själv ansluta sig till absoluta anspråk på vetande. Om det moderna tänkandet ofta uteslutit tal om religion som hörande till en annan, icke-begreppslig ordning, blir det nu åter möjligt att öppna gränsen mellan tro och vetande.

EN LÅNG RAD ANDRA SVAR kan man få i den mäktiga volym på över 700 sidor som ovan nämnde Sigurdson nu ger ut under

Han tar tjuren vid hornen och inleder med att citera Nietzsches ord om kristendomen som nihilistisk och kroppsföraktande.

titeln *Himmelska kroppar*. Här tar han utifrån ett annat av dagens älsklingsbegrepp – kroppen – ett nytt grepp om inkarnationens klassiska problematik i kristendomen. Om Svenungsson behandlade tänkandets förhållande till gudsbegreppet och det osägbara, handlar Sigurdsons bok om hur kristendomen aldrig är eller har varit radikalt osägbar utan alltid varit indirekt och förmedlats genom Kristi kropp. Denna kroppsliga problematik har, menar han, fått en helt ny aktualitet under senare år i filosofin, inte minst genom fenomenologen Maurice Merleau-Pontys och den feministiska teoribildningens försorg.

Det skall genast sägas att Sigurdson här

Av

ANDERS OLSSON

Professor i litteraturvetenskap
vid Stockholms universitet

HIMMELSKA KROPPAR

Inkarnation, blick, kroppslighet

Ola Sigurdson

Glänta produktion (760 s.)

har åstadkommit ett storverk, utomordentligt lärt och eminent tillgängligt även för en icke-kristen läsare som jag själv. Han tar tjuren vid hornen och inleder med att citera Nietzsches ord om kristendomen som nihilistisk och kroppsföraktande. Och längre fram i boken anför samma tänkares ord om att "kristendomen gav Eros en giftbägare: han dog visserligen inte av den, men urartade, till en last".

Denna inramning är viktig, för den visar att Sigurdson verkligen tar sitt uppdrag på allvar, att komma förbi det pinsamma och ohållbara kroppsförakt som finns i den kristna traditionen. Samtidigt menar han, helt i postmodernismens anda, att det inte är möjligt att längre tala om kroppen på ett entydigt sätt utifrån en enda modell. Vad han i detta läge anser sig kunna göra är att framkasta förslag till en

ny syn på kroppen utifrån olika aspekter, som liturgin, erotiken och den groteska gestaltningen av den korsfäste Jesus, och att göra detta i dialog med insikter hämtade ur traditionen.

Kroppen är aldrig given, skriver han, den är alltid en kulturell konstruktion som vi måste förstå utifrån sin tids horisont.

Sigurdson är således ingen idéhistoriker, även om han flitigt använder sig av historiska perspektiv. Inte minst diskussionen av innebörden i den doktrin som fastställdes i Kalcedon år 451 om inkarnationen, där Kristus ses som en person med två naturer, är klagande och bildar en resonanspunkt genom hela boken. I stället har Sigurdson systematiska ambitioner att lägga en grund till en ny kristen kroppslära eller "somatologi", som lägger tonvikten vid kroppens socialt förmedlande roll, det erotiska begärets gudomliga natur och kroppens "groteska" och sårbara öppenhet.

Även om jag inte kan följa dessa ambitioner med odelad entusiasm, eftersom de delvis förutsätter en förankring i kyrkans och liturgins sammanhang som jag saknar, har jag haft odelad glädje av den djupa kunskap och djärva uppgörelse med ett tungt arv som här tar form. Ibland är Sigurdson alltför mångordig, och ordet "kropp" står en stundtals upp i halsen. Långa partier skulle kunna fungera som utmärkta men ganska livlösa kompendier vid någon av våra högskolor. Samtidigt är de insatta i det större spekulativa projekt, som ger dem en vidare mening.

VAD DRIVER DÅ SIGURDSON för tes? Hans vägledande tanke är att kristendomen är grundad i inkarnationen med dess fäste i de bibliska urtexterna och att denna grund strider mot den dualism mellan kropp och själ som senare skulle bilda tradition inom kyrkan. Han säger inte att Nietzsche har fel, utan han säger att kristendomen bättre förstådd hade kunnat och kan utvecklas åt ett annat och rimligare håll.

Inte minst intressant är Sigurdsons försök att i Foucaults anda utveckla en *ars erotica* i kristendomen, att i motstånd mot den tilltagande objektiveringen och moraliseringen av kropp och sexualitet i västerlandet frigöra begäret från sekulariseringen och betrakta det i en gudomlig kontext. Det handlar här inte om att ta avstånd från begäret utan om att kultivera det och ge det riktning mot den andre. Exakt hur detta är möjligt utan att det upplöses som begär är väl mer tvivelaktigt. Men det är ett vällovligt försök att övervinna Anders Nygrens skarpa distinktion mellan *eros* och *agape*.

Två saker har alltid bekymrat mig med kristendomen, och inte ens Sigurdson har här något bra svar. Det ena är Kristi realpresens i nattvarden, tanken att Kristus är närvarande i delandet av brödet och drickandet av vinet. Det har jag alltid uppfattat som en djupt primitiv rit av kannibalistisk art, som inte blir finare av att filosofen Jean-Luc Marion gör en sofistikerad tolkning av nattvarden som Guds gåva i ett skeende riktat mot hoppets framtid. Det andra är den bisarra tanken på uppståndelsens kropp, som Sigurdson dröjer vid mot slutet och inte riktigt vill konfrontera. Han erkänner det vanskliga i att förstå denna föreställning, men försvarar den med att skapelsen annars inte får någon riktning. Utan eskatologins mål i den full-

bordade människan efter döden skulle kristendomen sakna sin drivkraft. Men det innebär också, så vitt jag kan se, att tanken på kroppen förblir inskriven i ett rättigenom idealistiskt utvecklingsschema, där den fysiska kroppen i all dess bristfällighet ändå till slut skall uppgå i den pneumatiska kroppen på den yttersta dagen. Kroppen förflyktigas, det är inte varats utan kroppens olidliga lätthet vi bevittnar.

HUR MYCKET KROPPENS GROTESKA, bristfälliga och fysiskt påtagliga form än betonas, tycks således behovet av andlig transformation ändå få sista svaret. Omvänt kan jag känna att sambandet mellan kropp och själ inte riktigt får den fulla belysning det förtjänar. Jag saknar en diskussion om de djupa kroppsterapier och -tekniker som finns hos kristna och österländska mystiker och som skulle ha kunnat befrukta Sigurdsons projekt. Han diskuterar inte kroppshållning, andning och andra asketiska praktiker som just förmår omvandla förhållandet mellan själ och kropp på det sätt han annars är positiv inför. Kanske skulle han då tvingas att konfrontera den problematisering av gudsbegreppet, som mystikens djupare erfarenhet av en psykosomatisk enhet tycks föra med sig. Men då är vi på väg bort över kristendomens gränser, och det är inte troligt att Sigurdson vill ta det steget. Kanske menar han att vi inte bör söka fulländning i detta liv, vi får nöja oss med groteskens lidande kropp efter den kristna passionens mönster. Det är i så fall en tragisk slutsats.

Det är tal om väldigt många kroppar i denna bok, fysiska, erotiska, sociala, ecklesiala, groteska, sakramental, transcendenta ... Kristendomen rymmer uppenbarligen ett väldigt spektrum av kroppsföreställningar. Det har varit mycket belärande att ta del av dem. Men det är inte utan att man är en smula utmattad, inte bara kroppsligt, efter att ha tagit sig igenom detta storstilade verk. ■■

AXESS läsare är nyfikna.

Fånga deras blickar!

För annonser: ring 040-16 54 80.

TÄNKANDET | TEOLOGI

Homofobi och rasism i bibeln

Jesper Svartvik sätter fokus på bibeltolkningars avarter

Av

ANN HEBERLEIN

Teol. dr i etik, forskare vid institutionen för praktisk filosofi vid Stockholms universitet

BIBELTOLKNINGENS BAKGATOR
Synen på judar, slavar och homosexuella
i historia och nutid

Jesper Svartvik

Verbum (417 s.)

DET GÅR KNAPPAST att överskatta bibelns betydelse för västerlandets idéhistoria och självbild: bibliska argument har i tvåtusen år återopats i politiska, etiska och vetenskapliga diskussioner och debatter. Dock är de bibliska texterna långt ifrån entydiga, vilket också den aktuella debatten om homosexuell kärlek är ett tydligt exempel på. De som motsätter sig kyrklig välsignelse av samkönade par gör det med bibeln i hand och i fast förvisning om att de har Gud på sin sida. De som argumenterar för det självklara i att välsigna – och, i förlängningen – viga homosexuella par är lika övertygade om att deras tolkning av de bibliska texterna är den rimliga.

JESPER SVARTVIK, docent i Nya testamentets exegetik vid Lunds universitet, har gjort sig känd som en orädd och kritiskt tänkande exeget som inte väjer för de svåra frågorna och de komplexa svaren. I sin färiska publikation *Bibeltolkningens bakgator* ger han sig i kast med tre frågor som

Att tolka bibelns receptions historia är inte en lätt avgränsbar uppgift, helt enkelt beroende på det enorma inflytande bibeln har haft och fortfarande har.

sannolikt är att beteckna som tillhörande senare seklers allra viktigaste – nämligen synen på judar, slavar och homosexuella. Svartvik konstaterar inledningsvis att bibeln har spelat en betydande, och inte alltid hedersam, roll i dessa samtal. Hans ambition är att studera och analysera hur bibliska utsagor använts och tolkats – alltså intresserar sig Svartvik här för bibelns utläggningshistoria, och inte, vilket är vanligare, för dess tillkomsthistoria.

Att tolka bibelns receptions historia är inte en lätt avgränsbar uppgift, helt enkelt beroende på det enorma inflytande bibeln har haft och fortfarande har. Svartvik har, ur ett i det närmaste obegränsat material, valt att göra nedslag i både skönlitterära texter, självbiografier, dagstidningar, kyrkliga och akademiska debatter. Dessutom för Svartvik en initierad exegetisk diskussion angående de bibeltexter som återopats i relation till de tre temana.

Bibeltolkningens bakgator är frukten av

nästan ett halvt decenniums forskning, och omfånget är därefter – över fyrahundra välmatade sidor. Boken är elegant disponerad i enlighet med Pauli ord i Galaterbrevets tredje kapitelstjugoåttonde vers: "Nu är ingen längre jude eller grek, slav eller fri, man eller kvinna. Alla är ni ett i Kristus Jesus." I första delen studeras vilken roll kristendomen hade i den antijudiska retorik som ledde fram till Förintelsen, andra delen undersöker hur bibliska utsagor användes av förespråkare

och motståndare till slaveriet i 1800-talets USA. Slutligen granskar Svartvik den alltjämt pågående debatten om människans sexualitet i allmänhet och homosexualitet i synnerhet.

Judar, slavar (svarta) och homosexuella tillhör alla grupper som betraktats som lägre stående, som behandlats illa och blivit utsatta för våld – inte sällan med hänvisning till idéer hämtade ur bibliska texter. Diskriminering och förföljelse av judar har rättfärdigats med hänvisning till Kainsförbannelsen, Noas förbannelse över Ham har använts som argument för slaveriet och, skulle man kunna säga, ett slags heteronormativ förbannelse med hänvisning till Adam och Eva ligger till grund för homofobi. Frapperande ofta hänvisas till biologiska argument om vad som är "naturligt" och vad som är "onaturligt" som legitimerande för att förtrycka, nedvärdera och våldföra sig på individer tillhörande någon av de "onaturliga" och "underlägsna" grupperna. Förknippat med naturlighetsargument är ofta *status quo*-argument, det vill säga uppfattningen att teologins uppgift är att bevara sakernas tillstånd så som de nu en gång var och är. Reso- ▶

► nemanget känns igen från den samtida debatten om homosexualitet, där de som vågrar att jämställa samkönad kärlek med olikkönad menar att välsignelsen av homosexuella relationer är så långt ifrån bibelns hållning i frågan att kyrkan lämnat den "sanna" kristendomen.

EN LIKANDE RETORIK återfinns i den amerikanska slaveridebatten. James Henley Thornwell menar i en predikan från 1850 att striden inte blott handlar om upprätthållandet eller avskaffandet av slaveriet – nej, striden handlar om något större än så, den avgörande skiljelinjen är mellan kristendom och ateism. De som motsätter sig slaveriet är, enligt Thornwell, inte kristna

Pauli ord om Jesusmordet är ett tydligt uttryck för en syndabocksretorik: judendom och judenhet representerar enligt synsättet det destruktiva och onda.

eftersom de inte försvarar den rådande ordningen. James H. Hammond skriver 1852 i boken *The Pro-Slavery Argument* att slaveri alltid har funnits och att bibelns författare inte på något sätt antyder att slaveriet kommer att eller bör upphävas.

Howard Thurman berättar i sin bok *Jesus and the Disinherited* att han i sin ungdom brukade läsa högt ur bibeln för sin mormor, som varit slav på en plantage i Florida fram till inbördeskriget. Hon lyssnade gärna på psaltarpsalmer eller något ur evangelierna, men ville aldrig lyssna till Paulus. När Howard många år senare frågade varför, berättade hon hur prästen, då det hölls gudstjänst för slavar, alltid

läste just Paulus. Texten där Paulus uppmuntrar slavar att lyda sina herrar användes flitigt. Paulus betraktades som något av slavägarnas "skyddshelgon" – samme Paulus som stolt proklamerar att "här är ingen längre slav eller fri". Exemplet visar på faran med att läsa bibeln selektivt, och illustrerar också hur bibliska texter använts (och används) som maktmedel.

Givetvis användes Paulus också av abolitionisterna, liksom Exodusmotivet, vilket Svartvik betecknar som "tveeggat". Å ena sidan handlar Exodus om att israeliterna ges möjlighet att lämna slaveriet bakom sig – å andra sidan betonas att också den som är fri är bunden, alltså kan även den som är slav innerst inne vara fri.

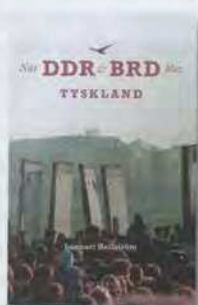
Både slaveriets anhängare och dess motståndare har därför använt sig av Exodusmotivet för att motivera sitt ställningstagande. Emellertid är slaveridebatten en debatt med lyckligt slut – Svartvik skriver att en

förkrossande majoritet av dagens kristna anser att slaveri strider mot de mest grundläggande kristna värderingarna.

FULLT SÅ ENTYDIGT ÖVERENS är dessvärre inte dagens kristna i relation till det judiska. Svartvik skriver att "det går en blodröd antijudisk tråd genom ett tvåtusen år långt tågvirke på den kristna färdkosten". Han identifierar ett tydligt samband mellan kristen förkunnelse om judenhet och judendom och 1900-talets programmatiska antisemitism. Svartvik är noga med att betona att den kristna "förakts-teologin" angående det judiska inte var ett tillräckligt villkor för att Förintelsen skul-

le äga rum – men ett nödvändigt. Också här har Paulus spelat en tråkig huvudroll: i Thessalonikerbrevet anklagar han judarna för att de "dödade Herren Jesus". Pauli ord om Jesusmordet är ett tydligt uttryck för en syndabocksretorik: judendom och judenhet representerar enligt synsättet det destruktiva och onda. Retoriken bedrivs emellertid även på ett mera subtielt plan, genom att avfärda passager och uppfattningar i Nya testamentet som inte passar de egna preferenserna som "judiska".

Svartviks slutsats är att studiet av bibeltexternas verkningshistoria kan fungera som ett etiskt korrektiv i den nutida bibeltolkningsprocessen. Förhoppningen är att dagens teologer med denna insikt kan undvika att förirra sig in på "bibelns bakgator". Svartvik har onekligen en poäng i att betona vikten av att studera hur de bibliska texterna faktiskt har tolkats och använts. En sådan studie visar med all önskvärd tydlighet att teologins uppgift aldrig kan vara att bevara *status quo*-teologin utan bör vara en pågående process. Svartvik påvisar framgångsrikt att den kristna teologin har genomgått ett paradigmskifte i frågan om slaveri, och delvis även i frågan om judiskhet och homosexualitet. En viktig uppgift kvarstår, nämligen att grundligt undersöka *varför* endera tolkningen fick företräde framför den andra – hur kommer det sig att slaveri i dag betraktas som totalt oförenligt med kristna värderingar när det tidigare betraktades som ett uttryck för "sann" kristendom? Svartvik har utan tvekan skrivit en angelägen bok som jag hoppas kommer att spela en avgörande roll inte bara i exegetiska diskussioner utan även i etiska. ■■

Lennart Hellström
När DDR och BRD blev Tyskland
316 s, inb
978-91-89449-97-8

Att Berlinmuren föll den 9 november 1989 var faktiskt ett misstag och en överraskning för alla. Händelsen blev staten DDR:s dödsdom. Efter mindre än ett år enades Tyskland efter att ha varit delat i 40 år. Hur kunde det gå så snabbt och vad blev konsekvenserna för dagens Tyskland?

Magnus Rönn (red)
En fråga om kvalitet
314 s, hft
978-91-89449-91-6

Är det förnuft eller känsla som styr din kvalitetsuppfattning? I denna essäsamling ger framstående nordiska arkitekter och konstnärer sin syn på hur vi skall bedöma prestationer eller verk och vilka kriterier som bör ligga till grund för kvalitetsbedömningarna.

Harry G. Frankfurt
Bullshit
78 s, inb
978-91-89449-94-7
Översättning: Joachim Retzlaff

Ett av de mest framträdande dragen i vår kultur är att det finns så mycket *bullshit*, skitprat. Harry Frankfurt, en av världens mest inflytelserika moralfilosofer, undersöker i denna bok med hjälp av sitt skarpsinne, psykologiska insikter och skruvade humor, hur *bullshit* och det besläktade begreppet *humbug* skiljer sig från *lögnen*.

Beställ via
www.santerus.se
eller i din bokhandel

KRITIK AV DEN NEGATIVA UPPBYGGLIGHETEN

Frederik Stjernfelt & Søren Ulrik Thomsen

Ruin förlag (274 s., utk april)

FILOSOFI | Ända sedan barnsben får vi lära oss att tänka kritiskt. Och något av det bästa man som tänkande person kan få höra är att man har ett kritiskt intellekt. Alternativet tycks synnerligen oattraktivt. Det skulle röra sig om ett okritiskt tänkande, ett okritiskt intellekt.

Men nej, det skulle Frederik Stjernfelt och Søren Ulrik Thomsen motsätta sig – den förstnämnde lektor i nordisk litteratur, den senare en av poeterna i den inflytelserika danska 80-talspoesin. I debattboken *Kritik av den negativa uppbyggligheten* från 2005, nu översatt till svenska, gjorde de upp med det de betraktar såsom en närmast schablonmässigt negativitet som format stora delar av 1900-talets tänkande och skrivande, målande och diktande, komponerande och iscensättande. Den schablonmässiga negationen gör sig gällande så fort det handlar om att ta avstånd från traditionen för att i stället bryta ny mark var den än är belägen. Det väsentliga ligger i att inte upprepa, att negera. Så kan man skapa sig ett namn som banbrytare, gränsöverskridare, avantgardist.

De båda författarna har skrivit var sin sektion, och den tyngsta är signerad Stjernfelt: från Hegels negatation av negationen kliver han in i 1900-talet och lyckas tvinga in livsfilosofin på den negativa rälsen. Det är märkligt eftersom det var utmärkande för livsfilosofin att utgå från det positiva livselementet. Trots att Heidegger betraktade livsfilosofin som en motståndare hamnar han på samma tåg. Sedan följer också de olika avantgardistiska konstströmmarna. Här finns onekligen en poäng: avantgardismen förskjuter gärna uppmärksamheten bort från verket till processen som ledde fram till det, vare sig denna process är definierad som liv eller som negering av tidigare uppfattningar av vad konst kan vara.

Thomsen försöker kombinera upplysningstänkande med religiositet, närmare bestämt den danska statskyrkans kristendom (tidigare i boken har Stjernfelt bajsat frimicklarna för att vara om inte livsfilosofer, så livsteosofer). Här formulerar han ett par riktigt goda satser, nämligen att politik och religion bör vara åtskilda men "hålla varandra i schack" och att kyrkan kyler ned genom att ha en "containerfunktion" som "inkapslar det metafysiska". När politiken blir religiös skapas totalitära monster, och nog kan också det samma sägas om en religion som blir politisk.

Boken är utan tvekan uppfriskande. Men den är starkt knuten till sitt danska ursprung, även om den till stora delar kan översättas till inte bara svenska förhållanden. Dess stora problem ligger i att inte riktigt kunna staka ut vägen till motsatsen till den schablonartade negativismen. Men det är egentligen inte så konstigt, eftersom det positiva, det i genuin mening skapande, är någonting oförutsägbart. Det ligger varken i traditionsupprätthållande eller traditionsnegerande, men kan uppstå på båda håll – eller något annat.

ERIK WALLRUP

HANDBOK

Per Kirkeby

Översättning: Gabrielle Björnstrand

Ellerströms (229 s.)

ESTETIK | Kanske kommer man först att tänka på de monumentala, märkliga och geologiskt chiffrerade landskapen, på en gång abstrakta och sinnligt materiella. Eller kanske associerar man till de tegelstensskulpturer – där rummet tycks veckas på oväntade sätt – som man kan möta på en rad offentliga platser världen över, till exempel på Skeppsholmen i Stockholm, strax nedanför Moderna museet.

Konstnären Per Kirkeby är också känd världen över i dag. Han hör till de internationellt mest uppmärksammade av samtida namn från Norden. Hans arbete som målare och skulptör går långt tillbaka i tiden, till ett 60-tal som man kanske inte omedelbart kan spåra i hans nutida verksamhet – ett 60-tal som stavades minimalism, happening och poetiska experiment. Att Kirkeby dessutom, alltsedan denna tid, ägnat sig åt skrivandet är nog inte lika känt. Han har producerat poesi och prosa och fört en kontinuerlig reflektion kring konst. Nu har hans *Handbok* från 1991 utkommit i svensk översättning – en bok som rymmer minnen och kommentarer till allt från arkitektur och tegelstenar till vetenskaplighet, ikonoklasm och konsten att se.

Det är en bok som bitvis piggar upp. Här skriver en konstnär som tagit ansvar för att tänka kring det estetiska, och inte sällan gör det på ett eget (om inte alltid egenartat) sätt. Han kan vrida och vända på verk, material och motiv, så att de drivs bort från den position de fått i historieskrivning och kritik, för att uppträda i ny och till och med oväntad belysning. Ett exempel är utläggningen av Warhol (som utmynnar i insikten att "Konsten är en bilolycka"). Ett annat är den läsning som Grundtvigkyrkan i Köpenhamn består, och som även blir en nyckel till Kirkebys eget skapande: formen övervinner sig själv och sin historiska förankring och blir

"obegriplig", likt all stor konst, som Kirkeby konstaterar.

Dragningen till det metafysiska är också ständigt närvarande i dessa anteckningar. Kirkeby uppvisar dessutom en skepsis mot vissa typer av skrivande kring estetik, som fixerar konsten i historien, i det språkliga och konceptuella, vilket tenderar att radera ut den substans, den aura, som det materiella verket äger. Inte minst här – och han poängterar det själv, med mild ironi – upprättas en distans till ungdomens sextiotal. Problemet är att detta "mogna" perspektiv ibland tenderar att bli lite självbelåtet. Och texterna laddas i sådana ögonblick, obevekligen, ur.

JESPER OLSSON

TANKAR

Blaise Pascal

Översättning: Ingar Gadd

Bakhåll (95 s.)

FILOSOFI | Ett "fritt och opretentiöst urval", kallar Peter Glas de texter han valt ur Blaise Pascals *Tankar*. Må så vara. När det kommer till Pascal går lättheten i formuleringen snabbt över till tanketyngd. Därför är det lätta tungt.

Tung är inte Ingar Gadds översättning, ett välkommet komplement till den samling av tankar som sedan 1957 kommit ut i en rad upplagor i Forums klassikerserie (med Sven Stolpe som översättare). Helt riktigt pekar Glas i sitt efterord på den känsla av att läsa en samtida, och det är ju en poäng att då få en översättning lydelser på svenska som inte andas damm.

Här hittar vi den kloka blicken för att förnuftet har sin gränser: "Det yttersta som förnuftet kan uppnå är att erkänna att det finns oändligt mycket som överstiger dess förmåga." Här finns insikten om den mänskliga förmågan att bedra sig själv: "Vi störtar bekymmerslöst raka vägen mot avgrunden, men först placerar vi något framför oss som skymmer sikten."

Men Pascal var i första hand en religiös tänkare, och som sådan lyckligt befriad från anspråksfullhet och svaghet för pompos evangelier. Det finns alltid hos Pascal en kritik av förhållanden: "Den sanna omvändelsen består i att erkänna att det finns en oöverstiglig motsättning mellan Gud och oss och att vi inte kan ha något umgänge med honom utan en förmedlare."

Det bästa sättet att läsa honom är strövis, och till sådan läsning uppmanar det här lilla urvalet. Och därför singlar jag ut ännu en klok flaga från Pascal verkstad: "När vi läser för fort eller för långsamt begriper vi ingenting."

ERIK WALLRUP

INDEX ANNEX våren 2007

HISTORIEN

4 INBÖRDESKRIGET

Julius Caesar

KEJSARE OCH GENERALER

Männen bakom
Roms framgångar
Adrian Goldsworthy

AUGUSTUS

Roms förste kejsare
Anthony Everitt

8 UNDERGÅNGENS SKUGGOR

Missiler och möten
Peter Handberg

9 EUROPA OCH TURKEN

Betraktelser kring
en komplicerad
relation
Ingmar Karlsson

10 I HJÄRTAT AV EUROPA

Polen – minnen
och tankar
Wladyslaw Bartoszewski

11 REPORTER I KRIG

Dagboksanteckningar
från andra världskriget
Vasilij Grossman

13 MED LIVET SOM INSATS

Biografin som
humanistisk genre
Henrik Rosengren
& Johan Östling (red.)

GUSTAV II ADOLF

En biografi
Sverker Oredsson

FINANSFURSTEN

K. A. Wallenberg
1853–1938
Ulf Olsson

16 AUSCHWITZ

Den slutgiltiga
lösningen
Laurence Rees

MÄNNISKAN

18 HERRARNA I SKOGEN

Kerstin Ekman

FRÅN ALPROMANTIK TILL HEMBYGDS- ROMANTIK

Natursynen i Sverige
1885 till 1915

Erik Erlandson-
Hammargren

NATURENS SPEGEL

Nordiskt landskaps-
måleri 1840–1910

Peter Nørgaard Larsen
m.fl. (red.)

DAGARNA VID FRYKEN

Sven Rosendahl

21 SMUTS

En bok om världen,
vårt hem

Olli Lagerspetz

22 MODEOLOGI

Introduktion
till modestudier
Yuniya Kawamura

24 DEN NYA KAPITALISMENS KULTUR

Richard Sennett

25 AVIG ELLER RÄTT

En vänsterhänt
betraktelse
Niklas Schiöler

KONSTARTERNA

26 RIDÅN

Milan Kundera

THE PROSE OF THE WORLD

Flaubert and the Art
of Making Things Visible
Sara Danius

29 HUSET SOM PROUST BYGGDE

200 års
fransk modernism
Kristoffer Leandoer

31 MED LIVET SOM INSATS

Berättelsen om
Vladimir Majakovskij
och hans krets
Bengt Jangfeldt

32 KLARA VAR INTE PARIS

Bohemliv
under två sekler
Jenny Westerström

KLARA TEXTER

Jenny Westerström (red.)

34 HILDING ROSENBERG

Per Olov Broman

35 ETT SKOTT I NATTEN

– och andra litterära
essäer
Crister Enander

SAMHÄLLET

36 IDENTITET OCH VÅLD

Amartya Sen

JORDENS FÖRDÖMDA

Frantz Fanon

HUMANITÄR IMPERIALISM

Jean Bricmont

39 VÅRT SEKEL ÄR RESERVERAT ÅT LÖGNEN

Artiklar 1938–1993
med några anslutande
dagboksanteckningar
Olof Lagercrantz

40 OLOF PALME

Med verkligheten
som fiende
Claes Arvidsson

42 TIMMARNAS VID FÖNSTRET

En essä om
Arthur Koestler
David Andersson

43 AUKTORITET OCH ANSVAR

Lärares fostrans-
och omsorgsarbete
i historisk belysning
Joakim Landahl

44 UNGAS FRAMTIDSVÄGAR

Möjligheter
och utmaningar
Jonas Olofsson
& Anna Thoursie (red.)

46 VÄRDET AV FÖRTROENDE

Inga-Lill Johansson, Sten
Jönsson & Rolf Solli (red.)

47 VÄLKOMMEN TILL ÖVERVAKNINGS- SAMHÄLLET

Kristoffer Gunnartz

TÄNKANDET

48 INLEVELSE OCH VETENSKAP

Om tolkning
av bildkonst
Margaretha
Rossholm-Lagerlöf

KONSTEN OCH DESS FÖREMÅL

Richard Wollheim

51 MELLAN IDEALISM OCH ANALYTISK FILOSOFI

Den moderna filosofin
i Finland och Sverige
1880–1950
Stefan Nygård
& Johan Strang (red.)

53 ATT LÄSA PLATON

Carl Cederberg (red.)

54 THE WORLDVIEW OF PERSONALISM

Origins and Early
Development
Jan Olof Bengtsson

56 HIMMELSKA KROPPAR

Inkarnation, blick,
kroppslighet
Ola Sigurdson

57 BIBELTOLKNINGENS BAKGATOR

Synen på judar, slavar
och homosexuella
i historia och nutid
Jesper Svartvik

59 KRITIK AV DEN NEGATIVA UPPBYGGLIGHETEN

Frederik Stjernfelt
& Søren Ulrik Thomsen

HANDBOK

Per Kirkeby

TANKAR

Blaise Pascal